

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

ЧАСОПИС ЗА НЕГОВАЊЕ ДЕМОКРАТСКЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

ГОДИНА IX

БРОЈ 20

ЗА 2013.

КУЛТУРА – ПОЛИС НОВИ САД

I ДРЖАВА И БЕЗБЕДНОСТ

Радослав Гађиновић,
Милован Р. Суботић, Душан Достанић

II ДРУШТВО И МЕДИЈИ

Ирина Р. Милутиновић,
Србобран Бранковић

III СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО

Марко Шкорић,
Зоран Аврамовић

IV КУЛТУРА И ДРУШТВО

Александар Саша Гајић,
Предраг Крстић / Рада Дрезгић

V ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Милош Миленковић, Љубица Ђорђевић
Љубо Пејановић / Миле Ракић

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавач: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Срђан Милашиновић, др Ђорђе Стојановић,
др Небојша Петровић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Зоран Арацки

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Василе Табара (Румунија)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;

др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић; др Срђан Шљукић;
др Небојша Кузмановић; др Желимир Кешетовић;
др Љубиша Митровић, др Љубинко Милосављевић.

штампа: Мала књига

тираж: 150.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦП Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.-.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. X (2013), бр. 20
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

САДРЖАЈ:

I ДРЖАВА И БЕЗБЕДНОСТ

Радослав Гађиновић, <i>Одговорност државе за изградњу и функционисање антитерористичког система</i>	1
Милован Р. Суботић, <i>Исламистички екстремизам као парадигма верски фундираног насиља</i>	21
Душан Достанић, <i>Историја појма екстремизам</i>	41

II ДРУШТВО И МЕДИЈИ

Ирина Р. Милутиновић, <i>Проблем медијске концентрације у савременој медијској регулативи Србије</i>	63
Србобран Бранковић, <i>Социјалне мреже и нове могућности друштвеног истраживања</i>	77

III СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО

Марко Шкорић, <i>Маргарет Мид, Дерек Фриман и Одрастање на Самои</i>	93
Зоран Аврамовић, <i>Да ли је «знање моћ»? </i>	129

IV КУЛТУРА И ДРУШТВО

Александар Саша Гајић, <i>Представе о радикалном злу у популарној култури</i>	147
Предраг Крстић / Рада Дрезгић, <i>Апорије капетанке лађе: Звездане стазе и феминизам</i> . .	161

V ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Милош Миленковић, <i>Трагање за идеалним обликом владавине - Идеје Дона Стјуарта Мила</i>	187
Љубица Ђорђевић, <i>Етничко профилисање и забрана дискриминације</i>	205
Љубо Пејановић / Миле Ракић, <i>Перцепција појединих демократских капацитета Републике Србије</i>	221

CONTENT:

I STATE AND SECURITY

- Radoslav Gaćinović, *Responsibility of the state for establishing and functioning of an anti-terrorist system* 1
- Milovan R. Subotić, *Islamist Extremism as a Paradigm of Religion Based Violence* 21
- Dušan Dostanić,
The History of the Concept of Extremism 41

II SOCIETY AND MEDIA

- Irina R. Milutinović, *Media concentration problem in the contemporary media regulation of the Republic of Serbia* . . . 63
- Srbobran Branković, *Social networks and new opportunities of social research* 77

III SOCIOLOGY AND SOCIETY

- Marko Škorić, *Margaret Mead, Derek Freeman and Coming of Age in Samoa* 93
- Zoran Avramović,
Can knowledge posses power? Does it knowledge power?. . . 129

IV CULTURE AND SOCIETY

- Aleksandar Saša Gajić,
Ideas of „radical evil” in the popular culture 147
- Predrag Krstić / Rada Drezgić,
Aporie of a Ship Capitainess: Star Trek and Feminism . . . 161

V POLITICS AND SOCIETY

- Miloš Milenković, *Searching for the ideally best form of government - John Stuart Mill's Ideas* 187
- Ljubica Đorđević, *Ethnic Profiling and Prohibition of Discrimination* 205
- Ljubo Pejanović / Mile Rakić, *Perception of some democratic Republic of Serbian building*. 221

I

ДРЖАВА И БЕЗБЕДНОСТ

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ*
Институту за политичке студије
Београд

УДК 342.5:351.78
Оригиналан научни рад
Примљен: 14.01.2013
Одобрен: 28.01.2013

ОДГОВОРНОСТ ДРЖАВЕ ЗА ИЗГРАДЊУ И ФУНКЦИОНИСАЊЕ АНТИТЕРОРИСТИЧКОГ СИСТЕМА

*У наше време и највећи ратови и најсавршеније
победе ретко и непотпуно решавају питања због
којих се ратовало и победило, али зато отварају
редовно велики број нових и тешких питања.*

Иво Андрић (*Госпођица*)

Сажетак: Дефинисањем система безбедности модерне демократске државе жели се успоставити функционална интеграција свих структура државе у циљу јачања заштитне функције, али и систематизација свих безбедносних компоненти у засебну целину (систем) ради лакшег остваривања основних циљева државе у сфери безбедности. Држава организује и успоставља специјализовани антитерористички систем на начин и у обиму који одговара њеном карактеру, потребама и могућностима. Она својим изјашњавањем дефинише своје виталне вредности и штити их деловањем система безбедности. Те вредности условљене су карактером друштвено-економских односа који владају у држави, степеном развоја производних снага, односом друштвених класа и правном и политичком надградњом. Основне вредности модерне државе су: сувереност, територијална целокупност, независност, уставни поредак и људска права и слободе. Структура система безбедности огледа се кроз: Организованост и уређеност; јединство; ефикасност; отвореност; динамичност; хијерархијска уређеност; двосмерни однос; спољнополитичка функционалност; јединствено управљање, руковођење и командовање. Да би држава успешно функционисала њен систем безбедности мора бити изграђен, свеобухватан и ефикасан, јер је само безбедан човек слободан човек, а само слободан човек може успешно да функционише. У том смислу модерна држава преузима пуну одговорност за изградњу антитерористичког система.

---

* gacinovicr@gmail.com

Кључне речи: Одговорност, демократија, држава, безбедност, тероризам, антитероризам

Држава је свака „јединка „ која је организована од стране постоја-
ног становништва на ограниченој територији, коју то становништво
преко организованог политичког система суверено контролише и чије
су границе признате од стране ОУН.¹ Да би држава успешно функцио-
нисала њен систем безбедности мора бити изграђен, свеобухватан и
ефикасан, јер је само безбедан човек слободан човек, а само слободан
човек може успешно да функционише. У том смислу модерна држава
преузима пуну одговорност за изградњу антитерористичког система.
Одговорност означава однос између носилаца власти и оних на које се
односе њихови поступци, а чине је „осећање обавезе” (које приморава
носиоца власти да објашњавају своје поступке) и „примена закона”
(којом се кажњава лоше или кривично понашање).² Често се сматра да
се одговорност јавља у две димензије, вертикалној и хоризонталној.
„Вертикални” однос између грађана и држава може бити формалан (у
оквиру изборног система) или неформалан (посредством лобирања и
јавних заступања удружења). „Хоризонтални” однос подразумева посто-
јање једног јавног органа власти који контролише активности другог –
нпр. када законодавно тело врши надзор над извршним органима, или
када је у питању овлашћење посебних органа власти (омбудсман, анти-
корупцијски органи) да врше истрагу због оптужби за противзаконита
дела.³

За систем безбедности у оквиру којег је и специјализовани анти-
терористички систем се може рећи да је то систем који у највећој мери
зависи од људске активности, због тога што су људи (појединачно или
групно) заједно са својим деловањем и интересима основни извори
угрожавања безбедности заједнице. Али, исто тако, људи постављају
друштвене циљеве, одређују циљеве система безбедности, свесним и
не свесним удруживањем напора преко субјеката система безбедности ос-
тварују постављени циљ у изградњи антитерористичког система модер-
не државе.

---

¹ Љубомир Стајић – Радослав Гађиновић, *Увод у студије безбедности*, Драслар, Бео-
град, 2007, стр. 64

² Schedler, A. (1999) „Conceptualizing accountability”, in A. Schedler, L.Diamond and M.F. Plattner (eds.) *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, London

³ O'Donnell, G. (1999) „Horiyontal accountability in new democracies”, in A. Schedler, I. Diamond and M.F. Plattner (eds.) *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, London.

Сваки систем, па тако и систем безбедности, одликује се својом ефикасношћу. Карактеристика систем безбедности јесте, између осталог, и у томе што његова ефикасност не зависи од њега самог, ма како он био организован, већ и од релевантних околности које га окружују и у којима делује. *Из тога проистиче да систем безбедности није сам по себи сврха, већ последица потребе да се преко њега, односно његовим деловањем, остваре одређени друштвени циљеви.* Дакле, *систем безбедности је облик организовања и функционисања друштва и државе у спровођењу мера и активности на превентивном и репресивном плану који се предузимају ради очувања суверенитета и интегритета државе, њеног уставом утврђеног поретка, права и слобода грађана, као и свих осталих друштвених вредности од свих облика и носилаца угрожавања и угрожености без обзира на место и време настанка.*⁴

У изградњи и функционисању специјализованог антитерористичког система држава има изузетно важну улогу. Она преко своје законодавне, извршне и судске власти гради систем и њиме руководи. Да би се изградио успешан систем за супротстављање савременом тероризму, мора се претходно дефинисати антитероризам. У литератури се могу срести различита тумачења активности која се назива „Антитероризам.” За ову врсту делатности користе се две речи *antiterrorism* (енгл. **an*ti***[`aentij] (prefix)-против (ан), противнички, супротан). У научној терминологији се користи и термин *counter-terrorism* (енгл. **counter II** [`kauntÀ (r)] – противударац, **counter IV adv** – супротно, **counter V v tr** одбити; *to ~ an attack* одбити напад. Дакле, термини *counter-terrorism* / *counterterror* / *counter-attach* највише се односе на офанзивне мере у циљу спречавања савременог тероризма и изван територије сопствене државе, што обично примењују велике силе попут САД, Русије и Велике Британије. За државе које прокламују антитерористичку стратегију, тј. борбу против тероризма на својој територији адекватан је термин *анти-тероризам* који обједињује превентивне, репресивне и борбене мере органа државне заштите.⁵

Одбрана од тероризма, тј. „Антитероризам” се састоји од одбрамбених мера и поступака, који имају циљ подизање нивоа заштите појединаца и имовине од терористичких активности. Састоји се од примене мера безбедности и поштовања законитости у одбрани објеката, извиђања, осматрања и обавештајног обезбеђења, ради правовременог упозоравања на опасност, и схватања опасности од тероризма.

⁴ Љубомир Стаић, *Основи безбедности*, Драганић, Београд, 2006, стр. 35

⁵ Радослав Гађиновић, *Антитероризам*, Драслар, Београд, 2006, стр. 29

Дакле, антитероризам је активност која обједињује све радње које примењују државне институције и међународне организације у борби против тероризма. По мишљењу аутора овог рада *„Антитероризам представља скуп мера, активности и поступака које спроводе Организација УН и државне институције на својој територији у циљу правовременог препознавања и искорењивања савременог тероризма, применом стратегије одвраћања и узвраћања.“*⁶ То је веома сложен процес који захтева превентивно, репресивно и борбено деловање безбедоносних структура државе уз примену међународно правних аката које је донела Организација УН. Циљеви антитероризма су јасно утврђене вредности које треба сачувати, остварити или стећи антитерористичком активношћу. Основни циљ антитерористичких активности је елиминација тероризма као масовне појаве. *Циљ антитерористичког дејства-акције је у директној супротности са циљем терористичке организације.* Он се изводи од тренутка кад се уочи појава тероризма и идентификује организована терористичка активност. *За успех антитерористичке акције веома су значајни принципи:* одлучност која се може одредити као јединство намере и циља; законитост као принцип чија је суштина у стварању објективног окружења за реализацију намера у односу на тероризам; правовременост, за чије је објективно значење везано оптимално време отпочињања антитерористичке акције; активност – офанзивна реализација антитерористичке акције; флексибилност суштински исказује неопходност веома стабилне и довољно еластичне организације условљене конкретним циљем и задатком (успех претпоставља беспрекорну дисциплину, али и креативну слободу акције антитерористичких јединица у различитим амбијентима и примену разноврсних начина ефикасног решавања задатка); сигурност као принцип поставља неизоставан захтев потпуне оспособљености антитерористичких јединица (претпоставља координацију акција и прецизност у односу на простор и време); непрекидност као принцип који значи да донета одлука за антитерористичку акцију и његова отпочета реализација морају бити сагласни; довољност је принцип чије је значење условљено са логичном економичношћу снага и средстава и пропорционалношћу силе условљени међународним и унутрашњим правним и нормативним регулативама (дакле, суштина принципа је ангажовање само неопходних снага и употреба минималне силе у реализацији антитерористичке акције) и тајност као принцип, чини једну од специфичности за елиминацију тероризма као масовне појаве. Терористичке активности се увек испољавају у одређеним просторним, временским и друштвено-политичким условима.

---

⁶ Исто, стр. 31

Као неопходни за успешно извођење антитерористичких активности, посебно су значајни следећи *услови*: просторна организација, претпоставља дисперзиони распоред неопходних делова надлежних државних институција и специјализованих елемената система државе, које морају да обезбеде правовременост и континуитет антитерористичких активности; поуздана информација, као „капитални ресурс модерне организације” је неопходна за благовремену спознају стања, процену ситуације, реално планирање, правовремену акцију, координацију и целовиту анализу; структурна организација као пројектовани систем посебно груписаних састава који регулишу одређену врсту проблема и послова значајних за ефикасну реализацију антитерористичке акције; функционална организација, као услов, заснована је на скупу активности којима се реализују задаци у оквиру постављеног циља антитерористичке активности; оспособљеност је научно заснована, плански организована и систематски реализована делатност едукације и психофизичке изградње надлежних органа и специјализованих јединица за антитерористичка дејства и морал као посебан облик друштвене свести, систем норми и скуп правила понашања људи.⁷ Веома је битно да се начин понашања антитерористичких јединица заснива на схватањима и вредносним категоријама које изграђују етичке ставове и подстичу их на активност чији је резултат добробит државе (заједнице). Нови *modus operandi* покрећу искусни терористи, доказани кроз ратове и терористичке акције. Они обезбеђују знање, логистику и новац управљајући тако скоро потпуно конспиративним ћелијама,⁸ које на терену самостално бирају и изводе акције. Терористи постају свесни да их службе безбедности надзиру те примењују и врше сталне измене у свом деловању и активностима. Све ово указује да инфилтрација, врбовање и друге врсте контроле тероризма постају тако, још компликованије. У стратегији регрутације чланова и у њиховој образовној структури такође су примећени нови трендови, што све више компликује начин функционисања служби безбедности у антитерористичким активностима.

⁷ Исто, стр. 34

⁸ *Ћелија* је основни организациони део терористичке организације. На основу искустава из минулог обавештајног рада и судских процеса ухапшеним терористима може се јаније него до сада идентификовати врста ћелије и социјални статус њених припадника. Међутим, иако још нико није успео да „провири” у структуру ћелије терористичке организације – посебно исламистичке, претпоставља се да је бројно стање ћелије од пет до двадесет терориста разврстаних у више секција и то: код мањих секција; војна секција, део за планирање, и део за извршавање и код секција са већим бројним стањем; група за одлучивање, група за осматрање, група за логистику, група за муњевити терористички удар, а у неким ситуацијама у саставу ћелије делује и обавештајна група (Радослав Гаћиновић, „Тероризам у политичкој и правној теорији, EVRO-GIUNTI, Београд, 2010, стр. 65)

Активности државе у изградњи специјализованог антитерористичког система

Држава посредством своје законодавне, судске и извршне власти доноси потребне законе, мере, и активности којима се стварају предуслови за изградњу система безбедности а у оквиру њега и специјализованог антитерористичког система. Државе и њихове институције имају најодговорнији задатак да заштите сопствене грађане и институције од свих врста насиља, посебно савременог тероризма који је у протеклом периоду опасно запретио цивилизацији, па ће безбедоносни изазови у XXI веку бити израженији више него икада до сада. Познато је да се тероризам не може искоренити, али да би се бар држао под контролом сви субјекти међународних односа морају дати свој допринос. Организација уједињених нација мора доживети трансформацију и у наредном периоду испуњавати обавезе због којих постоји. Државе се морају придржавати међународних правних докумената, које су саме ратификовале а које су донеле ОУН. Уважавајући досадашњу активност држава, њихово искуство у супротстављању савременом тероризму, њен специјализовани антитерористички систем сачињавају *полиција*, антитерористичке јединице *војске*, *обавештајне службе*, *цивилна одбрана*, *царински* и *правосудни систем*.

Историја показује да је полиција⁹ једна од најстаријих служби у људском друштву, односно држави. Као елементарни облик друштвене контроле полиција је старија и од саме државе.

Модел организације полиције у свакој држави зависи од низа фактора од којих су најважнији: улога коју су полицији наменили највиши органи државне власти; организација извршне власти и државне управе; безбедносне прилике у држави; политика националне безбедности, привредне и економске прилике у држави; културолошке карактеристике земље; стање регионалног економског и културног развоја; историјско наслеђе; социјално стање државе као целине и појединих региона; политичке прилике у држави и други услови у којима делују

---

⁹ Етимолошки посматрани израз полиција (енглески-*police*; немачки-*polizei*; француски-*police*) потиче од грчке речи *polis*, *politea*, што означава управу града, државу, устав. Значи да је из самог термина *polis*, који је означавао град-државу изведени појам *politea*, представљао читаву државну делатност, законодавство, судство и управу. Тај термин је послужио Римљанима па су користили назив *politea*. У том смислу за Аристотела *politea* представља идеални облик државног уређења. Дакле, политика и полиција настају из термина „*politeia*” (Рамо Маслеша, *Теорије и системи сигурности*, Магистрат, Сарајево, 2001, стр. 163).

полицијске организације у свакој држави. Посебно важан чинилац у избору модела организације полиције представља број становника, величина територије, густина насељености и друге демографске карактеристике државе. Стање полицијских снага у некој држави, њихов број, образовање, техничко-технолошка развијеност, методе рада и друге унутрашње карактеристике полицијске организације, такође веома битно утичу на одабир модела организације полиције. У литератури која се бави теоријом полицијског рада и начинима организовања и вођења полиције широко је прихваћена Бајлијева класификација.¹⁰ Ова класификација полази од укрштања два мерила: централизације и координисаности. Према мерилу координисаности полицијске организације могу бити: јединствене, координисане и некоординисане. Према мерилу централизације могу бити: централизоване и децентрализоване. Укрштањем ова два мерила добијају се следећи модели организације полиције: *јединствени централизовани модел; координисани централизовани модел; координисани децентрализовани модел; некоординисани централизовани модел и некоординисани децентрализовани модел.*¹¹

Историја потврђује чињеницу да се стварање модерне војске поклапало са стварањем државе - нације. Логично је, да се од тада војска схвата као „*круна државног суверенитета*” или егзактни показатељ моћи савремене државе. И на почетку XXI века постоји високи степен поистовећивања моћи војске и државе, јер је управо војска показатељ моћи савремене државе. Смисао постојања (*Raison d'être*) модерне војске увек је повезан с одбраном суверенитета, независности и територијалног интегритета државе од сваког облика спољне агресије. Другим речима, класична улога војске састојала се од одржавања мира у корист државе и њених грађана. У време мира од војске се очекује континуирана припрема, врхунска увежбаност и опремљеност. У случају рата, војска мора ефикасно применити све оне мере и активности за које се спрема у миру за евентуални рат. Дакле, она мора победити, тј. победити непријатеља и заштитити земљу, па се у одређеним ситуацијама у састав антитерористичког система државе укључују специјализоване антитерористичке јединице војске. Оне се ангажују само у следећим ситуацијама: у случају када терористи употребе нуклеарна, хемијска и биолошка (НХБ) средства; када тероризам прерасте у виши ново наси-

¹⁰ Bayley David, *Patterns of Policing, A Compaarative International Analysis*, New Yiorck, Rutgers University, Press, 1985. p. 13-14

¹¹ Мато Пушељић – Миливој Јеленски, *Полицијски системи - реализација полицијске функције кроз устрој*, Полиц. Сигур. Бр. 1-2/2007, Загреб, 2007, стр. 4-5

ља(масовна гериола, устанак) па полиција сама не може да изврши задатак и у случају великих талачких ситуација када сама полиције није у стању да реши талачке ситуације.

У свакој држави постоји непосредна повезаност између функционисања оружаних снага и других државних институција. Наиме, друштвена стратификација утиче на особености војне организације, принципе на којима се заснива, на унутрашњу хијерархију и улогу оружаних снага у друштву. Идеја да је дужност сваке хумане и законите владе да заштити своје грађане најјасније је формулисана у делима Томаса Хобса (Thomas Hobbes). У свом делу *De Cive*, Хобс наводи да су сада све дужности владара обухваћене овом једном реченицом: „безбедност људи је врховни закон”.¹² За Хобса, дужност владе да заштити грађане је обавеза у оквиру природног закона: „Онај ко има власт и користи своју моћ за друге циљеве а не за безбедност народа поступа против мира, односно против закона природе”.¹³ Иако је Хобс схватао да „потпуно заштити људе од заједничких зала... није могуће”, ипак је тврдио да је „безбедност циљ због којег се људи потчињавају другима; а ако нема безбедности, ниједан човек се не потчињава никоме, нити се одриче свог права на све ствари пре него што се поведе рачуна о његовој безбедности”.¹⁴

У оквиру међународног права цивилна одбрана се дефинише као нужно спровођење свих петнаест „хуманитарних” задатака чији је циљ да се „заштити цивилно становништво”, да се омогући да се оно „опорави од непосредних дејстава рата, непријатељстава или катастрофа” и да му обезбеди „неопходне услове за опстанак”.¹⁵ У те задатке спадају: упозорење; евакуација; управљање склоништима; управљање мерама замрачивања; спасавање; санитетско обезбеђење, са првом помоћи и службом за верска питања; противпожарна заштита; откривање и обележавање опасних зона; деконтаминација и сличне заштитне мере; обезбеђење нужног смештаја и снабдевања; хитна помоћ при успостављању и одржавању реда у угроженим зонама; хитна поправка неопходних комуналних објеката; хитно уклањање мртвих; помоћ при одржавању објеката битних за опстанак и допунске активности неопхо-

---

¹² Томас Хобс, „De Cive”(Thomas Hobbes, De Cive), у преводу Томаса Хобса као „Грађанин”: Филозофске основе владе и друштва” (*The Citizen: Philosophical Rudiments Concerning Government and Society*, 1651), у књизи коју је приредио Bernard Gert, „Човек и грађанин” (Bernard Gert/ed/, *Man and Citizen*, Gloucester, Mass:Peter Smith, 1978), део XIII, одељак 2, стр. 258

¹³ Исто, стр. 258

¹⁴ Исто, стр. 176

¹⁵ Лоренс Џ Вејл (Lawrence J. Vale), *Цивилна одбрана*, ВИНЦ, Београд, 1991, стр. 33

дне за извршење свих наведених задатака, укључујући планирање и организацију, али не ограничавајући се на те две активности.¹⁶

Цивилна одбрана, као међународно-правни појам регулисана је Женевским конвенцијама из 1949. године и Допунским Протоколом I из 1977. године. Иако не постоји јединствено дефинисање појма „цивилна одбрана”, Вејлово одређење тог појма представља значајан искорак у разумевању цивилне одбране на међународном плану, и то: *„Под цивилном одбраном могли би подразумевати целокупност превентивних и спасилачких припрема које се обављају и организују ради заштите цивилног становништва и привредних објеката од савремених видова борбених дејстава и разарања, као и ради отклањања последица катастрофа, елементарних непогода и кварова.”*¹⁷ Обзиром на њену масовну организованост, специфичну обученост и опремљеност, цивилна одбрана представља значајан део антитерористичког система модерне државе.

По питањима безбедности основне обавезе *царинских органа* обухватају следеће: Управе царина су обавезне да све податке који се односе на организоване терористичке групе доставе службама безбедности; у области царинских послова, а у циљу одбране и заштите државе и њених грађана, потребно је(у оквиру царинске службе) формирати оделења за обавештајни рад, сузбијање кријумчарења и царинску истрагу; треба значајно унапредити ефикасност информационих система у супротстављању свим облицима угрожавања безбедности а посебно супротстављање тероризму. Дакле, посебну пажњу царина посвећује контроли лица која потичу из земаља за које пружају уточиште припадницима терористичких организација.

Правосудни систем чине сви судови, тужилаштва, министарство правде и све институције државе које су укључене у њен правни систем. Начело независности судске власти је изражено кроз неколико принципа: *принцип независности судске власти од законодавне и извршне власти; принцип обавезности судских одлука за све и дужности свакога да поштује извршну судску одлуку; принцип контроле судске одлуке од стране надлежног суда у прописаном поступку као и принцип забране вансудске контроле одлука суда.* У модерној држави надлежност суда се прописује Уставом и законом, као и да суд не може да одбије да поступа и одлучује у ствари за коју је надлежан. *Тужилаштво* заједно са судо-

¹⁶ Jakovljevic Bosko, „*The New International Status of Civil Defence* (The Hague: M. Nijhoff, 1982, p. 56).

¹⁷ L. Vale, *The Limits of Civil Defense*, Oxford University Press, 1991 стр. 33.

вима штити уставни поредак државе и има наглашену улогу у гоњењу свих оних који се огреше о устав и законе своје државе, али и оних који са стране делују против интереса те државе, тј. њене националне безбедности. Ово се пре свега односи на шпијуне, односно агенте страних обавештајних служби, терористе и друге деструктивне организације.

Инспекције (лат. *Inspection* - надзор, преглед, контрола) су управни органи надлежни за обављање надзора над правилном применом и придржавањем закона од стране радних и других организација, односно грађана. Оне имају значајну улогу у изградњи антитерористичког система модерне државе.

Функционисање антитерористичког система државе

Међусобни односи субјеката система безбедности проистичу из саме природе друштва, а одређени су датим системом друштвених норми, законима и другим актима. Међутим, односи имају и шире друштвено значење. Они означавају операционализацију и формално правну регулативу неких општијих принципа који обезбеђују јединствено функционисање система, међусобну повезаност и условљеност појединих субјеката и елемената система и низ других организацијских претпоставки које у једном ширем оквиру друштвених односа детерминишу његов професионални карактер, али и његову ефикасност. Најбитнији принципи на којима се заснивају односи између субјеката система безбедности државе су: *принцип јединства система; принцип међународне функционалне повезаности и сарадње; принцип демократичности и професионалности и принцип међународне информационе повезаности*.¹⁸ Антитерористички систем модерне државе функционише кроз примену превентивних, репресивних и борбених мера органа државне заштите.

Превентивне антитерористичке мере државе

Мере у борби против савременог тероризма представљају веома значајну делатност демократског друштва, које је истински опредељено за трајно супротстављање савременом тероризму. Ове активности су најтеже, њихови резултати се не виде омах, они долазе тек након дужег времена и зато многи изражавају скептицизам према демократској превентиви у борби против тероризма. Демократском превентивом се улази

---

¹⁸ Исто, стр. 178

у тамне вилајете насиља, осветљавају се њихове дубинске димензије и стварају се услови за дуготрајни процес искорењивања насилне делатности код тих људи. Веома је битно спознати психолошки профил терористе, његове мотиве и разградити код његове личности такозвани интризички мотив за спровођење насиља. Целокупно друштво мора испољити одлучност у борби против савременог тероризма, а не само анти-терористички систем државе. Нужно је да се безбедност интегрише у политички систем земље, како би се створили повољни услови за ефикасно функционисање свих чинилаца одбрамбено-заштитног система државе. Основни предуслов за успешну заштиту од савременог тероризма су: високопрофесионална и организована служба заштите; објективна (реалана) процена опасности (односно угрожености), с тим да се терористичке организације не смеју потценити нити пак преценити; залагање за професионално и успешно обављање својих дужности на радним местима грађана; доследном применом законских прописа смањити се простор за терористичке активности, што је веома важан чинилац у заштити друштва; развијање демократске друштвене свести у свим структурама земље; непрекидна активност на развијању безбедносно-не културе, под којом се подразумева знање и мотивисаност појединца да се лично и самоиницијативно супротставља, те да предузима мере и поступке за спречавање терористичких активности; стално предузимање и унапређивање мера заштите у свим колективима и у свим срединама истицање одређених знања о методима и средствима, које терористи користе при извођењу својих активности.

Остваривање наведених предуслова не искључује већ, напротив, обавезује на предузимање одређених конкретних мера и поступака одбране и заштите у борби против тероризма. Оне су неопходне, а ефикасније су утолико колико полазе од наведених предуслова. Могло би се рећи да добро организована и свеобухватна самозаштита ефикасно делује у функцији одвраћања од терористичких активности.

Обавештајно-безбедоносна активност у борби против савременог тероризма се манифестује кроз јавну и тајну компоненту, јер терористи настоје да покажу како је нека влада неспособна да заштити људе и имовину. Сакупљање обавештајних података и њихова анализа, су кључ за решавање проблема тероризма. Нормалном и ефикасном функционисању обавештајног рада у борби против тероризма у многоме доприносе друштвене науке, које проучавају и тиме расветљавају различите аспекте терористичке активности, њихово понашање и особености што је посебан предмет интересовања обавештајних служби. Осим тога, сами методи друштвених наука успешно се користе у фундамен-

талном раду обавештајних служби.¹⁹ Обавештајне службе најважније податке о тероризму прибављају применом тајне методологије (тајаног прикупљања података, методе прикривеног прикупљања података). Међутим знатан проценат обавештајних података добијају коришћењем легалних извора, као што су средства информисања, јавни скупови, научне трибине, разни интервјуи грађана, посебно лица запослених у државним институцијама. *Дипломатија је такође веома моћно „оружје” сваке земље у борби против савременог тероризма који, охрабрен глобализацијом несметано у многим погледима превазилази државне границе.* Носиоци политичко-дипломатских активности су највиши државни руководиоци и органи (председник, скупштина, влада). Њихова улога у дипломатским антитерористичким активностима је одлучијућа, јер они: правовременим активностима у иностранству обезбеђују уједначен приступ проблематици савременог тероризма, где се посебно потенцира обавеза држава да терористичке активности материјално не помажу нити политички подржавају; инсистирају на отклањању узрока тероризма, без обзира на обим и интензитет његове активности; у почетној фази терористичке активности правовремено јавно достављају податке и доказе на основу којих се могу потврдити присуство терористичких организација и група, како би се правовремено обезбедила међународна помоћ и подршка у антитерористичкој борби; обављају правовремено консултације са регионалним, европским и светским релевантним политичким чиниоцима, ради подршке за планиране антитерористичке акције. Иако се увек лакше даје политичка подршка, не одуштаје се никада ни од оружане антитерористичке акције ако се дипломатским активностима насиље или претња насиљем не може спречити. Поред наведених, политичко-дипломатске антитерористичке активности обухватају и: активности са којима се упознају велике силе и УН о узроцима тероризма у циљу добијања међународне подршке за извођење ефикасне антитерористичке акције; врло је битно да се убеде званичници држава и представници међународних организација да одбијају тајне контакте са терористима и да им не пружају подршку, посебно материјалну помоћ (транзит, боравак, набавку оружја и обуку терориста); значајно је да владе пријатељских земаља пруже јавну подршку

---

¹⁹ Дакле, обавештајна служба је друштвено историјска и класно условљена специјализована организација која у оквиру свог делокруга рада спроводи тајне обавештајне, контраобавештајне и субверзивне садржаје према виталним интересима противника, користећи при томе специфичне методе и средства, са циљем остваривања одређених политичких интереса и заштите унутрашње и спољне безбедности. (Љубомир Стаић – Радослав Гађиновић, *Увод у студије безбедности*, Драслар, Београд, 2007, стр. 335)

угроженој земљи у вези са мерама које предузима у антитерористичким активностима; упорна дипломатска активност може створити услове за офанзивну међународну критику држава које су наклонене терористима, која може утицати да те државе промене своје ставове односно да трајно престану да подржавају терористе. Савремена дипломатска активност доприноси да се на различитим скуповима (политичким, стручним и научним) међународних владиних и невладиних организација терористи третирају у складу са Повељом ОУН и међународним конвенцијама о сузбијању тероризма.²⁰

Примена свих антитерористичких поступака има посебно економску димензију, која мора бити првенствено заступљена у свим анализама, превентивне и репресивне антитерористичке активности, јер економска димензија има одлучујући значај у антитерористичкој борби. Почетак XXI века неки теоретичари називају „*нова економија тероризма*”, када терористичке организације широм света, „обрћу” око 1500 милијарди \$. То је, бројка која је два пута већа од бруто производа Велике Британије или сума која је четири пута већа од укупне готовине \$ у промету.²¹ Последице економске глобализације ће подстаћи велики број сиромашних и незадовољних људи да се боре за опстанак и голо преживљавање. Масовно незадовољство народа користиће терористичке организације на глобалном плану.

Репресивне антитерористичке мере државе

Поред превентивних мера које имају за циљ одвраћање терористе од акције, држава предузима и репресивне мере, које се односе на примену кривичних, административних и других мера према извршиоцима терористичких активности. Иако се државна заштита мора све више оријентисати на превентивну акцију, она се не може одрећи репресивне функције. Примена кривичних санкција је неопходно средство заштите друштва и појединаца од друштвено опасних понашања, па се стога друштво не може одрећи казнене функције државних органа, нити се та функција може до краја свести на елементе кривично-правне превенције и ресоцијације, иако оне морају стајати са њима у комплементарном односу. Друштво је принуђено да позива на одговорност и кажњава, да примењује кривичне, административне и друге казнене мере, које су

²⁰ Радослав Гађиновић, *Тероризам у политичкој и правној теорији*, EVRO GIUNTI, Београд, 2010, стр. 299-302

²¹ Радослав Гађиновић, Интервју у часопису „Одбрана”, 1.2. 2007. стр. 11

објективне, репресивне, али и нужне у конфликтима и условима у којим делују терористичке организације.

Приликом примене свих мера, битно је имати јасну представу о снази терористичке организације и степену опасности од њене активности. Потцењивање, односно занемаривање негативних појава има штетне последице. Уколико се друштво не бори против њих одговарајућим(ефикасним) мерама, оне постају све учесталије, интензивније и са већим притиском на друштво, што може изазвати колебање јавног мњења и слабење отпорности друштва. *Да би друштво на време спречило овакве појаве и тенденције, оно мора инсистирати на егзактној, емпиријски идентификованој процени мера, које су неопходне за његову заштиту. Одатле произилази да је друштво позвано, када је реч о друштвено опасним понашањима и радњама, да и даље развија казненонправне инструменте у оквиру своје политике, који оправдано служе и циљевима заштите.* Државни органи, као непосредно одговорни за укупну безбедност земље и грађана, морају предузети најефикасније мере заштите од тероризма кроз: процену могућих носилаца тероризма; правовремену и реалну процену јачине и стварне моћи терористичке организације у циљу припреме антитерористичких мера и активности; правовремено представљање јавности циљева и начина деловања терористичке организације према цивилном становништву, како би она доживела осуду и дискредитацију у светској и домаћој јавности као и ефикасно спречавање јединственог „наступа” унутрашњег и спољног тероризма, али и међународну процену нарочито међународног односа у датом тренутку. Ове активности морају добити своју конкретизацију кроз доношење: нормативно-правних; политичко-дипломатских; безбедоносно-обавештајних; полицијско-репресивних и техничко - технолошких, физичких и борбених мера. *У оквиру реализације концепта самозаштите, до изражаја долазе две врсте мера:* друштвено превентивне и репресивне, које би требало да се оптимално трансформишу у преваспитну функцију.

Социјална превентива, узета за себе, без примене административне и казнене функције, још увек представља неприхватљиво решења са аспекта заштите, што је нарочито случај у време плиме терористичких активности. Исто тако, инсистирање на репресивној функцији, у одсуству превентивне акције, водило би тражењу јединог решења у репресији, у схватањима и пракси прошлости, што је такође неприхватљиво.

У савременим демократским друштвима треба очекивати да мере државне репресије све више исчезавају, губе друштвени смисао и оправдање, уколико јача унутрашња снага друштва и како оно постаје

јединственије и стабилније. У таквим друштвеним околностима терористичке активности све више добијају карактер напада на цело или готово цело друштво, које ће моћи, захваљујући својој хомогености и компактности, да их решава или отклања на безболнији и једноставнији начин, уз помоћ савремено опремљених и врхунски обучених и мотивисаних јединица за противтерористичка дејства.

Борбене антитерористичке мере

На почетку XXI века, терористичке организације су постале озбиљна претња светском миру, зато борбене мере антитерористичких војних и полицијских јединица имају веома значајну улогу. Када превентивне и репресивне мере не дају резултате, војне и полицијске антитерористичке јединице ступају у акцију, како би правовремено заштитили грађане и државне институције, које су мета терористичких организација.

У савременим војним доктринама, планирају се посебне мере за борбу против терористичких активности и то: мере јединица и свих субјеката заштите; поступци јединица и осталих система заштите и борбена дејства антитерористичких јединица војске и полиције. *Мере обухватају* правовремено откривање терористичких група, њихових планова и припрема, обезбеђење, координацију антитерористичке заштите као и организовање и припрему јединица за противтерористичка дејства. *Поступци су:* организовање и извиђење правовремене физичке, оперативне и техничке заштите у циљу спречавања извођења терористичке акције. У противтерористичкој борби најефикаснија је метода директног удара, која захтева ангажовање мањих али врхунских обучених и опремљених бораца. Према томе, савремени тренинг код тих јединица је незаменљив, што значи вежбати, вежбати и само вежбати. Постоји изрека „лако на вежби – тешко у борби” и „тешко на вежби – лако у борби”. Сложеност и специфичност задатка посебних антитерористичких јединица захтева непрекидно дограђивање и усавршавање јединствене тактике деловања, при чему треба да дођу до изражаја начела брзине, енергичности, кратког трајања акције и рационализације употребљених јединица и средстава у антитерористичкој борби. Борбу са терористичком групом воде јединице по фазама које се међусобно разликују по примени оперативно-техничких мера и радњи, времену одбијања и карактеристикама терористичке групе. Припрема за против-терористичку акцију зависи од тачности обавештајних података: о јачини групе; локацији;

наоружању; постојању сарадника терористичке групе у локалном становништву.

Борбу против терористичких групација организовано воде органи државне заштите. Међутим, у општем смислу поред антитерористичких јединица у борби против тероризма се укључују обавештајно-безбедоносне агенције, институције за политичко-дипломатско и информативно-пропагандно деловање. Од изузетног су значаја одређене стратегијске претпоставке за успешну припрему и извођење антитерористичких активности. *Те стратегијске претпоставке се могу класификовати у неколико значајних група, као што су:* Јединствени приступ и изграђеност критичког и вредносног односа према тероризму као појави и изградња јединственог и конзистентног категоријалног и појмовног система одређења тероризма, који би обезбедио систематизацију делатности и активности на његовом елиминисању.

Систем безбедности у реализацији своје заштитне функције учествује у остваривању правне државе на тај начин што представља средство да се свако непоштовање права онемогући, било да долази до појединаца или група у земљи или изван ње. У суштини, систем безбедности се и успоставља ради онемогућавања противправности.

Систем интегралне безбедности оличен, у првом реду, у институцији УН, настао је да уреди односе међу државама чланицама на пољу безбедности на основама међународног права, декларисаном у Повељи УН. *Припадајући УН све земље (без обзира на свој актуелни однос), прилагодиле су своје понашање на међународном плану начелима и принципима израженим у документима УН.*

Активности и мере система безбедности у области одбране обухватају све облике борбе и отпора које ће држава применити у супротстављању свим облицима угрожавања, све друштвене делатности које имају нарочито значај за очување слободе и независности земље, као и оне безбедносне мере које се као посебне активности предузимају у случају опасности по државу. Осим општег циља систем безбедности државе обухвата скуп примарних и секундарних, трајних и привремених, унутрашњих и спољних, краткорочних и дугорочних циљева. Наравно, ти разноврсни циљеви међусобно су повезани и имају своје место у хијерархији приоритета њиховог остваривања. Према Аристотеловом схватању, „постоје две врсте ствари од којих зависи срећа у свим државама. Једно је, *поставити правилан циљ и сврху*, а друго, *пронаћи средства која воде остваривању тог циља.*”

Послови система безбедности државе најдиректније непосредно и посредно доприносе економском развоју и безбедносној стабилности државе. Ефикасно вршење послова безбедности државе директно омогућава остваривање безбедности као целине.

У науци је доказано, а искуства из праксе потврђују да на безбедносну снагу државе непосредно утичу достигнућа целокупног његовог развоја, стабилност економских, политичких и укупних друштвених односа и њена организованост и оспособљеност за безбедност. *Да би се остварила и друга претпоставка безбедности – организованост и оспособљеност државе за безбедност неопходно је извршавати одређене послове којима се то непосредно обезбеђује. Те послове, због њихове природе и сврхе, називамо пословима безбедности државе.*²²

Свака активност субјеката безбедности је циљно рационална, свесна, сврсисходна и динамична активност и мора да тежи да буде ефикасна. Без активности субјеката безбедности, која мора бити усклађена са активношћу политичких субјеката, нема ни *потребне безбедности и сигурности на локалном, националном, регионалном и глобалном нивоу. Суштина активности субјеката безбедности јесте постојање одређених мотива, високо професионалних органа, институција и учесника, који фактички и утврђују ниво потребних безбедносних активности и циљева које треба остварити.*

Литература:

1. Albers, R. (1998) „From clientalism to cooperation: Local government, participatory policy, and civic organizing in Porto Alegre Brazil”, *Politics and Society* 26 (4):
2. Adam Kuper – Džesika Kuper, *Enciklopedija društvenih nauka*, том II Službeni glasnik, Beograd, 2009,
3. Dembowski, H. (2001) *Taking the State to Court: Public Interest Litigation and the Public Sphere in metropolitan India*, New Delhi.
4. Goetz, A.M. and Jenkins, R. (2004) *Reinventing Accountability: Making Democracy Work for the Poor*, London.
5. Huntington, S. (1991) *The Third Wave: Democratization in the late Twentieth Century*, Norman, OK.
6. Hantington, S. (2004) *Treći talas, Demokratizacija na izmeku dvadesetog veka* (prevod: Branimin Gligorić) *Politička kultura Zagreb-CID, Podgorica*.

²² Љубомир Стајић – Радослав Гађиновић, *Увод у студије безбедности*, Драслар, Београд, 2007, стр. 107

7. Jenkins, R. i Goetz, A.M. (1999) „*Accounts and accountability: Theoretical implications of the right to information movement in India*”, *Third World Quarterly* 20 (3)
8. O'Donnell, G. (1999) „*Horiyontal accountability in new democracies*”, in A. Schedler, I. Diamond and M.F. Plattner (eds.) *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, London.
9. Schedler, A. (1999) „*Conceptualizing accountability*”, in A. Schedler, L.Diamond and M.F. Plattner (eds.) *The Self-Restraining State:Power and Accountability in New Demosracies*, London.
10. D. Vejnović, *Sistem bezbednosti i društveno okruženje*, Udruženje defendologa Republike Srpske, Banja Luka, 2006, str. 87
11. Ljubomir Stajić – Radoslav Gaćinović, *Uvod u studije bezbednosti*, Draslar, Beograd, 2007,
12. Ljubomir Stajić; Saša Mijalković;Svetlana Stanarević, *Bezbednosna kultura*, Draganić, Beograd, 2005,
13. M. Rakić i D. Vejnović, *Sistem bezbednosti i društveno okruženje*, Udruženje defendologa Republike Srpske, Banja Luka, 2006
14. Ludvig von Bartalanffy, *General Theory of System: Aplication to Psychology*, in the Socijal Sciences – Problems and Orientations, Mouton/UNESCO, The Hague, Paris, 1968
15. Perko-Šeparović, I. *Teorije organizacije*, Školska knjiga, Zagreb, 1975
16. Radovan Vukadinović, *Međunarodni politički odnosi*, Barbat, Zagreb, 1998.
17. Ludvig von Bartalanffy, *General System Theory*, Georga Brayiller, New York, 1968

Responsibility of the state for establishing and functioning of an anti-terrorist system

Summary: Responsibility implies a relationship between the government subjects and their subordinates. It consists of „a feeling of obligation” (which makes the government officials to explain / justify their moves) and „implementation of the law” (which punishes bad or criminal conduct). It is often considered that the responsibility appears in two dimensions – a vertical and horizontal one. „Vertical” relationship between the citizens and states may be a formal one (within electoral system) and informal one (with help of some lobbies and public representatives of the association). „Horizontal” relationship implies existence of one public body of power which controls activities of another one – for example when a legislative body controlling executive bodies or in case that certain bodies of power (ombudsman, anti-corruptive organs) are authorized to investigate accusations for some criminal acts in general or in particular in the field of security. The security system is a model of organization and functioning of society and state established for purpose of implementation of preventive and repressive measures and activities related to preservation of sovereignty and integrity of the State, the state order that is designed by its

Constitution, the rights and freedoms of its citizens as well as other social normative values – from all models and factors that do pose the danger or are endangered themselves, regardless of the place and time of emergence of such actions. Therefore, anti-terrorism is an activity encompassing all actions implemented by the state institutions and international organizations in their battle against terrorism. According to author of this paper, the State is responsible for establishing a security system as well as establishing and functioning of a specialized anti-terrorist system within the security system. In order to make this system efficient in functioning it is necessary first of all to define the antiterrorism. Therefore, the antiterrorism is a complex of measures, activities and moves implemented by the Organization of the United Nations and the state institutions on one state's territory for purpose of timely and efficient and suppression of modern terrorism by implementation of a strategy of ... and returning . The state bodies, being directly responsible for overall security of the state and its citizens should implement most effective measures against terrorism through these following moves: estimation of all potential factors of terrorism; timely and realistic estimation of the strength and real power of terrorist organization for purpose of timely informing of the public regarding the objectives and ways of acting of the terrorist organization toward civilians, so that the terrorist organization might experience accusations and disregard in both domestic and world audience. In addition to it, the state bodies should also effectively prevent a unified „act” of internal and external terrorism and make international estimation of international relations in the given moment of the terrorist act. These activities should gain their „concrete” realization in the form of proclamation of normative-legal; political-diplomatic; security-informative; police/repressive and technical-technological, physical and fighting measures. Within the abovementioned model of the self-defense concept there are underlined in particular two sorts of measures: social-preventive and repressive measures that ought to be optimally transformed into an educative function.

Key words: responsibility, democracy, state, security, terrorism, antiterrorism

МИЛОВАН Р. СУБОТИЋ *
Министарство одбране
Институт за стратегијска истраживања
Београд

УДК 28:355.01
Монографска студија
Примљен: 16.01.2013
Одобрен: 03.02.2013

ИСЛАМИСТИЧКИ ЕКСТРЕМИЗАМ КАО ПАРАДИГМА ВЕРСКИ ФУНДИРАНОГ НАСИЉА

"Зло се никада не чини тако потпуно и радосно као онда када је то из верских убеђења"

Блез Паскал- «Мисли»

Сажетак: Деведесете године двадесетог, а нарочито почетак двадесет-првог века обележиле су нове околности у којима се на позорницу битности и то на велика врата вратила религија. Поред несумњивог значаја који битне религије савременог света имају у артикулисању духовних потреба верника, чињеница је да су многе екстремистичке, а не ретко и терористичке организације, суштину свог залагања и деловања везале за «узвишене верске разлоге». С тим у вези, главни циљ овог рада је да подсети на историјски контекст испољавања екстремизма правданог верским разлозима, елаборира савремени контекст у којем се као доминантан вид верски инспирисаног насиља јавља исламистички екстремизам, али и да укаже на грешке земаља западног света према овом значајном проблему данашњице.

Кључне речи: религија, верски екстремизам, фундаментализам, политичко насиље, исламистички екстремизам, толеранција, Запад, исламисти

Верски карактер конфликта

Уколико би смо правили паралелу између реперкусија које производе национални сукоби са оним верским, лако је закључити да велике светске религије пружају сразмерно шире оквире за сукобе већих размера. Велике светске религије чине основе различитих цивилизацијских кругова и обично их исповеда становништво већег броја држава, што широко отвара врата стварању тзв. верске хегемоније.

---

* milovan.subotic@mod.gov.rs

Извесним епохама људске историје доминирали су верски ратови (ратови вођени из верских побуда, односно ради истребљења неверника или припадника друге вере, отимања територија и добара, или ослобађања припадника своје вере од туђе власти). Последњих векова, ови сукоби добили су еквиваленте у ратовима вођеним из националних, идеолошких или „државних” разлога или из разлога (како се то уобичајено каже) „очувања глобалне безбедности”. Па ипак (нарочито изражено последњих двадесетак година), и у сукобима новијег доба религије и цркве често играју значајну улогу. Ово је посебно наглашено код сукоба држава или група које се разликују по етничким и верским елементима, а некад и цивилизацијским припадностима и карактеристикама. Управо на основу изражених индикатора са краја XX и почетка XXI века, многи аутори су става да верски сукоби нису превазиђени. Постоје и мишљења да су чак могући и сукоби цивилизација, тј. сукоби наглашено широких размера. Ова размишљања почијају на верским темељима или су прожета елементима неке од религија.¹

Доктринарна документа свих битних религија савременог света садрже „ексклузивна” начела на којима се може градити мир, али исто тако и она која, у одређеним околностима могу оправдавати рат. На овај начин рат се дефинише као „праведан” или у другом доктринарном контексту као „свети рат” (цихад). Свето писмо, а нарочито Стари завет, често проповеда о крвавим сукобима, истребљењима и пљачкама приликом ратних похода, док описе ових појава не прате речи осуде или одвраћања. Друга књига Мојсијева („Изразак”), садржи Јеховино обећање Мојсију да ће му помоћи да заузме земљу ханајску и протера њене становнике, а да ће Јехова испред њега потискивати његове непријатеље: „Помало ћу их гонити испред тебе докле се не намножиш и заузмеш земљу”.²

---

¹ Посебну пажњу јавности привукле су контроверзне идеје америчког политиколога Хантингтона (Samuel P. Huntington: *The Clashes of Civilizations?*, Foreign Affairs, vol. 72, no. 3, 1993), као и књига посвећена продубљењу његове најважније теме – могућег сукоба цивилизација (*The Clashes of Civilization and Remaking of the World*, New York, Simon & Shuster, 1996). Ипак, оваква размишљања о „катаклизмичном” карактеру сукоба цивилизација се не могу узети као јединствена и ексклузивна имајући у виду рад Освалда Шпенглера (1880-1936), који у свом делу „Пропаст Запада I-IV”, Београд, Књижевне новине 1990, који је говорећи на свој начин о мањкавости западне цивилизације, извео закључак о неизбежној пропасти америчке и западно-европске цивилизације, коју образлаже аналогијом из историје ранијих култура.

² Цитат из Друге књиге Мојсијеве 23:30, преузет из: Војислав Становчић: Политичке идеје и религија, књига друга, Чигоја штампа, Београд 2003. стр. 198.

Исламска доктрина тумачи Пророково учење у смислу да је он говорио о врстама праведног рата (одбрамбеном, казненом и превентивном), (Хамидулах, 1982:29). За разлику од хришћанског пацифизма који је садржан у начелу несупростављања злу („Ко вас удари једном по образу, окрените му и други”) и који представља идеалистичку поруку која, како за ондашње тако и за данашње људе, углавном остаје утопија, ислам показује прагматичнији карактер, јер не иде до окретања другог образа, већ одобрава мере „отклањања зла нечим бољим” Освета, у неку руку, представља обавезу, а Куран такође намеће и обавезе да се на томе предано ради. Са друге стране, што је контрадикторно претходном ставу, „ономе ко од освете одустане, то ће му бити као искупљење од греха” (Куран Часни, В:45). Оваква противречност као и обиље сличних опречних ставова, широм отварају врата различитим интерпретацијама ових „светих ставова”, те се јавља могућност одабира оних који моћним тумачима смисла тренутно одговарају. Као илустрација примера „погодног тла” за потенцијалне конфликте, мора се поменути исламско схватање о постојању два света – „*куће ислама*”, где владају исламски закони и где живе припадници ислама и „*куће рата*”, где живе немуслиmani и отпадници од вере, која је стално изложена опасностима рата.

Верски сукоби и „свети ратови”, заједно са више теорија о „праведним ратовима”, делегитимисани су, и донекле превазиђени, утемељењем и развојем међународног права и теоријама о природним правима људи, који представљају претечу данашњих теорија и конвенција о људским правима (иницијалне идеје међународног права управо су повезане са проблемом истребљења „народа неверника” у име вере). Ипак, и за данашње време се може рећи да га карактерише распиривање етничких и националних страсти, које, на овај начин подстакнуте, могу довести до „непремостивих разлика”, баш као и у случају ранијих верских конфликта. Различитости (верске и етничке), могу бити искоришћене ради изазивања затегнутости и сукоба између група, међутим, погрешно је поверовати како до потенцијалних сукоба долази искључиво из ових разлика. Ни верски сукоби нису неминовност и свакако се могу избећи. Улога верских организација и вођа, како у отпочињању, тако и у смиривању или превазилажењу проблема, свакако је велика. Управо захваљујући чињеници да се верска начела могу врло растегљиво и према практичним потребама тумачити, постоји могућност да се изабере оно које тренутно одговара и неким профаним циљевима.

Исто као што се у идеолошким постулатима јавља очекивање прижељкиваног или мишљење које потврђује оно што желимо или чему

тежимо, тако су у религијској свести распрострањени закључци да је природа управо онаква појава каква бисмо желели да буде. На тај начин човек даје својеврсно „пуномоћје” боговима, природи, анђелима или демонима, да остваре оно што би са његове тачке гледишта било праведно или пожељно, а „опуномоћеницима” или њиховој љутњи или, пак, злоби (наглашено ређе својој грешци или греху) приписује се оно што „даваоца пуномоћја” погађа и чини несрећним. Овим човековим својством да пребацује кривицу на другог, те могућношћу да замишља нешто за шта нико није доказао да постоји (али би било пожељно да постоји), доминира субјективна могућност веровања и потреба да се верује и да се нада, односно потреба за религијом као потребом за помоћи у психолошким разрешењима одређених дилема. Тако створен психолошки механизам често поприма затворене облике, те се са њим мора суочити свака критика религије. Многобројни примери из историје, али и савремене праксе, нам говоре да религија може (на основу моралних учења свих значајнијих светских религија) представљати битан фактор у побољшању односа међу људима, али и значајан чинилац сукоба широких размера.

Историјски примери верског насиља

Религијске идеје могу не само снажно овладати главама људи него их одвести до деструкције у виду самонегирања, повређивања, жртвовања и слично. Као такве, оне могу имати исходиште у дубоким и далекосежним променама у друштвеном и политичком смислу. Најсвежији и можда најочигледнији пример из савремених збивања на предметну тему представља успон исламског фундаментализма и екстремизма, као битног фактора у моделовању друштвених и политичких односа у појединим исламским земљама. Ипак, допринос једне религије друштвеном преврату и истовремено трансформација те религије од сурово прогоњене у признату и касније владарски устоличену, нигде се не може пратити са више сачуваних историјских података и са већом драматичношћу самог обрта као што је то могуће у случају преображаја хришћанства у првих неколико векова после Христа на чијем је учењу ова вера углавном заснована.

Када је хришћанска вера успостављена, а затим и прихваћена, положај верника-хришћана је промењен, а њихова вера је убрзо постала владајућа. Црква је стекла моћ над «садржином свести» људи, а често и над њиховим животима. И за хришћане се може с правом рећи да су, не

само у познатим призорима инквизиције, него и у међусобним разрачунавањима откако су почели догматизацију и канонизацију своје доктрине, испољили значајан степен свирепости и лицемерја. Нетолерантност према различитим мишљењима, која је у природи сваке искључиве религије, слично као и код социјалних и политичких веровања да се поседује монопол над „коначним истинама”, испољена је небројено пута до сада.

Следећи пример у много чему је поучан, јер показује како се у области религијске доктрине ортодоксност и јеретичност наизменично приписују истом учењу. Наиме, једна полемика око божанског и људског карактера у Христовој природи заокупљала је многе теологе у првим вековима хришћанства. Овај карактер се третирао као питање од највећег теолошког значаја са великим и по многе кобним практичним последицама. Око контроверзе о божанском и људском у Христовом облику односно природи и да ли је имао једну природу или две, два значајна учесника су проглашена – један за свеца а други за јеретика. Александријски патријарх Тирило проглашен је за свеца, а цариградски Несторије за јеретика (по њему је названа и до данас се сачувала тзв. несторијанска јерес). Несторије је настојао да Христово учење и личност објасни у рационалним категоријама, па је поред осталог тврдио да Марија није родила Бога него човека који је касније добио божанска својства. Свети Тирило је био фанатични заступник супротне идеје (Становчић, 2003:50).

Његово време између осталог је обележио један, за предметну тематику, индикативан догађај. Било је то линчовање Хипатије, жене која се бавила неоплатоновском филозофијом и математиком. Њу је гомила разбеснелих религиозних фанатика напала, скинула је голу, одвукла према једној цркви и искасапила је састругавши с њених костију сваку трунку меса. Један историчар филозофије са цинизмом пише како после овог догађаја „Александрију нису више узнемиравали филозофи” (Расел, 1962:362).

Пракса из касније епохе хришћанства у још већој мери је нагласила карактер искључивости и испољавања свирепог екстремизма и отелотворена кроз деловање тзв. „Свете инквизиције”³ коју је организовао

³ О деловању „Свете инквизиције“ написана је значајна литература о њеној историји, жртвама, масовним психозама становништва, техници ислеђивања жртава и признања под мукама о наводно другим учесницима у „ђавољим чаролијама“. Они филозофи који су се инспирисали идејом толеранције налазили су у деловању инквизиције јаке аргументе у прилог својих критика цркве, а неки и религије уопште. Случајеви су описани и у многим књижевним делима, направљени су бројни уметнички филмови, а „алати“

папа Иноћетије III на латеранском сабору 1215. године. Првобитни назив ове „установе” био је „*Inquistio haereticarum pravitatis*” (Истраживање јеретичких изопачености), док је касније презвана у „*Sanctum officium*” (Света канцеларија). Жртве ове „Свете канцеларије”, постали су многи су многи познати и мање познати људи, па чак и деца. Сматра се да је, само у Шпанији од краја XV века па до њеног укидања, жртвовано око 30 хиљада лица (Становчић, 2003:51).

Као инспиративан случај из историје исламског фанатизма, може се узети илустрација која указује на деловање верске опијености као кочнице сваког друштвеног и научног напредовања. Наиме, године 1580. гневни јаничари, на подстрек улема, разорили су велику опсерваторију у тадашњој Галати, јер је ред „учених” људи ислама (улема), сматрао да је бављење астрономијом – злокобно занимање. По мишљењу овог „ученог свештенства” узрок епидемије куге, чија је појава коинцидирала са поменутом делатношћу, био је управо тај што су се неки људи у опсерваторији бавили астрономијом. Исти султан који је опсерваторију изградио (Мурат III), морао се „сложити” и да се она сруши до темеља. Халил Иналцик, угледни турски историчар и аналитичар, случај са опсерваторијом и друге сличне, обрадио је у поглављу о тријумфу фанатизма који је онемогућавао Турској да се користи тековинама развоја наука у Европи.⁴

Овакви примери, као и безброј не поменутих, јасно говоре о перманентном постојању искључивости проповедника и следбеника код различитих религија. Утемељење и ширење ислама од стране Пророка Мухамеда и његових следбеника на „принципу мача”, деловање „Свете инквизиције” и Крсташких ратова у хришћанству, старозаветни крвави сукоби у јудаизму, само нас учвршћују у разумевању чињенице да појам религијског фанатизма не можемо везивати само за одређене временске периоде, нити ексклузивно за одређену веру.

тортуре, којима су жртве мучене, изложени су у више музеја. Неке жртве су постале славне по својим, касније утицајним идејама, као нпр. Џон Виклиф (око 1320-1384). Друге личности су постале чувене не само по својим идејама већ и због саме смрти у рукама истражитеља инквизиције. Такви су Јан Хус (1370-1415) и Ђордано Бруно (1548-1600). Неке жртве су проглашене за свеце, као Јованка Орлеанка (1412-1431), позната и као Девица Орлеанска.

⁴ Види шире у: Халил Иналцик, Османско царство, Београд, СКЗ, 1974, стр. 254-255.

Фундаментализам као зачетник верског екстремизма

Историјски посматрано, појам потиче из XIX века, а односи се на испољавање (кроз амерички верски покрет) антимодернистичких ставова. Секуларизацији, интерпретираној као израз расула проузрокованог дарвинизмом и размишљањима базираним на природним наукама, у фундаменталистичком покрету супроставља се принцип вербално инспирисаног Светог писма. Покрет се окупио око неколико верских, односно фундамената или фундаменталних чињеница („фундаменталс“). Као најзначајнији фундаменти окарактерисани су:

1. отпор тзв. модернизму који је отелотворен у секуларизацији друштва и дарвинизму у природним наукама,
2. утемељење да се оваквом модернизму могуће супротставити искључиво Библијом и догматиком.

Различити фундаменталистички правци и фракције тежили су да преко конференција посвећених Библији створе заједничку базу у намери да поведу непрекидни рат против сваког облика модернизма. У борби за „правоверност“, међутим, дошло је до продубљивања несугласица и „цепања“ цркава.

Политиколог Мејер (Thomas Meyer), крајем осамдесетих година прош-лог века, скреће пажњу да у значајном броју области друштвеног живо-та постоји низ сличних појава које је подвео под појам фундаменти-зам. Оваква прелиминарна категоризација је послужила да се скрене пажња на разнолике појавне области фундаментализма у савременом свету. Мејер овако описује заједнички именитељ свих фундаментализама: „Фундаментализам је свесно бекство од индивидуалног размишљања, властите одговорности, обавезе доказивања, несигурности и отворености свих права важења, суверених потврда и животних форми, којима су мишљење и живот кроз просвећивање и савремени свет неповратно изложени затворености самоизабраних затворених фундамената” (Кинцлер, 2002:12). Премда термин фундаментализам не фигурира искључиво у сфери вере, сви набројени именитељи из ове дефиниције, непогрешиво се могу ставити у контекст верског фундаментализма.

Историја новијих фундаментализама чији нас прогрес у виду екстремизације, а често и испољавања отвореног насиља у виду терористичких чињења данас толико узбуђује, започела је заправо у другој половини седамдесетих година 20. века. У својој књизи «Божја освета», француски аутор Жил Кепел (Gilles Kepel)⁵, истиче 1977, 1978 и 1979

⁵ Француски научници Жил Кепел и Оливије Рој (Olivier Roy), урадили су много на образовању западних читалаца о исламском свету. И један и други су написали учене и

годину као значајне за новију историју фундаментализма. Тих година, заправо, настају одлучујуће промене у јудаизму, хришћанству и исламу. Исти аутор ове констатације поткрепљује следећим фактима:

1977 – На парламентарним изборима у Израелу, одржаним маја месеца, Израелска партија рада доживљава тежак пораз и први пут у историји државе не учествује у власти. Премијер постаје Менахем Бе-гин, а верске групе које су дуго биле политички маргинализоване, доби-ле су нови замах. Као разлог најчешће се наводи неуспех октобарског рата 1973. године, који је код израелског становништва изазвао дубоку несигурност. Нова власт је уз притисак оснаженог верског блока осно-вала многобројна нова насеља у окупираним територијама.

1978 – Септембра месеца, римска конклава је за поглавара римокатоличке цркве изабрала пољског кардинала Карола Војтилу. Многи католици су очекивали да ће овај избор означити крај несигурности која се црквом ширила од Другог ватиканског сабора, али се у стварности појачао утицај наглашено десно усмерених католика (нпр. традиционалисти окупљени око надбискупа Лефевра), док су лево усмерени католици, који су дуго сматрани савешћу цркве и Сабора, постепено прелазили у дефанзиву.

1979 – Ова година која по исламском календару најављује почетак 15. века, започиње повратком ајатолаха Хомеинија у Техеран, тријумфализмом Исламске (иранске) револуције и проглашењем Исламске

стимулативне књиге о политици Блиског истока и присуству ислама у савременој Европи. Слажу се по многим питањима, а посебно у једном: муслимани могу да буду лојални грађани демократске Европе. Не слажу се једино око тога како то постићи. Рој је либералнији по томе што је неповерљив према покушајима државе да појединцима наметне културне вредности, док је Кепел наклоњен конвенционалним француском уверењу да је наметање заједничких вредности дужност државе. Кепелова последња књига преведена на енглески носи назив „Иза тероризма и мученика“ и представља критику онога што он назива „великим наративима о исламу“, који су створили огромну пометњу на Блиском истоку, а затим и у Европи. Он не користи реч „наратив“ у помодном академско-теоретском смислу, већ као визију коју пројектују савремени масмедији. По Кепелу, први велики наратив о исламу је онај о глобалном цихаду, светом рату муслиманских мученика против свих неверника, који воде људи као што је Осама бин Ладен. Спектакуларна масовна убиства „циониста“, „крсташа“ и њихових декадентних савезника треба да доведу до верске револуције којом ће ислам завладати светом. Као што Кепел добро објашњава, овај велики наратив се убрзо цепа на неколико међусобно супротстављених наратива. Шиити су своју верзију мучеништва супротставили мучеништву Сунита. Када Бин Ладенови злочиначки спектакли нису довели до светске револуције, други свети ратници попут Абу Мусаба ал-Сурија (познатији као „Инжењер“), определили су се за глобалне терористичке акте мањег опсега: рат ограниченог домета уместо пропаганде путем насиља.

Републике Иран, а завршава се тако што у новембру месецу, једна наоружана група заузима велику цамију у Меки, као израз протеста што се свети градови налазе под контролом саудијске владарске династије.

Када говоримо о верском фундаментализму, неопходно је поћи од премисе да се фундаментализми савременог света преплићу, тако да је могуће да политички екстремизам неретко делује као верски, а да то заправо није. Исто тако је тачно и да верски фундаментализам обично тежи ка моћи и утицају у политици и држави. Понекад се, као веома тежак задатак намеће одгонетање о томе, шта је заиста верско, а шта долази из других извора.

Да ли су, можда, све религије у основи фундаменталистичке? Потврдан одговор свакако би био штур, и у највећој мери нетачан. Напротив, ни ислам као такав, ни јудаизам, нити хришћанство нису есенцијално фундаменталистички. Оно што је тема овог рада јесте гранична зона онога што религије заправо заступају. Примера ради, фундаментализам у исламу означава најпре одређени правац у науци о исламу (исулијун). С тим у вези, исламски теолози се баве праизворима и фундамен-тима (усул) своје религије, Кураном и Суном. Ови теолози, међутим, истовремено могу да буду потпуно отворени за друге религије и култу-ре. Њих никако не треба мешати са радикалним исламским групама или партијама које себе такође називају фундаменталистичким, а познате су пре свега по насиљу. На овом примеру можемо раздвојити фундамент вере као такве и фундамент вере употребљен као основ за прокламовање и чињење насиља, те тако направити разграничење верског фундамен-тализма од верског екстремизма.

Танка нит између фундаментализма и екстремизма у исламу

Једна од најважнијих особина најмлађе монотеистичке религије свакако је она по којој ислам не познаје одвајање религије и државе. За разлику од хришћанства, исламски покрет је одувек истовремено био повезан са државном управом. Ислам је још под Пророком Мухамедом тежио државној империји, која је потом, већ под првим његовим следбеницима, знатно проширена. Пророк Мухамед је добио битке и створио облике владавине који су постали пример, унети су у исламски закон и као такви постали непроменљиви. Муслимански фундаменталисти радо истичу државну димензију ислама. Како је ислам у време Пророка и његових следбеника био врста „Божанске државе”, они сматрају да се таква „Божанска држава” мора поново изградити на темељима шеријата.

Верују да само у таквој држави, какву је Бог прописао, муслимани могу у потпуности проживети своју сопствену судбину.

Тиме је, међутим, отворен један од основних проблема исламских фундаменталиста. На основу закона из десетог века, у великој мери обележеног карактеристикама оног времена, они траже „стварање божанске државе која не треба да има само трајну важност, већ да по дефиницији, као држава коју жели Бог, мора бити надређена свим осталим државама” (Кинцлер, 2002:79).

Уколико у пракси није тако, то може значити само да се Божји закон није следио до краја и недовољно одлучно. Ипак, поборници исламског фундаментализма, као што су ирански муслимански револуционари, нескривено говоре о „нашој исламској идеологији”. Под тиме они подразумевају идеолошки систем, који према њиховим очекивањима мора неизбежно да им донесе успех, моћ, културни процват и прво место међу народима света. Једина претпоставка тога било би што стрикт-није спровођење шеријата.

„Исламски реформски покрети” који су се појавили од осамдесетих година 19. века, заснивали су се, готово искључиво, на фундаменталистичком идејном наслеђу. На прелазу XIX у XX век очите су фундаменталистичке тенденције у Османском царству, а нешто касније и у такозваном салафитском⁶ покрету. Овај покрет експанзију је доживео под вођством Рашида Риде, некадашњег ученика чувеног реформаторског теолога Мухамеда Абдуха, који се касније вратио традиционалним начинима мишљења. Нешто касније, најважнија снага таквих тенденција била је масовна организација Муслиманско братство основана 1928. год. у Египту, која се касније пороширила и на остале арапске земље. Поменућемо само неке од најважнијих покрета данашњег исламског фундаментализма (Кинцлер, 2002:79):

- **Al ihvan al muslim** (Муслиманска браћа): основао га је Хасан ал Бана (1906-1948), у Египту 1928. године.
- **Džemaati islami** (Исламска заједница): основао ју је у Пакистану Абу ла ал Маудуди (1903-1979).
- **Sledbenici islamske revolucije u Iranu.**
- **Al takfir va al hidžra** (Анатема и хиџра).

---

⁶ Салафизам представља утицајни верски покрет у оквиру сунитског огранка ислама, који од муслимана захтевају да се врате исламским принципима и пракси, какви су постојали у време Божјег посланика Мухамеда и 'Побожних предака' (Salaf al Salih) из прве три генерације муслимана. Према салафитским гледиштима, оригинална исламска учења треба да буду очишћена од свих иновација, ревизија, девијација или политеизма, који су у протеклим вековима постепено замаглили Куран и Суну.

- **Džund Al(l)ah** (Божја војска)
- **Al džihad** (Свети рат)
- **Tanzim al džihad** (Организација светог рата)
- **Tavakuf va tebejun** (Постојаност и самоуверевање)
- **Al Džem 'ija al šer'ija** (Законито друштво)
- **Al Kutbijun** (Кутбови следбеници)
- Милиције под иранском контролом као што су: **Hisbulah** (Божја партија), **Al džihad al islami** (Свети рат) ...

На посебан начин фундаменталистичким групама или поједницима могу се сматрати и они који сматрају битним само делове шеријата или чак Курана. У такве је спадао бивши либијски вођа Гадафи. Управо из разлога што је одбијао да цео шеријат посматра као ислам он је био у сталном сукобу са осталим муслиманским фундаменталистима, муслиманском браћом. Чак је ишао толико далеко да је само делове Курана признавао као фундаменталне. Изван шеријата и Курана пронашао је социјални поредак који је описао у три Зелене књиге и сматрао их универзалним, важећим и изван ислама. Срж тог поретка представљала је такозвана „директна владавина маса над њима самима”, без представника.

Између политике и религије. Политички ислам – зачеци и етаблирање исламизма

С правом се може рећи да, као политика и идеологија, исламизам није подударан, или бар не у потпуности, са исламом као религијом, или с муслиманским заједницама и њиховим културама. Исламизам је идеологија до које се долази избором и свесном одлуком. Исламизам обухвата различите политичке покрете. Он није стање ствари. Као такав сазревао је у отпору политици и вредностима западних либералних демократија, а исламистичко разумевање теократске државе дошло је као одговор на доминацију, пре свега у међународним односима, и у самом муслиманском свету, западне нације-државе.

Корене исламизма као модерне политичке идеологије налазимо већ у XVIII веку, у предмодерним реформистичким покретима попут вахабизма. Ипак, мада неспорно има порекло у ранијим списима и мишљењу, исламизам је у свему савремена појава. Покрете који су захтевали успостављање исламских теократија најавило је „Муслиманско братство” у Египту 1928, а умножили су се и раширили након арапског пораза у јунском рату 1967. године против Израела, када су се могли приметити почeci повлачења арапског секуларног национализма.

Ислам можда обезбеђује схему друштвене и верске интеракције, одређујући односе између људи и односе људи и Бога, али не указује на пожељне опипљиве облике тих односа нити на идеалан облик владавине. Исламисти се зато као на основе исламске државе позивају на корпус правних аката које су формулисали рани јуристи. Модерни концепт исламистичке државе развио се као одговор на британску окупацију Египта 1882. и распуштање Калифата и на све већи утицај западних колонијалних сила, као и појаву ционистичког⁷ покрета. Египћани су имали потребу да националистичким, па и религиозним порукама одговоре не само на чин британске окупације, него и на остале европске идеје. Концепт државе који се у западним земљама развијао од ренесансе преко просветитељства и капитализма, нарочито је истицао индивидуализам, слободу и право. У том смислу држава је постајала гарант индивидуалних слобода човека. Исламистички концепт је одговорио појмом државе као гаранта колективне правде, обухватајући пространство питања од политичких, војних и друштвених тумачења појмова правде, па до искорењивања корупције и ослобођења Палестине. Покретачка снага у иранској Исламској револуцији била је потреба за новим друштвеним, економским и политичким поретком који би управо истицао првенство једнакости.

Политички ислам који је крајем XIX и почетком XX века постао познат и као исламски модернизам, ислам је сматрао довољно прилагодљивом основицом свих облика живота. Појам модернизма потиче од суочавања са растућом западном техничком надмоћи у таласу друге индустријске револуције, а кореспондира и са западном окупацијом муслиманских земаља. Тај сусрет отворио је питање компатибилности ислама и модерности, и муслиманских одговора на западне изазове. Исламски модернисти (који су се, захтевајући унутрашње реформе, често могли назвати и реформистима), радили су на ослобађању муслиманске заједнице од традиционалних слабости како би се развијале и усвајале савремене технологије.

---

⁷ Ционизам је политички покрет Јевреја (па и неких нејевреја) да се Јевреји врате у Ерец Израел (земља Израил). Реч Цион представља библијски израз повезан са Јерусалимом (Псалми, 126, 1). Натан Бирнбаум је 1885. срочио израз „ционизам“ да би означио политичка настојања да се Јевреји врате у Израел. Модерни ционизам израстао је из пропасти јеврејске еманципације и оживљавања антисемитизма у Европи 19. века. Суочени са руским погромима и суђењем Драјфусу у Француској, Леон Пинскер и Теодор Херцл су независно један од другог дошли до закључка да је изгнаност ненормално стање и да нејеврејски свет није заштитио Јевреје. Била је потребна домовина у којој би Јевреји могли бити попут свих других нација, са сопственом земљом и језиком.

Модернистички ислам се од својих почетака надметао с оновременим секуларним националним идеологијама које су неминовно продирале и у муслимански свет. Током прве половине XX века национализам је постао основна политичка снага у муслиманском свету. Тек пошто су секуларне националистичке идеологије, у времену које је наступало, пропуштале да испуњавају дата обећања, политички ислам добио је простор да се наметне као веродостојна алтернатива. До Јунског рата 1967. Арапи су сматрали да ће њихови национализми бити основа јединства, пре свега у односу на потребу да ослободе Палестину. Како се то осећање није се заснивало на стварности међународних односа, Израел је добио рат и увећао територију готово четири пута. Критике које су уследиле обрушиле су се на морално банкротство панарабизма. Уверење да су секуларизам и арапски национализми опонашање туђинских идеологија, и да би се требало вратити на праведан исламски пут, сваког дана је добијало све више присталица.

Очигледан неуспех секуларног национализма одразио се и на унутрашње прилике арапских држава. Многе од нових независних исламских држава (Египат, Сирија, Алжир, Ирак) определиле су се за политику арапског социјализма, обећавајући једнакост и напредак. Због тога су, седамдесетих година XX века, њихове плански вођене економије, као и у низу земаља Источне Европе, почињале да пропадају. Животни стандард је доживљавао суноврат, а у неким приликама недостатак хране изазивао је „хлебне побуне”. Околности су се нарочито пореметиле у осамдесетим и деведесетим услед опадања богатства у нафти, демографског раста и нарастајуће незапослености. Неспособност државе да се стара о економији, између осталог, отворила је широм врата исламистима. Тако је политички ислам постао нови, алтернативни модел развоја заснован на начелима „једнакости и правде”.

На исламизам можемо гледати и као на појаву која је пресудно утицала на стварање и обликовање модерног колективног идентитета муслимана, као и на обликовање политика које су произашле из њега. Користимо га и као појам за означавање низа политичких идеологија које ислам не сматрају само религијом него и политичким чиниоцем. Исламисти сматрају како шеријат (исламски верозакон) мора бити основа за све законе у друштву, а муслимани се морају вратити изворним учењима и првобитним моделима ислама. Надаље, они сматрају како је западни војни, економски, политички, друштвени и културни утицај у муслиманском свету, заправо, неисламски.

Коначни циљ исламиста политичке је нарави. Реч је о освајању/преузимању власти у друштвима у којима делују и/или о обликова-

њу друштва према њиховом идеолошком моделу, оном који тумачи и користи ислам као религију. Потврду за то налазимо у чињеници да се исламизам јавља као алтернатива владајућим порецима чак и у друштвима која свој легитимитет баштине на исламу попут Саудијске Арабије, Јордана и Марока (Куленовић, 2008: 5).

Потражимо ли разлику између муслимана и исламиста на индивидуалном нивоу, можемо рећи како се муслиман постаје рођењем и значи транс - генерацијско преношење породичне традиције. Муслиман, међутим, постаје исламиста свесном одлуком. Избор исламизма као модерног идентитета за муслимана је последица свесне одлуке појединца. Исламизам омогућује артикулацију идентитета који обједињују егзистирање у садашњем свету и истовремену припадност традицији. То нам помаже у разумевању мотива појединаца који се одлучују за исламистичку интерпретацију своје муслиманске припадности. Исламизам стога, осим као политичку идеологију, посматрамо и као модерни муслимански идентитет, колективни и индивидуални, који је највидљивији у политичкој и културној сфери муслиманских друштава, али и муслиманских заједница у немуслиманским друштвима (Куленовић, 2008: 5).

Корени савременог исламистичког екстремизма управо кореспондирају са искључивим ставовима исламиста у модерном муслиманском друштву. Наиме, док су у традиционалном муслиманском друштву сви становници били муслимани, а на богу је било да просуди да ли су добри или лоши, модерна муслиманска друштва обележавају исламисти који претендују на то да су они једини исправни муслимани. Сходно томе, једини исправан ислам је управо онај који проповедају исламисти. Наметање тог „једино исправног пута” и стварање ексклузивитета у одлучивању ко је правоверац а ко кривоверац, широм је отворило врата бујању екстремизма под плаштом ислама.

Ислам и демократија

Најочигледнија разлика између онога што можемо назвати муслиманским светом данашњице и Запада оличена је у разлици између ауторитарних и демократски изабраних влада. Култура ауторитаризма која не трпи било какву значајну опозицију својствена је, како неисламистичким владама попут Алжира, Туниса и Египта, тако и државама са израженим исламистичким карактером (Авганистан, Судан и Иран). Ауторитарни карактер владавине у великој већини исламских земаља данашњице, уједно је и одговор на смислено питање: Зашто је управо у муслиманском свету упадљиво одсуство демократских влада?

Наиме, персонификацију ауторитаризма данашњице представљају они који су власт наследили или су је приграбили: од незабраних краљева и емира Саудијске Арабије, Јордана, Марока и Кувајта до војних и бивших војних председника Судана, Пакистана, Египта, Либије и Ирака. Поред тога, политички ауторитаризам (верски или световни) често је био норма, не само у исламским владама Ирана, Судана, Пакистана, Авганистана и Саудијске Арабије, већ и у значајно секуларнијим владама Туниса, Алжира, Сирије или Индонезије (Еспозито, 2008:121). Иако се у значајном броју земаља муслиманског света (Турска, Пакистан, Малезија, Бангладеш, Јордан, Мароко и Египат) демократски избори спроводе, за већину ових држава се може рећи како су то ограничене или дириговане демократије. Илустративан пример особености демократије у муслиманском свету представља чињеница да је добар део историје демократије у Турској и Пакистану обележила (као чувар демократије!!!!) војна управа.

Велики број познавалаца и аналитичара ислама тврде како ислам и демократија не иду заједно, позивајући се на околност да традиционалне исламске институције, попут халифата, онемогућавају значајнију политичку партиципацију народа у демократским институцијама. Ипак, историја религија нас учи да су верске традиције, попут политичких идеологија (демократија, комунизам и сл.) подложне различитим тумачењима, те да могу заузимати различите односе према држави. Тражећи аналогију за земљама које баштине тзв. западне вредности, можемо рећи да су и европске монархије и кнежевине у којима је, такође, власт правдана божанским правом, релативно касно реформисане и претворене у модерне западне државе.

Такође, иако је немогуће негирати да су исламске земље узеле учешћа у 2/3 модерних ратова (Суботић, 2010:402), озбиљна грешка била би тражење утемељења савременог исламистичког екстремизма искључиво у сфери религије. Ова врста насиља првенствено је продукт интереса одређених политичких снага које су на власти у појединим муслиманским земљама или које томе тек теже. Религија им, у овом случају, само служи као моћан покретач ирационално екстремно-фанатизованог понашања извесног броја верника.

Грешке Запада

У тренутку када је, како је то на њему својствен начин приметио Хиченс (Christopher Hitchens), „... један свет ред из Авганистана одлучио

да повеже два славна достигнућа модернизма – високе зграде и путничке авионе – и употреби их за убијање људи и разарање” (Хиченс, 2008:267), означено је ново поглавље у историји екстремистичке коначнице у име вере. Не доводећи у сумњу чињеницу да је исламистичка компонента верски фундираног екстремизма једна од значајнијих претњи демократском моделу савременог света и времена, те да се као таква сматра парадигмом свих верских екстремизама, немогуће је не истаћи и „заслуге” земаља западног света у етаблирању ове пошасте.

Наиме, после 11. септембра, анализирајући коментаре владиних званичника у САД, није се могло не приметити како се брутално испољен антиамериканизам тумачио као „ирационалност, незахвалност, љубомора (и сл.) због наше успешности, или као мржња према нашем начину живота” (Еспозито, 2008:129). Овакве фразе само су служиле како би се проблем поједноставио и представио као рат између цивилизованог света и терориста који мрзе западну демократију, људска права и слободу. Иако овакав вокабулар свакако одражава стремљења значајног броја екстремиста који оправдање за своје поступке траже у наручју ислама, овако поједностављење ствари свакако не продиру у суштину проблема.

Такође, веровање како је надмоћна светска сила остварила тријумф у борби против ове пошасте савременог света тиме што је ликвидан вођа Ал каиде, само превиђа данашње и будуће екстремистичке претње, или како то Еспозито (2008:130) примећује „Други Бин Ладени постоје исто као што постоје и политички и економски услови које екстремисти увек могу искористити за регрутовање нових војника за своје несвете ратове”.

Однос САД према палестинском питању, тј. експлицитна подршка коју све америчке владе дају Израелу, још један су „камен спотицања” и могући узрок „сукоба цивилизација”. Док делови естаблишмента у земаљама западне демократије (превасходно САД) минимизирају значај палестинског питања у ширем безбедносном контексту, испитивања која су спроведена у пет арапских држава (Египат, Саудијска Арабија, УАР, Кувајт и Либан) недвосмислено су показала да већина становништва поменутих земаља палестинско питање перципира као најзначајније питање и по њих (Телхами, 2001:7). Такође истраживање агенције *Zogby Internacional* које је третирано расположење муслимана настањених у САД, показало је да је 84 процента изјавило како САД треба да подрже палестинску државу, док је 70 одсто њих отворено залаже за смањење финансијске помоћи Израелу.

Такође, интересно је истраживање страхова становништва земаља западне цивилизације које је 2009. обавио норвешки огранак међународне организације „Yougov”. Током опсежног испитивања јавног мњења, сарадници овог института питали су више од 10.000 људи из девет земаља – чега се највише плашите? Случајно одабраним саговорницима је понуђено да рангирају наведене страхове (тероризам сиромаштво, економска криза, климатске промене, оружје за масовно уништење, грађански и верски ратови и сл.) и сачине своју личну хијерархију стрепњи распоређујући их од првог до десетог места. Истраживање је показало да се рангирање по приоритетима важности страхова везаних за економску кризу, сиромаштво и страх од последица климатских промена разликују од државе до државе. Једини аксиоматски став се може извући из показатеља стављања на чело листе страхова везаних за сукоб ислама и западне цивилизације и терористичких чињења исламистичких екстремиста без обзира да ли говоримо о становницима САД, Велике Британије, Немачке, или пак о житељима Норвешке, Данске или Финске (Суботић, 2012:11).

Све наведено нам показује како само разумевање овог бескрајно компликованог феномена води ка решењима која се у последње време одомаћено називају „одрживим”. Као илустрацију анимозитета према земљама западне цивилизације, нарочито је важно разумети и угао гледања земаља насељених већинским муслиманским становништвом, тј. разумети отпор који очигледно постоји према Западу. Као што је Пол Кенеди (Paul Kennedy) приметио, а Џон Еспозито у својој књизи „Несвети рат” пренео, мало Американаца се пита:

„Како ми њима изгледамо и како би то било када бисмо заменили места у свету (....) Претпоставимо да данас постоји моћна, уједињена арапско-муслиманска држава. Претпоставимо даље да су САД подељене на 12 или 15 земаља, са различитим режимима од којих су неки конзервативни и корумпирани. Претпоставимо да споменута велика арапско-муслиманска сила има носаче авиона који патролирају дуж наших обала, да њени авиони надлећу нашу територију, да нас њихови сателити посматрају сваког дана. Претпоставимо да су њихове мултинационалне компаније стигле у Северну Америку да црпе нафту, а корумпираним, конзервативним владама плаћају велике суме за то. Претпоставимо да та сила влада међународним институцијама као што су Савет безбедности и Међународни монетарни фонд. Претпоставимо да је у Северној Америци пре педесетак година успостављена посебна држава, са религијом и језиком који се разликује од наше културе и нашег језика, а да дивовска арапско-исламска сила њој увек даје подршку. Претпоставимо да

нас та оријашка држава засипа културним порукама о положају жена, сексуалности, а које ми сматрамо увредљивим. Претпоставимо да нас стално подстиче да нешто мењамо, модернизујемо, поступамо глобално, тј. поводимо се за њом. Хммм (...) зар у таквој ситуацији многи Американци не би све више мрзели тог дива, желели му зло, па чак и покушавали наудити му? Мислим да је одговор потврдан” (Еспозито, 2008:132).

Литература:

1. Espozito, Džon (2008): *Nesveti rat: teror u ime islama*, Šahinpašić, Sarajevo
2. Huntington Samuel (1996): *The Clashes of Civilization and Remaking of the World*, Simon & Shuster, New York
3. Hamidulah, Muhamed, (1982): *Uvod u Islam*, Sarajevo
4. Hičens, Kristofer (2008): *Bog nije veliki*, Pešćanik, Beograd
5. Inaldžik, Halil (1974): *Osmansko carstvo*, SKZ, Beograd
6. Kulenović, Tarik (2008): *Politički islam: osnovni pojmovi, autori i skupine jednog modernog političkog pokreta*, Zagreb
7. Kuran Časni (1974): *Stvarnost*, Zagreb
8. Kincler, Klaus (2002): *Verski fundamentalizam*, Klio, Beograd
9. Luis, Bernar (2004): *Kriza islama*, Svet politike, knjiga II, Beograd
10. Rasel, B. (1962): *Istorija zapadne filozofije*, Kosmos, Beograd
11. Stanovčić, Vojislav (2003): *Političke ideje i religija*, knjiga I, Čigoja štampa, Beograd
12. Stanovčić, Vojislav (2003): *Političke ideje i religija*, knjiga II, Čigoja štampa, Beograd
13. Subotić, Milovan (2012): *Uporedna analiza savremenog islamističkog ekstremizma u BiH i R. Srbiji*, Doktorska disertacija, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad
14. Subotić, Milovan (2010): *Geneza islamističkog ekstremizma*, Vojno delo/zima, Beograd
15. Telhami, Shibley (2001, novembar-decembar): *Defating Terror: Confront Supply and Demand*, Midle East Insight 16
16. Špengler, Osvald (1990): *Propast Zapada I-IV*, Književne novine, Beograd

Islamist Extremism as a Paradigm of Religion Based Violence

Summary: New circumstances marked 1990s and the beginning of the 20th century, when religion entered the stage in a big way. Besides the undeniable significance which important religions of contemporary world have in articulation of believers' spiritual needs, the fact is that many of extremist, but also some terrorist organizations, related the essence of their action and plead to "greater religious goals". That is why the main goal of this paper is to remind on historical context of extremism manifestation which is justified with religious reasons, to elaborate the contemporary context in which the dominant type of religiously inspired violence is Islamic extremism, and also to point out the mistakes which Western countries make when it is about this significant problem of present times.

Key words: religion, religious extremism, fundamentalism, political violence, Islamic extremism, tolerance, West, Islamists

ДУШАН ДОСТАНИЋ*
Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.48:316.752
Монографска студија
Примљен: 28.01.2013
Одобрен: 12.02.2013

ИСТОРИЈА ПОЈМА ЕКСТРЕМИЗАМ**

Сажетак: У овом раду аутор се бави историјом појма екстремизам односно претпоставкама настанка тог појма и начинима његове употребе. При томе, корене концепта екстремизма тражи у Старој Грчкој односно у Аристотеловој етици мере. Након тога, у раду се разматра развој аристотеловске традиције све до Француске револуције, која представља један од кључних догађаја у историји екстремизма. Постреволуционарни период донео је уобличавање појма екстремизам у крилу либералног грађанства и у складу са тим прву дефиницију екстремизма. Такође, у том периоду екстремизам све више улази у политички говор истискујући друге појмове као што је ултризам. Аутор затим прелази на анализу схватања екстремизма у „доба екстрема” између два светска рата. Последњи део рада посвећен је послератном развоју појма екстремизма.

Кључне речи: екстремизам, умереност, мешовити устав, либерализам

Концепт екстремизма спада у раширене и често коришћене појмове. Међутим, упркос раширеној употреби појма екстремизам, како у публицистици тако и у академском дискурсу, уочљиве су многе недоследности и мањкавости везане за његову дефиницију и одређење. Као што примећује Уве Бакес, чак и у научним дискусијама често владају нејасноће везане за садржај и методолошки статус екстремизма (Backes, 2003). Једино што спаја различите ауторе је недвосмислено негативан став према ономе што сматрају екстремизмом. Чак и они аутори који се

---

* dusan_dostanic@yahoo.co.uk

** Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

баве пручавањем екстремизма прилазе овом феномену сувише инструментално. Екстремизам се мора познавати да би се против њега борило. Таквом стању допринело је и релативно слабо познавање историје овог појма. Другим речима, пре него што кажемо било шта о екстремизму морамо обратити пажњу на његову историју, односно на начине на које је овај појам употребљаван. Поред тога морамо водити рачуна и о духовним претпоставкама за развој овог појма односно о традицији мишљења у оквиру које настаје појам екстремизам. Тек након тога може се приступити дубљим расправама везаним за екстремизам.

Антички корени екстремизма

Појам екстремизма добија свој смисао у оквиру једне дуге историјске традиције која сеже чак до Старе Грчке и њихове етике мере. Наиме, исправно понашање је оно које се у свакој ситуацији држи средине између превише и премало. Као што је познато, Аристотел је тврдио да је срећан живот онај који почива на „ничим спречаваној врлини”, и да је врлина средина између две крајности, те да се према томе и најбољи живот мора држати средине и то средине коју може свако да постигне. Средина је за њега оно што прописује здрав разум и она се налази између две крајности, јер „тешко је следити глас разума ако је човек одвише леп или одвећ моћан, претерано сиромашан, претерано слаб или без икаквих почести” (Аристотел, 2003: 1295b). Најбоља држава је мешавина демократије и олигархије, односно најбоља држава треба да се састоји од једнаких и сличних грађана. У таквој држави већину треба да чине они који су средње имућни, ни превише богати, ни превише сиромашни, јер је у таквом стању најлакше следити разум. „Очигледно је да је најбоље државно уређење оно које почива на средњој класи, јер једино оно није подложно побунама. Тамо где је средња класа многобројна, најређе долази до побуна и раздора у држави” (Аристотел, 2003: 1296a). Тако је Аристотел поставио основе мисли која се противи крајностима у политици. Он је такође повезао своје учење о умерености са идејом мешовитог устава. Различите институције су организоване у складу са различитим принципима, али тако да ниједан од њих није у стању да однесе превагу над осталима и наметне им своју вољу. Са Аристотелом се уз супротстављање екстремизму и похвалу умерености јавља и идеја баланса, који заправо постаје гарант умерености.

Аристотелово схватање мешовитог устава прихвата и Цицерон који такође тежи стабилном, умереном и уравнотеженом поретку састав-

љеном од елемената краљевине, аристократије и демократије. „Морате наине држати на уму чињеницу коју сам већ на почетку поменуо: ако у држави не постоји савршена уравнотеженост у праву, дужностима и овлашћењима тако да магистрати имају довољно власти, савети угледних грађана довољно утицаја, а народ довољно слободе, такво државно уређење мора да доживи промену” (Цицерон, 2002: 85). Цицерон даље наставља: „На првом месту сам одредио три прихватљиве врсте државе, којима могућу супротстављеност представљају три потпуно супротна и погубна типа; ниједан од њих није најбољи, већ се над осталима истиче онај тип државе који је сачињен и складно одмерен од прва три основна типа” (Цицерон, 2002: 88). Цицерон овако успешну мешавину налази на примеру Рима.

Од антике до француске револуције

Идеја мешовитог поретка и противљење крајностима наставља се и након антике. Међутим јављају се и супротне идеје. Тако је на пример Боденово учење о суверенитету као недељивом директно супротстављено аристотеловској традицији. Боден пише: „У томе Аристотел саоме себи протурјечи: наине, ако је за покуду мјешавина двију република, наине, таквих које представљају двије крајности из којих у свему другом произлази средња вредност, за још ће већу покуду бити мјешавина трију врста. Па будући да ово мишљење може у републикама изазвати велике невоље и довести до чудесних посљедица, потребно га је добро размотрити” (Bodin, 2002: 72). Рађање апсолутне монархије значило је дакле и одрицање од идеје мешовитог поретка. Међутим, још увек нико не говори о екстремима и екстремизму. Појам екстремизам појављује се тек код калвинистичког писца Лудвига Камерариуса 1646. године који га користи за језуите (Jesse, 2011: 168). Међутим, екстремизам као појам тада још увек није био шире прихваћен.

Идеју умерености и средње позиције насупрот екстремима даље разрађује Монтескје, који се у том смислу разликује од Хобса и Лока. Док су поменута двојица говорили о апсолутним правима, или апсолутној власти, Монтескје тежи флексибилности, умерености и релацијама као што су „више” и „мање”. Одатле следи и његово нерасположење према крајности. За Монтескјеа израз крајности су деспотија и погрешно схваћена демократија. „У деспотским државама природа владавине захтева крајњу покорност, а воља владара, када се једном упозна, мора неизоставно да произведе учинак као и кугла бачена према кугли”

(Монтескје 2011: 30). Деспотија се, дакле, темељи на крајњој послушности, док се демократија квари када се једнакост погрешно разуме, односно када се изметне у крајњу једнакост. „Начело демократије се квари не само када ишчезава дух једнакости већ и када завлада дух крајње једнакости, када свако жели да буде једнак онима које изабере да би му заповедали. ... Демократија, дакле, треба да умакне двема крајностима: духу неједнакости, који води аристократији или пак владавини једнога, и духу крајње једнакости, који води деспотизму једног, баш као што и деспотизам једног завршава освајањем. ... Колико је небо удаљено од земље, толико је истински дух једнакости далеко од духа крајње једнакости. Први се нипошто не састоји у томе да сви заповедају или да се ником не заповеда већ у заповедању и поковавању себи равнима. Тај дух не захтева да се нема никаква господара већ да се за господаре има само себи равне” (Монтескје, 2011: 93, 94-95). Монтескје дакле сматра да су застрањивања опасна утолико што једна крајност води другој. У том смислу он такође говори о нестабилности деспотија, али и о склоности народа да прави претеране неред и одлази у крајност. У својој студији *Размишљања о узроцима величине Римљана и њихове пропасти*, Монтескје то своје размишљање сажима када каже: „Све док је народ Рима био поткупљиван само од својих трибуна којима су могли да доделе само власт, Сенат је био у прилици да се лако брани јер је деловао непроменљиво, док је становништво прелазило из крајње жестине у крајњу слабост. Али када је народ стекао могућност да својим миљеницима додели изузетну власт на страни, сва мудрост Сената је постала бесмислена и Република је била изгубљена” (Монтескје, 2004: 61). Сенат је дакле био оно тело које је требало да обезбеди стабилност поретка и да спречававајући анархију и деспотију чува слободу и равноправност.

Монтескје тако остаје у аристотеловској традицији када препоручује дух умерености и потрагу за средњим решењем. „Каже, и тако ми се чини, да сам ово дело написао само зато да бих доказао: законодавца мора да води дух умерености; политичко добро, баш као и морално, почива увек између две крајности” (Монтескје, 2011: 461). У том смислу није ни мало случајно што је управо Монтескје творац доктрине о подели власти. Концентрација власти у једном телу супротна је идеји умерености и равнотеже.

За Монтескјеом полазе Медисон, Хамилтон и Џеј. Они прихватају идеју поделе власти, али су такође заокупљени питањима како спречити тиранију мањине над већином, и још важније како онемогућити тиранију већине над мањином. Њихов циљ је дакле да створе умерену демо-

кратију и сачувају је од могућих застрањивања. Истој традицији припадао је и Токвил који је уочио значај принципа једнакости и демократије при чему је једино питање да ли ће демократија поништити или очувати слободу. Иако нису јасно формулисали појам екстремизма, сви ови писци су заправо противници екстремизма и застрањивања у политици, остајући на трагу мисли која тражи умереност, баланс и равнотежу међу крајностима, односно комбиновање супротстављених начела.

Екстремизам од француске револуције

Многи сматрају да су Русоова филозофија, а посебно његово схватање демократије пресудно утицали на идеје Француске револуције, а тиме и на појаву савременог екстремизма. Хајне је писао да је Робеспир био Русоова рука. Француска револуција донела је са собом нову политичку поделу на левицу, десницу и центар. Са овом неутралном, геометријском поделом скопчано је и разликовање „екстремне” и „умерене” деснице односно левике. У новом склопу снага левица је означавала акцију, десница реакцију, а центар њихову синтезу. Револуција, међутим, са собом није донела само нову терминологију него и искуство јакобинског терора. Са друге стране, постоје мишљења о структуралној повезаности између просветитељства и терора. У доба просветитељства измишљен је терор, односно пракса политичког масовног убиства ради чишћења друштва и човечанства (Lübbe, 2004: 333). У том смислу духовни корени левичарског екстремизма често се траже у крилу радикалног просветитељства Хелвецијуса, Холбаха, Морелија Малбија. Већ почетком револуције Едмунд Берк приступа њеној критици, истичући њена застрањивања и њену неумереност, док су писци из каснијег времена у Француској револуцији пронашли кључне тачке тоталитарне демократије. Берк је наглашавао разлику између Енглеске Славне револуције и оне изведене у Француској.

Истовремено, као реакција на револуционарни терор, Бенжамен Констан и бароница Де Стал са конституционалистичких позиција уочавају паралеле између апсолутизма и демократског радикализма. Овакве паралеле и указивање на структуралну сличност међу крајностима, без обзира на њихове очигледне разлике постаје изузетно популарна у XIX веку. Констан жели да се у политици укине израз „апсолутно”, тачније да се замени изразом „релативно”, уз објашњење да уз израз апсолутно ни слобода, ни срећа ни спокојство нису могући под једном институцијом. С тим у вези, он се противи и идеји о неограниченом

суверенитету, било у оквиру монархије или демократије. Апсолутна народна власт за њега је „тиранија у грчу”, а монархистичка „концен- тровани деспотизам”. „Када се постави да је сувереност народа неогра- ничена у људском друштву се створи или се у њега насумице убацује власт која је сама по себи превеликог степена и која је зло ма у чијим се рукама нашла. Поверите је једном човеку, неколицини, свима, подједна- ко ће бити зло. Ви ћете се окомити на носиоце те власти, и према при- ликама оптуживаћете заредом монархију, аристократију, демократију, мешовиту власт, представнички систем. Грешите; оптуживати треба степен моћи, а не носиоце те моћи” (Констан, 2000: 16). У том смислу Констан тврди да један део људског живота нужно остаје личан и неза- висан од државе. Другим речима, суверенитет државе не сме огра- ничити права појединца. „Тамо где почињу независност и лични живот, престаје јурисдикција те суверености. Ако друштво пређе ту линију, оно постаје исто толико криво колико и деспот чије је једино право мач ис- требитељ; друштво не може да прекорачи своја овлашћења а да не буде узурпаторско, а већина да не буде одметничка. ... Грађани имају инди- видуална права која не зависе ни од једног социјалног или политичког ауторитета, и свака власт која крши та права постаје незаконита” (Кон- стан, 2000: 17, 20). Пошто се дистанцирао од неограничене моћи било у монархији или демократији, Констан разрађује своје виђење државе у којој ће слобода и права појединца бити заштићене. По његовом нацрту устава држава треба да буде монархија, са два дома, од којих је један виши, наследан, а други изборни, али уз строг имовински цензус и нео- позивим судијама. Поред осталог, како би се спречила концентрација превелике власти на једном месту таква држава, по Константу, треба да буде административно децентрализована. Смисао ове компликоване конструкције је успостављање односа баланса међу различитим власти- ма, односно таквог система равнотежа и противтежа којим ће се из др- жаве уклонити сваки апсолут. Поред осталог за Констана је карактерис- тична и похвала средње класе, посебно земљорадника и земљопоседни- ка које схвата као фактор реда и стабилности. У том смислу Констан сматра опасним давање политичких права невласницима. Он је скеп- тичан и према интелектуалцима и припадницима слободних професија, те на основу искуства Француске револуције тврди да интелектуалци који су културни и образовани људи могу бити склони апстракцијама или се могу повести „за најекстремнијим мишљењима” (Констан, 2000: 64).

Констанове ставове умногоме дели и госпођа Де Стал која такође брани центристичку позицију против непријатеља са леве и десне стра-

не политичког спектра. У француским политичким приликама то су биле присталице монархијске рестаурације и јакобинци, „супротни екстремизми што жртвују слободу. Та слобода цвате тако рећи у средишту, јер јој је потребна нормалност и мирноћа” (Valentini, 1982: 131). По њеном мишљењу слобода је плод равнотеже власти, односно да би се осигурала слобода потребна је подела власти и њихова равнотежа, при чему главну улогу у држави поново играју власништво и разум, који чине природну аристократију.

У новим околностима XIX века либерално грађанство покушава да за себе заузме средишњу позицију између левице и деснице, и истовремено себи обезбеди доминацију у држави. Инсистирање на центризму и једнакој дистанци спрам левог и десног радикализма повезано је и са чињеницом да је грађанство изгубило монопол на идеју природног поретка, односно на филозофију коју су сами користили у борби против феудалних привилегија. „Четврти сталеж отео им је из руку и испунио је новим значењем. И тако се идеологија буржоазије у напредовању трансформисала у идеологију пролетаријата” (Talmon, 1960: 6). Фридрих Јулиус Штал, примећује противречности конституционалног либерализма када каже да „мржња према краљевини и аристократији тера либералног буржуја улево; страх за посед, угрожен радикалном демократијом и социјализмом, опет га тера удесно ка једној снажној краљевини чија војска може да га заштити; тако се он тетурала између своја два непријатеља и хтео би обојицу да превари” (Шмит, 2001: 120). Штал заправо либералима замера безпринципијелност, јер између начела револуције и начела легитимитета истина стају уз револуцију, али не смеју да ово начело спроведу до краја.

Либерал Лоренц фон Штајн на исту ствар гледа из другачије перспективе, и у либералним противречностима препознаје обиље живота, јер све што постоји крије у себи пулсирање супротних снага. Средишња позиција либерала је, дакле, плод узајамног прожимања супротности и тиме оно што је за конзервативног Штала била мана, за либералног Штајна постаје врлина. Залагање за средину и средишњу позицију добило је свој израз и у веровању у моћ уверавања, дискусије и доброг аргумента, односно у залагању за парламентаризам као „владавину дискусијом” (government by discusion) како је то говорио Гизо. Реч је дакле и о чврстом епистемолошком ставу да је истина „увек негде између”. Било како било либерално грађанство XIX века могло је да одбрани своју средишњу позицију једино ако своје непријатеље са деснице и левице сведе на исту раван, односно ако укаже на њихову суштинску истоветност. Буржоаско схватање себе као центра између две крајности

добило је свој израз у доба владавине Луја Филипа у Француској, „краља грађанина” како су га називали. Он обећава политику центра, једнако удаљену од ексцеса краљевског и народног насиља (Backes, 2006: 114). Овакво схватање је и данас заступљено у литератури о екстремизму, на пример када Јашке тврди да су социјализам и конзервативизам, укључујући и њихове екстремистичке изданке, одговори на развој капиталистичког индустријског друштва XIX stoleћа, теорију либерализма, као и почетак дезинтеграције друштва (Jaschke, 2006: 54).

Упркос припремљеном терену, појам екстремизам, у то време, још увек не улази у употребу, а уместо њега користи се појам ултризам. Такође у XIX веку јављају се и отворени противници умерених влада које бисмо данас без оклевања назвали екстремистима. Италијански социјалиста и учесник револуције 1848. године, Карло Пизакане био је против умерених влада будући да је сматрао да су оне само форме ублаженог и успављујућег деспотизма. Апсолутистичке владе су по његовом мишљењу боље, јер барем терају људе на револуцију (Valentini, 1982: 246). Није на одмет приметити да се код Пизаканеа први пут у историји социјализма може говорити о уједињеном патриотизму и социјализму. Такође, већ од настанка радничког покрета у њему се преплићу и надмећу реформистичка и револуционарна струја оличена у поделама на ласаловце и марксисте.

Рађање појма у XIX веку

Период рестаурације од 1815. до 1848. године обележен је сукобљавањима између државе и друштва. Испод фасаде рестаурације Европу су обележили друштвена напетост и политички немири. Европске монархије воде отворену борбу против револуционарних начела, а посебно против демократа и националиста. Из перспективе европске рестаурације захтеви за демократијом и националним уједињењем представљају субверзију и неумереност. Током тридесетих година XIX века у употребу постепено улазе и појмови као што су „екстремна левица” и „екстремна десница” (Backes, 2006: 109). У истом периоду либерални саксонски парламентарцац и лајпцишки филозоф Вилхелм Траугот Круг први користи израз екстремизам као синоним за ултраштво. У свом *Општем приручном речнику филозофске науке* из 1838. године он пише: Екстремистима се зову они који не желе да признају никакву праву средину, већ припадају крајностима. Уобичајено се називају ултраши (Backes, 2006: 127). Круг је појам екстремизам упоредо користио за десну варијанту –

апсолутизам – и леву – радикализам. Поред непризнавања средине, заједничка карактеристика екстрема је и прибегавање насиљу. Са друге стране, либерали морају прихватити постојање екстрема будући да без антагонизма нема стварног живота на Земљи. Представницима екстремизма деснице Круг, пре свега, сматра Карла Лудвига фон Халера и гласоговорника Метернихове политике, Адама Милера. Леви Кругови противници су ултралиберализам, јакобинизам, санкилотизам, радикализам и карбонаризам (Backes, 2006: 123). Такође, Круг не крије да се једним делом слаже са овим левим „антилибералима”, али истовремено сматра да су у другом делу њихова схватања неприхватљива.

Након Круга и Јохан Каспер Блунчли ће говорити о екстремним партијама. Већ код њега срећу се изрази десни и леви центар односно крајња левица и десница. Полазећи од учења о партијама Фридриха Ромера, Блунчли у књизи *Карактер и дух политичких партија* тврди да су либералне и конзервативне партије, као носиоци мушке снаге и моћи „од природе позване”, да управљају државом, док крајњим партијама, радикалној с једне и апсолутној с друге стране, припада потчињен положај. Он даље тврди да либерализам треба да руководи незрелим радикалима, а мудри конзервативизам да заузима жеље апсолутиста (Блунчли, 1880: 79). У истом духу Блунчли закључује да када се либерали и конзервативци удруже успевају да спрече владавину крајности, и то како својом душевном превагом, тако и зато што лако привлаче умереније радикале и апсолутисте (Блунчли, 1880: 88).

Захваљујући Кругу либерали добијају реч за стигматизовање свих оних који доводе у питање модел конституционалне либералне државе, без обзира на позиције са којих то чине. И леви и десни противници су неумерени, екстремни, насилни и према томе једнако удаљени од либералне средње позиције. Са своје стране Блунчлијев рад истиче духовну супериорност и мужевност умерене позиције над пасивним и женским духовним енергијама екстремиста. Дакле, либерално грађанство не само да је имало оружје против својих противника него, такође, и аргумент којим су доказивали своју супериорност. Тако се у Немачкој у XIX веку ствара и католичка партија под називом Центар. Својим називом ова партија покушава да за себе заузме умерену и централну позицију политичког спектра. Међутим, упркос својој релативно раној појави проћи ће још много времена пре него што ће екстремизам постати општеприхваћен термин. Тако је појам ултраштво још дуго времена остао кључни политички појам.

Из Европе појам екстремизам прелази у Сједињене државе. У периоду пре, за време и после Грађанског рата стране које су се радикално

разликовале у својим погледима на ропство су једна другу означавале као екстремисте, односно ултраше (Backes, 2003). Тако је на пример у Америци пре Грађанског рата консеквентни пацифизам означаван као ултризам. Истовремено, док се један број противника ропства изјашњавао за постепено ослобођење, радикалнији аболиционисти захтевају бескомпромисну борбу и у тој борби одбацују сваку умереност и постепеност. Због своје или-или политике борци против ропства називани су фанатичима и зилотима. Они који су у расправи за или против ропства желели да остану неутрални или барем да сниже температуру говорили су о екстремистима на југу као и на северу који у свом застрањивању једни друге нити чују нити разумеју. Заговорници компромиса тврдили су да екстремисти снаже једни друге, односно да заједно раде на послу дезинтеграције. Према Бакесовим речима, може се закључити да је за историју екстремизма амерички Грађански рат био од изузетне важности. „Од Грађанског рата надаље етаблирао се појам екстремизам као саставни део политичког говора. Ускоро се проширује на остале спорне теме” (Backes, 2006: 133).

Развој појма екстремизам између два рата

У Европи појам екстремизам се шири током Првог светског рата и посебно после избијања Фебруарске револуције у Русији. Револуција је довела до тога да екстремизам постане стални елемент политичког језика на западу, док за историчара Ерика Хобсбаума XX век представља доба екстрема. У време сукоба мењшевика и бољшевика екстремизам постаје ознака за бољшевице и максималисте који су се бескомпромисно противили провизорној влади и захтевали моменталан излазак Русије из рата. Поред оптужбе за екстремизам у оптицају су и други појмови као што су „демагози” или „анархисти”. „У Француској и Енглеској 'екстремизам' постаје поштапалица којом се у прво време исказивао страх од склапања сепаратног мира више него страх од политичких последица радикализма бољшевика” (Backes, 2007: 244). Занимљиво је да у то време и Мусолинијев лист *Италијански народ* пише о „екстремистичким Русима” као о „немачким агентима”, односно о „германофилу Лењину” непропуштајући прилику да Лењина, и уопште социјалисте, означи као екстремисте (Backes, 2006: 150-151). Крај Првог светског рата и револуционарна збивања у Европи довели су до коначног разлаза на левом делу политичког спектра између умереније социјал - демократије и револуционарних комуниста.

Тако се на западу све већа пажња посвећује феномену левог екстремизма, а западни новинари у Лењину виде инкарнацију политичког екстремизма. „Пре 1917. године, екстремистички политички покрети обично су сматрани за десничарску појаву. Они који су желели да елиминирају демократију обично су хтели да рестаурирају монархију или владавину аристократије. После 1917. године политичари и научници почели су да говоре о левом и десном екстремизму, тј. комунизму и фашизму. Екстремисти са оба краја политичког спектра развијају се у заговорнике диктатуре, док умерењаци центра остају браниоци демократије” (Липсет, 1969: 166).

Крај Првог светског рата и Октобарска револуција довели су до великих промена на политичкој позорници. Као реакција на комунизам и комунистичке револуције долази до организоване десничарске реакције. Ипак, у поређењу са заступницима диктатуре пролетаријата њихови противници са деснице не закупају већу пажњу политичара и научника. Иако су појединци, као на пример француски правник и историчар идеја Максим Лерој, правили паралеле између ултрамонархиста и бољшевика, десничари су деловали много анахроно, чак безопасно. Главна опасност за слободу били су бољшевици (Backes, 2006: 149). Зато поједини аутори сматрају да је у таквој ситуацији у Француској и Енглеској значење термина екстремизам сужено на леви екстремизам (Jesse, 2011: 168). Међутим, слика о десном екстремизму је промењена када се и десница променила. Године 1922. после спектакуларног Марша на Рим, бивши социјалиста Мусолини дошао је на власт у Италији. Од тада фашизам улази у жижу интересовања и, упркос својим социјалистичким и револуционарно-синдикалистичким коренима, постаће отелотворење екстремне деснице. Иако су се фашисти од првог дана користили оптужбом за екстремизам у намери да дискредитују своје политичке противнике са леве стране, ни они сами нису могли избећи исто означавање. Истовремено, фашизам постаје етикета којом су се могли користити левичари за дискредитацију својих политичких противника једнако успешно колико и екстремизам. Тако се у двадесетим годинама појављују кључни представници левог и десног екстремизма – бољшевизам и фашизам (кога ће ускоро заменити немачки национал - социјализам).

Поред радикализовања левих и десних струја у исто време долази до првих назнака њиховог међусобног комбиновања с оне стране либералног центризма. У Вајмарској републици не само да се један број интелектуалаца залаже за револуцију здесна (Ханс Фајер) него такође долази до идејног спајања национализма са комунизмом. Карл Радек, кри-

тикујући Комунистичку радничку партију Немачке (хамбуршка група), ствара појам национал-большевизам. „Најкраће формулисан идеолошки кредо ове групе своди се на позив за уједињењем свих немачких националних снага под заставом комунистичке партије у борби против империјализма Антанте. Ова стратегија је формулисана у атмосфери ратног пораза и националног понижења Немачке. Пошто је комунизам представљао политички пројект радикално супротстављен победничком, западно-европском капитализму, он је могао бити привлачан и за немачке десне, националне политичке групације” (Суботић, 2000). Касније ће се припадници групе око бившег социјал-демократског функционера Ернста Никиша називати национал-большевици, а Никиш ће пледирати за савез између Немачке и СССР-а против „декадентног” запада и Версајског мира.

Појам национал-большевизам односи се такође и на групу руских емиграната окупљену око Николаја Васиљевича Устрјалова и зборника *Промена путоказа (Смена век)*, која је веровала да се большевизам може претворити у оруђе за остварење руских националних интереса. Другим речима, Устрјалов је сматрао да су большевици у стању да створе моћну и централизовану руску државу, и такође да ће сами напустити своје комунистичке фантазије, те да је из тих разлога сарадња са большевцима патристички чин (Суботић, 2000). Иако сменаверховски пројекат није имао већи успех ни у оквиру руске емиграције он је доста речит пример постојања структуралних сличности међу екстремима као и покушаја спајања неких елемената левог и десног радикализма. Сличних покушаја је било и нешто раније у Француској овиру Прудоновог клуба (Cercle Proudhon) у коме су извесно време сарађивали монархисти из Француске акције и синдикалистички ученици Жоржа Сорела.

Иако је појам екстремизам током двадесетих година XX века ушао у политички речник он ипак нема значај који је имао појам тоталитаризам. У време када је екстремизам готово свуда успевао и борба против екстремизма и тоталитаризма добија на снази и значају. Италијанска Народна партија и њен оснивач, сицилијански свештеник Луиђи Струцо, воде борбу против левог и десног екстремизма супротстављајући им се са своје центристичке позиције. Струцо свој центризам заснива на хришћанској етици те пориче могућност остварења апсолутног добра на земљи и сматра да ни фашисти ни социјалисти не деле такву слику света (Backes, 2003). Напротив, Струцо сматра да и у егалитарном, утопијском социјализму као и у фашизму постоје монополитичке, апсолутистичке и екстремистичке тенденције у самој природи ових покрета. Обе идеологије стоје у супротности са либералним и хришћанским кон-

цептом слободе. Није реч, дакле, о нечему што се код ових покрета може занемарити или временом исправити, реч је о њиховим суштинским карактеристикама. Струцо при томе није занемаривао идеолошке разлике између ова два екстремистичка покрета¹, него је желео да укаже на њихову структуралну сличност. „Она се налази у томе да обе садржајно толико различите струје апсолутизују свој поглед на свет и оспоравају легитимитет сваког другог. Они проширују политичку сферу на све области живота, не допуштају више ништа приватно и желе да цео људски живот одреде у складу са максимама своје доктрине. Отуда се не може са историјским тековинама и са различитим социјалним групама постићи никакав супстанцијалан компромис. Читава различитост форми културних израза појављују се као коров који треба елиминисати; право на опстанак има само оно што тврдо одговара принципима једног свеобухватног погледа на свет” (Backes, 2003). Струцо даље закључује да су фашизам, национал-социјализам и комунизам посебне религије и да се као такве требају посматрати (Schäfer, 2004: 26-27). Он препознаје основне црте екстремизма и посебно указује на његову месијанску природу, односно жељу да оствари неку секуларизовану верзију раја на Земљи. Такође, он уочава манихејство, искључивост и антиплуралистичку димензију екстремизма, односно немогућност да се прихвати ишта друго и другачије. Одатле он још током двадесетих година закључује да тоталитарни режими немају будућност.

Поред Струца, за конципирање тоталитаризма посебно је значајан рад Валдемара Гуриана. Као и многи други и Гуриан уочава паралеле између болшевизма и фашизма. Међутим, он не уочава само постојање истих елемената режима, односно исте праксе владавине, него и њихове напоре да дезорјентисаном друштву подаре вештачко значење (Hürten, 2004: 40). Гуриан говори о политичким религијама чија је сврха да поново integriше измучено и атомизовано друштво. Као и Струцо и он је убеђен да тоталитаризми немају будућност и да не могу довести до обнове друштва. Појава политичких религија за њега је симптом старости и опадања (Hürten, 2004: 45). Треба нагласити да у својим раним радовима Гуриан изједначава болшевизам и тоталитаризам те самим тим у национал-социјализму види један од типова болшевизма. У том смислу једна његова књига носи наслов *Болшевизам као светска опасност*, с тим што се под појмом болшевизма има у виду и Хитлеров покрет.

¹ Занимљиво је да је Струцо обраћао пажњу на разлике међу екстремистичким позицијама. На пример, након 1934. године и Хитлерове чистке у партији, Струцо појам фашизам више не користи када говори о Хитлеровом покрету. Он дакле признаје концептуалну независност и посебност национал-социјализма у односу на фашизам (Schäfer, 2004: 25).

Осим италијанске Народне партије и друге политичке партије у Европи покушавају да се представе као бранитељи политичког центра пред налетима левих и десних екстремиста. Тако и плакати немачких социјал-демократа јасно указују на њихову борбу за републику, а против Папена, Хитлера и Телмана, односно монархиста, национал-социјалиста и комуниста. Непријатељи демократије носе кукасти крст, петокраку или челични шлем. Изборни плакат Немачке демократске странке из 1924. године поручује „Ништа нас неће скренути са нашег пута средине.” Чак се и међу комунистима јављају гласови који са једнаком дистанцом посматрају бољшевизам и фашизам. Емигрант и један од водећих спартаковаца, Ото Риле, 1939. године пише чланак под речитим насловом *Борба против фашизма почиње борбом против бољшевизма* у коме већ на почетку ставља до знања да се Русија мора сврстати у нове тоталитарне државе, да је прва увела уставну диктатуру, те да је таква Русија представљала пример фашизму (Rühle, 1939). Заправо фашизам и бољшевизам представљају исти принцип примењен на различитом нивоу историјског и политичког развоја. Иако у чланку не говори о екстремизму, Риле пише о црвеном, црном и браон фашизму.

Са друге стране занимљиво је приметити да се и у оквиру екстремистичких учења води борба против застрањивања и крајности. Тако већ 1934. године Хитлер ликвидира Ернста Рема и СА као и „леву струју” предвођену браћом Штрасер. Истовремено он води борбу против свих монархиста и грађанских националиста као „реакционара”. Са друге стране Лењин се борио против анархистичких струја, односно „левог радикализма и дејих болести комунизма”, док је Броз са своје стране брутално сузбијао „лева скретања”. Другим речима, екстремисти су и сами склони да се обрачунавају са онима које они, са позиција моћи, етикетирају као екстремисте.

Иако су Лерој и Струцо предузели прве кораке у концептуализацији појма екстремизам и иако је појам ушао у употребу, њихове позиције нису даље систематски разрађене. Па ипак, велики број немачких емиграната користи овај термин, између осталих Карл Левенштајн, Франц Боркенау, Хана Арент и Теодор Адорно.

Послератни и хладноратовски развој појма

Након Другог светског рата амерички политиколози усвајају појам екстремизам као супротност либералној демократији у чему предњаче Едвард Шилс и Сејмор Липсет. Липсет наглашава супротставље-

ност између монизма и плурализма (Jesse, 2011: 168), при чему се екстремизам изједначава са супротстављањем плурализму, док се овај схвата као суштинска одредба либералне демократије. Као што ћемо видети, данас већина научника прихвата овакво одређење. Липсет такође разликује не само леви и десни екстремизам него уводи и „екстремизам центра”. Он сматра да је немогуће схватити улогу и различит степен успеха разних екстремистичких покрета ако их не разликујемо међусобно, и ако не утврдимо њихову посебну друштвену основу и идеологију онако како то чинимо код демократских партија и покрета. Социјалистичка левица црпи своју снагу од радника и сиромашних сеоских слојева; конзервативну десницу подржавају имућни елементи као и они људи који су остали укључени у традиционалне институције, нарочито цркву. Демократски центар подржава средња класа. На истом социјалном темељу на коме почивају умерене групе, стварају се и њихови екстремистички пандани. „Класични фашистички покрет је представљао екстремизам центра” (Липсет, 1969: 167). Дакле, као што постоје умерена левица, десница и центар, исто важи и за екстреме. Ове своје тезе Липсет поткрепљује подацима са међуратних избора у Немачкој, Италији и Аустрији, али такође и на примеру пужадиста и деголиста у Француској, односно макартизма у Сједињеним Државама. Липсетово истраживање је тако уздрмало тезу која још од Аристотела, преко Констанана, до данашњих дана тврди да је јака средња класа најбоља одбрана од екстремизма, јер, као што смо видели, средњи слојеви не морају нужно бити либерални, мада то често јесу, односно и они имају „свој” екстремизам.

Липсет је такође правио јасну разлику између десног екстремизма са једне стране, и фашизма и екстремне левице, са друге. Десни екстремизам није револуционаран него конзервативан. „Они желе промену политичких институција да би очували или рестаурирали културне и економске институције, док екстремисти центра и левице желе да употребе политичка средства за културну и друштвену револуцију. Идеал екстремиста деснице није тоталитарни управљач, већ монарх или традиционалист који се влада као монарх” (Липсет, 1969: 167). Он исто тако тврди да онај екстремизам који се темељи на радничкој класи не мора нужно бити комунистички, већ може бити милитаристички, националистички и антимакарсистички при чему истиче Перонов пример (Липсет, 1969: 210-214).

Као и Липсет и други истраживачи су правили паралеле између левог и десног екстремизма, односно између комунизма и фашизма. Међутим, један број писаца сматра да је такво поређење научно неуте-

мељено и политички инспирисано. Јашке пише да су до седамдесетих година, у условима конфликта између истока и запада, конзервативне партије у Немачкој и са њима повезана штампа шириле страх од социјалистичких струја финансираних и подржаваних од ДДР или СССР. „Поистовећивање совјетског комунизма са национал-социјализмом, левог и десног екстремизма у Савезној Републици Немачкој тривијализује национал-социјалистичку владавину и такође скупа дискредитује демократску левицу у Западној Немачкој, мобилише страхове ширих слојева од комунизма и следствено томе политичку логику искључења и стигматизирања” (Jaschke, 2006: 17). Међутим, Јашке превиђа да су појам тоталитаризам и паралеле између национал-социјализма и болшевиизма створени пре Хладног рата, иако су у овом периоду обилато експлоатисани.

Било како било, период после Другог светског рата обележавају и судске забране екстремистичких група. Тако је већ 1952. године у Немачкој забрањена Социјалистичка рајхспартија под образложењем да је неонацистичка, а четири године потом и Комунистичка партија Немачке чиме је држава ставила до знање не само да се дистанцира од нацистичке прошлости него и да неће толерисати совјетски марксизам. Такође, у исто време долази до померања у левом табору. Уместо совјетске варијанте комунизма нагласак се ставља на троцкистичке, спонтанистичке и маоистичке струје. Период од 1967. до 1977. године генерално се сматра црвеном декадом, будући да су за тај период карактеристичне терористичке акције различитих левичарских група.

Док Јашке тврди да је изједначавање комунизма и фашизма неоправдано, односно да се на тај начин попушта десном екстремизму, други аутори, као Ален де Беноа и Ернст Нолте, имају супротно мишљење. Они сматрају да док се према левом екстремизму гаји готово благонаклон став, десни екстремизам је стално под лупом. „Национализам се обично поистовећује са фашизмом, који се опет поистовећује са нацизмом, док се социјализам никад не сматра потенцијално стаљинистичким. Десница се вазда сумњичи за 'фашизам', док се комунизам, упркос својим грешкама, сматра 'снагом напретка'. ... Оптужба нацизма не само да надмашује оптужбе комунизма, већ, парадоксално, с протоком времена тежи да се повећа” (Де Беноа, 2007: 63-64). Они даље сматрају да, захваљујући томе што су комунисти чинили део победничке коалиције у Другом светском рату, као и истим идејним коренима либералне и тоталитарне демократије (Talmon, 1960; Lübke, 2004) политичари и научници много мање обраћају пажњу на леви екстремизам. Један други десничар Армин Молер иде још даље када тврди да су либерали увели

појам екстремизам управо да би сакрили заједничко просветитељско порекло које деле са марксистима, односно екстремистима левице (Mohler, 1991: 322). На основу реченог, нова десница закључује да либерализам може бити једнако тоталитаран као и комунизам и нацизам, посебно у време када је поразио два своја главна противника. „Попут јучерашњих тоталитаризама, либерална друштва нису склона прихватању чињенице да њихове норме нису обавезно и увек исправне. Настоје да се наметну као једини универзално могући систем у име идеологије која, иако се назива 'хуманистичком', отвара пут свим злоупотребама, претпостављајући тако сваку 'очигледност' која мора да се наметне свима” (Де Беноа, 2007, 128-129). О истом „либералном тоталитаризму” говори и Ернст Нолте.

Настанак омладинских поткултура и контракултура (хипи, панк, скинхедс) повезало је на нов начин масовну омладинску културу и политику у којој је и екстремизам нашао своје место. Такође процеси глобализације и прилив странаца у западне земље дали су нове импULSE политичком екстремизму. Све у свему, на почетку XXI века и после дуге историје употребе појма и различитих покушаја да се он одреди, затичемо нерашчишћену ситуацију у вези са екстремизмом. Такође, када историју појма екстремизам сагледамо у перспективи видимо да је екстремизам, у овом или оном облику, интегрални део западне традиције. То показује до које мере су наивна сва она схватања која на екстремизам гледају као на маргиналну појаву, односно на екстремисте као на бизарне чудаке.

***

Једна од познатих тврдњи Карла Шмита је да су сви политички појмови заправо полемички појмови. Када је у питању појам екстремизма, нема сумње да је Шмит био у праву. На то уосталом указује историја овог појма. Може се приметити да је екстремизам појам створен не да се означи сопствено политичко полазиште него да етикетира политичког противника.

Такође, историја екстремизма говори да је он налазио свој пут у политички говор у временима велике политичке поларизације када су постојећи појмови били неодговарајући и недовољни да опишу новонастајуће феномене. Наиме, прво се појмом екстремизам користио један калвиниста против својих језуитских непријатеља, потом супротстављене стране пре, за време и после америчког Грађанског рата, док су Енглези и Французи за њим посезали у страху од руског изласка из рата. Но, концептуализацији овог појма највише је допринело либерално

грађанство XIX и XX века које га је искористило за дискредитацију својих противника, како оних са левице тако и оних са деснице. Највећи део савремене литературе о екстремизму остаје и данас у знаку оваквог схватања екстремизма које заправо циља на одржавање *statusa quo*, односно етикетирање противника либералног поретка. Међутим, када је екстремизам ушао у политички говор, либерали више нису могли да очувају монопол на његово коришћење. Екстремизмом су се могли служити сви у обрачуна са својим противницима, чак и Мусолини. Истовремено примери Лењина и Хитлера показују да екстремисти радо показују прстом на оне који су, по њиховом мишљењу, још радикалнији што чини део њихове легитимациске стратегије. Након шездесетих година поред леве и десне варијанте екстремизма у употребу улази и појам „екстремизам центра” који служи идеолошкој опозицији за дискредитацију либерала.

Из реченог следи да се при разматрању питања екстремизма треба пре свега водити рачуна о историјском контексту. Позиција „златне средине” није једном заувек „центрирана”, односно схватања центра и екстрема померала су се на леву или десну страну у зависности од политичких прилика. У том смислу чак и позиција центра може постати проблематична, односно екстремна. Тако је могуће да у одређеним случајевима јучерашњи екстремисти постају данашњи умерењаци, а оно што се данас сматра умереним и нормалним, већ сутра се може сматрати екстремизмом.

Литература:

1. Antić, Velizar, (2011), „Milova razmišljanja o predstavničkoj vladi”, *Politička revija*, br. 4, Institut za političke studije, Beograd, str. 333-356.
2. Aristotel, (2003), *Politika*, BIGZ, Beograd
3. Backes, Uwe, (2003), „Entwicklung und Elemente des Extremismuskonzepts” <http://www.dvpw-extremismus.uni-bonn.de/dokumente/Backes-Begriffsgeschichte-03.html>
4. Backes, Uwe, (2007), „Meaning and Forms of Political Extremism in Past and Present” *Central European Political Studies Review*, Vol. IX, Part 4, International Institut for Political Studies, Brno, pp. 242-262
5. Backes, Uwe, (2006), *Politische Extreme: Eine Wort – und Begriffsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
6. Benoa, Alen de, (2007), *Komunizam i nacizam: 25 ogleda o totalitarizmu u HH veku 1917-1989*, Centar za izučavanje Tradicije „Ukronija”, Beograd,

7. Blunčli, Johan, (1880), *Karakter i duh političkih partija*, Izdanje Čupićeve zadužbine, Beograd
8. Bodin, Jean, (2002), *Šest knjiga o republici*, Politička kultura, Zagreb
9. Valentini, Francesco, (1982), *Moderna politička misao*, Školska knjiga, Zagreb
10. Jaschke, Hans Gerd, (2006), *Politischer Extremismus*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
11. Jesse, Eckhard, (2011), „Extremismus” in: Dieter Nohlen, Florian Grotz (Hrsg.), *Kleines Lexikon der Politik*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn
12. Konstan, Benžamen, (2000), *Principi politike i drugi spisi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
13. Lipset, Semjor Martin, (1969), *Politički čovek*, Rad, Beograd
14. Lübbe, Hermann, (2004), „Enlightenment and terror: Historical-metaphysical prerequisites of totalitarian Democracy” in Hans Maier (ed.) *Totalitarianism and Political Religions, Vol. I: Concepts for the Comparison of Dictatorship*, Routledge, London, New York, pp. 333-341.
15. Monteskje, Šarl, (2011), *O duhu zakona*, Zavod za udžbenike, Beograd
16. Monteskje, Šarl, (2004), *Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti*, Utopija, Beograd
17. Mohler, Armin, (1991), *Der Nasenring. Die Vergangenheitsbewältigung vor und nach dem Fall der Mauer*, Munich
18. Rühle, Otto, (1939), „The Struggle Against Fascism Begins with Struggle Against Bolshevism” in: *Living Marxism*, Vol. 4, No. 8, <http://www.marxists.org/archive/ruhle/1939/ruhle01.htm>
19. Simeunović, Dragan, (2009), „Određenje ekstremizma iz ugla teorije politike”, *Srpska politička misao*, br. 2, Institut za političke studije, Beograd, str. 11-29.
20. Subotić, Milan, (2000), „Nacional-boljševizam': prilog istoriji pojma”, *Republika*, br. 238-239, http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/2000/238-239/238_15.html
21. Talmon, Jacob, (1960), *The Origins of Totalitarian Democracy*, Frederick A Praeger Publishers, New York
22. Hürten, Heinz, (2004), „Waldemar Gurian and the Development of the Concept of Totalitarianism” in Hans Maier (ed.) *Totalitarianism and Political Religions, Vol. I: Concepts for the Comparison of Dictatorship*, Routledge, London, New York, pp. 40-49.
23. Ciceron, (2002), *Država*, Plato, Beograd
24. Schäfer, Michael, (2004), „Luigi Struzo as a Theorist of Totalitarianism”, in Hans Maier (ed.) *Totalitarianism and Political Religions, Vol. I: Concepts for the Comparison of Dictatorship*, Routledge, London, New York, pp. 21-30.
25. Šmit, Karl, (2001), *Politička teologija u Karl Šmit, Norma ili odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari*, Filip Višnjić, Beograd

The History of the Concept of Extremism

Summary: In this work the author deals with the history of the concept of extremism, presuppositions of its development and ways how it is used. By doing so, the roots of the concept of extremism are traced back to ancient Greece and Aristotle's ethics of measure. After that we follow Aristotelian tradition to the French Revolution, which represents one of the key events in the history of extremism. Post-revolutionary period brought up the formation of the extremism concept in the circle of liberal bourgeoisie and in accordance with it the first definition of extremism. Also, during that period extremism more and more enters political speech in the same time supplanting the other notions such as ultrism. After that, the author moves on to analyze perceptions of extremism in "the age of extremes" between the two world wars. The last part of the paper is dedicated to the postwar development of extremism.

Key words: extremism, moderation, mixed constitution, liberalism

II

ДРУШТВО И МЕДИЈИ

ИРИНА Р. МИЛУТИНОВИЋ*

Мегатренд универзитет
Београд

УДК 316.77(497.11)

Монографска студија

Примљен: 28.01.2013

Одобрен: 12.02.2013

ПРОБЛЕМ МЕДИЈСКЕ КОНЦЕНТРАЦИЈЕ У САВРЕМЕНОЈ МЕДИЈСКОЈ РЕГУЛАТИВИ СРБИЈЕ

Сажетак: У раду је анализиран савремени регулаторни оквир Републике Србије у домену медијске концентрације, са становишта степена усклађености домаћих прописа са стандардима Европске уније у овој области. Теоријским, аналитичким, дескриптивним и компаративним приступом представљени су домети домаће регулативе у односу на захтеве европског регулаторног оквира, са посебном пажњом посвећеном електронским медијима. Уочено је да питања медијске концентрације и обједињавања власништва над медијима нису уређена целовито и консеквентно актуелним медијским законима у Републици Србији. Пракса је показала да превелика концентрација власништва над медијима омогућава вршење недопустиво доминантног утицаја на јавно мњење – чиме се негативно утиче на његово демократско структурирање. Циљ рада је да укаже на императиве медијске политике Републике Србије у домену медијске концентрације и обједињавања власништва над медијима, предочавајући конкретна законска решења и друге регулаторне мере којима би држава у овој области гарантовала спровођење демократских принципа јавног интереса и медијског плурализма. Инсистирање на спречавању монопола државе или појединаца у јавној сфери представља један од најзначајнијих предуслова темељне демократске реформе друштва у транзицији.

Кључне речи: медијска концентрација, регулација, радио-дифузија, европски регулаторни оквир, Република Србија

---

* E-mail: irina.milutinovic@gmail.com, тел.: 062 812 95 38

Уводне напомене

Значајно обележје јавних гласила којим се они специфично разликују од других предузећа – јесте велики потенцијал утицаја којим располажу у домену јавне сфере. Процењује се да посебно електронски медији остварују велики друштвени утицај, захваљујући знатно већој пенетрацији у приватни и лични живот појединца, него, на пример, штампани (Бранковић Србобран, 2009: 19-20). Својим деловањем на јавну сферу, они у значајној мери управљају друштвеним токовима. Следствено, концентрација медија¹ под контролом једног власника представља претњу медијским слободама и плурализму мишљења. У циљу заштите јавног интереса и медијског плурализма, којим се спречава вршење доминантног утицаја на јавно мњење, још у 19. веку у Европи је афирмисана теза либертетске доктрине о штетности државног монопола над јавном сфером. Према овој идеји, неопходно је истиснути патерналистичку позицију државе у области медија. Међутим, опасност за демократско и отворено друштво није препозната само у монополским механизмима државног апарата, већ и у концентрацији медија односно обједињавању власништва над медијима од стране мањег броја појединаца.

У стручној литератури, под плурализмом се обично подразумева „широки спектар друштвених, политичких и културних вредности, мишљења, информација и интереса који треба да нађу свој израз у медијима” (Тодорић Владимир, Вељковић Драган, 2008: 52), а појам медијске концентрације односи се на „екстерну природу плурализма”, која је оличена у броју организација „које преносе поменути спектар друштвених, политичких и културних вредности, мишљења, информација и интереса” (Тодорић Владимир, Вељковић Драган, 2008: 52). Балансирајући између слободе медија и економске логике комерцијалних медија, држава преузима задатак регулације концентрације власништва над медијима.

---

¹ Обично су у пракси позната три модела медијске концентрације: хоризонтална, вертикална и унакрсна или дијагонална. Под хоризонталном концентрацијом мисли се на појаву када постоје два или више истоврсних медија на одређеном подручју који су под контролом једног власника; вертикална концентрација медија јавља се када су различити субјекти који учествују у производњи и дистрибуцији информација под контролом једног власника, а унакрсна или дијагонална концентрација „постоји када контролу над медијима имају компаније из других делатности, што може спречити медије да остваре своју основну улогу” (Тодорић Владимир, Вељковић Драган, 2008: 51).

Европски стандарди о медијској концентрацији у радио-дифузији

Слободан проток информација и плурализам средстава јавног комуницирања представљају демократске вредности загарантоване европским регулаторним оквиром за област радио-дифузије – дакле, око којих је остварен консензус држава чланица Савета Европе и Европске уније. Документи европског регулаторног оквира познати као европска пракса или европски стандарди, утемељени су у одредбама чл. 19 Универзалне декларације о правима човека (1948)² и чл. 10 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода (1950)³, чија је суштина управо у промовисању слободе изражавања и слободног протока информација. Поменути стандарди афирмишу највише вредности познате у демократским земљама европске традиције у области радио-дифузије и изражени су у форми директива или препорука, те представљају јединствен и обавезан регулаторни оквир развоја медијске сфере у свим државама интегрисане Европе (опширније у Милутиновић Ирина, 2012: стр. 382-386). Наводимо неке од значајнијих докумената европске регулативе у домену медијске концентрације у радио-дифузији.

Најпре, Декларација Комитета министара Савета Европе о заштити медија у демократији у контексту медијске концентрације⁴, упозора-

² Члан 19 Декларације гласи: „Свако има право на слободу мишљења и изражавања, што обухвата право да не буде узнемираван због свог мишљења, као и право да тражи, при-ма и шири обавештења и идеје било којим средствима и без обзира на границе”. - Уни-верзална декларација о правима човека, УН, 1948.

³ Конвенција за заштиту људских права и основних слобода (познатија као Европска конвенција о људским правима) усвојена је у Риму 1950. године, а иницирана Универзалном декларацијом о људским правима. Члан 10 ст. 1 конвенције гласи: „Свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује и слободу на становиште и на при-мање и саопштавање обавештења и идеја без мешања јавне власти и без обзира на гра-нице. Овај члан не спречава државе да радио-станице, телевизијске станице и биоскоп-ска предузећа подвргну режиму дозвола.”

Ставом 2 наведеног члана Европске конвенције наглашено је веома важно правило у правној теорији и пракси – да су слободе једних ограничене слободама других: „Пошто вршење ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности, оно може бити под-вргнуто формалностима, условима, ограничењима или казнама, који су предвиђени законом и који су неопходни у интересу националне безбедности, територијалног инте-гритета или јавне сигурности, ради спречавања нереда или злочина, ради заштите здра-вља или морала, ради заштите угледа или права других, ради спречавања откривања обавештења примљених у поверењу или ради очувања ауторитета и непристрасности судова.”

⁴ Усвојена на 985. Савету заменика министара, одржаном 31. јануара 2007. године.

ва на опасност од злоупотребе у атмосфери снажне медијске концентрације, као и на њене негативне последице на политички плурализам и демократске процесе. Ова декларација истиче неопходност примене таквих регулаторних мера којима би се јемчила пуна транспарентност медијског власништва, укључујући и мере контролисања медијског тржишта „у циљу спречавања оног нивоа медијске концентрације који би могао представљати ризик по демократију или улогу медија у демократским процесима”.⁵

Поред наведене Декларације, Савет Европе је усвојио више препорука у којима, разматрајући проблематику регулације медијске концентрације, промовише медијски плурализам, и поред запаженог недостатка политичке воље да се на европском нивоу усвоје обавезујућа правила о медијској концентрацији и консензус о врсти регулаторног режима којим би се осигурао плурализам у медијима. Основни правни оквир за примену одређених мера у борби за заштиту медијског плурализма, постављен је Препоруком о мерама за промоцију медијске транспарентности Рец (94) 13, која прецизно описује неколико упутстава државама: јавности морају бити доступне информације о власништву и менаџменту медија; државним органима је наложена обавеза да сарађују у размени информација о власништву одређеног медија са органима других држава; емитери су дужни да открију информацију о власницима приликом захтева за добијање дозволе за емитовање, такође, они су дужни да се те обавезе придржавају и у будућим променама у структури власништва после добијања дозволе; у сектору штампаних медија наложене су посебне мере транспарентности, које се односе на идентификовање, поред правних и физичких лица која су власници новина, „и имена свих других лица која имају фактички утицај на уређивачку и пословну политику новина” (према: Тодорић Владимир, Вељковић Драган, 2008: 60).

У својој Препоруци о медијском плурализму и разноликости медијског садржаја из 2007, Савет министара ЕУ позива земље чланице да подстакну развој различитих врста медија, укључујући општинске, локалне, мањинске или медије грађанског друштва, а Декларацијом о заштити улоге медија у демократији у контексту медијске концентрације, Савет министара ЕУ залаже се за политику подстицања развоја некомерцијалних медија, којима се такође промовише разноликост аутономних канала за ширење информација и изражавање мишљења, као пандан

---

⁵ Декларација Савета Европе о заштити медија у демократији у контексту медијске концентрације, 2007, став 17, тачка 2.

доминантним медијима. Такође, Европска повеља о регионалним или мањинским језицима залаже се за подстицање оснивања медија на регионалним или мањинским језицима. У истом циљу, Савет министара ЕУ усвојио је 2009. године Декларацију о улози медија цивилног друштва у промовисању друштвене кохезије и међукултурног дијалога, којом се медији основани од стране географске или интересне заједнице признају као посебна врста медија, одвојена како од јавног сервиса тако и од приватних комерцијалних медија.

У Препоруци 1641 о јавном радиодифузном сервису из 2004. године, Парламентарна скупштина Европе истиче да је „програм јавног сервиса под притиском од стране политичких и економских интересних група, повећавајући конкуренцију комерцијалних медија и то кроз концентрацију медија и финансијске тешкоће”. Препоруком је наглашено право јавних емитера да раде независно од поседника економске и политичке моћи, и препоручена коегзистенција јавних и комерцијалних медија ради иновирања и диверсификације медијских садржаја.

У Препорукама о јавном радиодифузном сервису из 2004. године, Парламентарна скупштина Европе подсећа да су услуге јавног сервиса обично изложене притисцима од стране политичких и економских интереса, конкуренције комерцијалних медија, финансијских тешкоћа и опасностима од концентрације медија. И у овом документу се констатује обавеза јавних радиодифузних служби да раде независно од центара економске и политичке моћи, али се наглашава и потреба коегзистенције јавних и комерцијалних медија којом се у великој мери доприноси иновирању, диверсификацији и побољшању квалитета програма.

Што се тиче комерцијалних медија, пажња Савета Европе наглашено је усмерена на проблем медијске концентрације. Од посебног значаја је препорука Савета Европе земљама у транзицији о спречавању недозвољене медијске концентрације и успостављању транспарентности власништва над медијима. У Препоруци се каже: „Припадници јавности треба да имају могућност равноправног и непристрасног приступа неким основним информацијама о медијима како би формирали мишљење о вредности коју треба дати информацијама, идејама и мишљењима које шири медиј”.

Међутим, упркос високим демократским стандардима промовисаним у наведеним документима европске медијске политике, проблем медијске концентрације и недозвољеног обједињавања власништва над медијима нека су од питања која нису консеквентно и целовито регулисана ни у законодавним системима европских земаља зрелих демократија. Најпре, у европским земљама ова питања нису регулисана стриктно

као део законских аката који су специјализовани за ову област, већ их уређују различити закони. На пример: у Француској, то је предмет Закона о транспарентности, Закона о радио-дифузији, те Уредби о конкуренцији; у Немачкој – Закона о рачуноводству, Закона о привредним судовима и Споразума о међудржавној радио-дифузији; у В. Британији – Закона о конкуренцији, Закона о поштеној трговини и Закона о радио-дифузији. Такође, начини утврђивања и прописани обим концентрације власништва разликују се од земље до земље, а примењују се различити параметри: од процента удела у власништву, преко тиража или рејтинга штампаних односно електронских медија, до обима прихода који је могуће достићи.

Медијска концентрација у домаћој регулативи – нерешена транзициона питања

Хармонизација домаћег медијског законодавства са европском медијском политиком и регулативом захтева, превасходно, увођење инструментарија којима се обезбеђује транспарентност власништва над медијима, односно механизам упознавања јавности са власницима појединих медијских кућа или величином њиховог удела у власништву, укључујући и сва лица која су са њима повезана на начин да могу имати утицаја на програмске садржаје. Ова питања, очекивано, ни у Србији нису прецизно и детаљно уређена одредбама ниједног посебног важећег закона. Проблем медијске концентрације и заштите медијског плурализма готово да је сасвим искључен из Закона о јавном информисању из 2003, а тек дотакнут кроз неколико одредби Закона о радио-дифузији из 2002. године (у члановима 97–103).

Истина, одредбе о медијској концентрацији у Закону о радио-дифузији из 2002. године усклађене су са основним описаним европским стандардима. Наиме, Закон о радио-дифузији, у члану 98, одређује да „недозвољена медијска концентрација, односно преовлађујући утицај на јавно мњење постоји, (...), када емитер доведе до нарушавања принципа плурализма мишљења у средствима јавног информисања, и то на следећи начин: 1) учешћем у оснивачком капиталу другог емитера; 2) учешћем у оснивачком капиталу новинско-издавачког предузећа; 3) учешћем у оснивачком капиталу предузећа које обавља делатност новинске агенције; 4) истовременим емитовањем и радио и телевизијског програма на истом подручју као једини емитер; 5) на други начин пред-

виђен одредбама овог закона.”⁶ У следећем ставу истог члана наводи се још и да „недозвољена медијска концентрација постоји и када оснивач новинско-издавачког предузећа или оснивач предузећа које обавља делатност новинске агенције учешћем у оснивачком капиталу емитера доведе до нарушавања принципа плурализма мишљења у средствима јавног информисања”.⁷

Следећи члан Закона о радио-дифузији прецизно дефинише случајеве у којима ће се сматрати да се врши преовлађујући утицај на јавно мњење, односно када постоји недозвољена медијска концентрација. Према Закону, то су случајеви када емитер који:

1. „има дозволу за емитовање програма на националном нивоу покривања учествује у оснивачком капиталу другог емитера који има исту такву дозволу, са више од 5%;
2. на истом подручју емитује више од једног телевизијског и једног радио програма;
3. има дозволу за емитовање програма на националном нивоу покривања учествује у оснивачком капиталу предузећа које издаје дневне новине које се штампају у тиражу већем од 30.000 примерака, са више од 5%, и обрнуто;
4. има дозволу за емитовање програма на националном нивоу покривања учествује у оснивачком капиталу предузећа које обавља делатност новинске агенције, са више од 5% и обрнуто;
5. има дозволу за емитовање програма на националном нивоу покривања истовремено издаје дневне новине које се штампају у тиражу већем од 30.000 примерака;
6. као радио и телевизијска станица локалног или регионалног нивоа покривања учествује у оснивачком капиталу другог емитера регионалног или локалног нивоа покривања на истом подручју са више од 30%;
7. као радио или телевизијска станица регионалног или локалног нивоа покривања истовремено на истом или суседном подручју издаје дневне новине локалног карактера.”⁸

У одредбама којима се регулише издавање дозвола за емитовање програма и санкционише недозвољена медијска концентрација, Закон о радио-дифузији такође примењује принципе европске регулаторне праксе. У члану 101 Закона прописано је да Републичка радиодифузна агенција неће издати дозволу за емитовање програма пријављеном на јавном конкурсима „уколико утврди да би се издавањем дозволе остварила недозвољена медијска концентрација”, при чему је предвиђено да под-

⁶ Закон о радио-дифузији, „Службени гласник РС” бр. 42/02, чл. 98, ст. 1.

⁷ Закон о радио-дифузији, „Службени гласник РС” бр. 42/02, чл. 98, ст. 2.

⁸ Закон о радио-дифузији, „Службени гласник РС” бр. 42/02, чл. 99.

носилац пријаве на јавном конкурсy гарантује овереном изјавом да емитовањем програма неће остварити недозвољену медијску концентрацију, у смислу одредаба овог закона.⁹ Уколико Агенција утврди да је након издавања дозволе за емитовање програма ипак остварена недозвољена медијска концентрација, она је дужна да наложи емитеру да, у року од шест месеци, свој статус усклади са одредбама овог закона које се односе на недозвољену медијску концентрацију; у противном, Агенција је овлашћена да спроведе поступак за одузимање дозволе за емитовање програма.¹⁰

Међутим, са становишта развоја демократског потенцијала друштва, невоља је у томе што у домаћем радиодифузном систему, до сада, нису познати примери да су наведена законска решења довољна и доследно примењивана. Куриозитет представља чињеница да још увек није ушао у скупштинску процедуру Закон о недозвољеном обједињавању и јавности власништва јавних гласила, премда је његова радна верзија написана 2008. године. Усвајањем овог, специјализованог закона за посматрану област, били би пооштрени критеријуми за недозвољену медијску концентрацију¹¹ увођењем категорије „повезаног лица” и замењен део Закона о радио-дифузији којим се тренутно неконсеквентно ова питања уређују. Радна верзија Закона о медијској концентрацији (како се скраћено назива специјализовани Закон о недозвољеном обједињавању и јавности власништва јавних гласила), припремљена је на основу заједничке иницијативе мисије Организације за европску безбедност и сарадњу у Србији и Министарства за културу Владе РС, уз сарадњу са Саветом Европе. Намера креатора Закона била је да у ову област уведе целовитије, консеквентније и функционалније моделе регулативе, усаглашене са савременим европским принципима и препорукама. Наведена верзија Закона као основна начела наводи: слободу и независност јавних гласила, слободан проток информација, мисли и идеја, медијски плурализам и слободну конкуренцију, забрану монопола у области јавног информисања и јавност власништва, и предвиђа „заштиту јавног интереса спречавањем остваривања владајућег или претежног утицаја на јавно мњење на основу власништва јавних гласила...” (према: Вељановски Раде, 2008: 27-28).

Најкрупнија измена у односу на поменуте одредбе Закона о радио-дифузији предвиђена је чланом 15 радне верзије Закона о медијској

---

⁹ Закон о радио-дифузији, „Службени гласник РС” бр. 42/02, чл. 101, ст. 1 и 2.

¹⁰ Закон о радио-дифузији, „Службени гласник РС” бр. 42/02, чл. 102.

¹¹ Класичнији облици концентрације у привреди су регулисани антимонополским прописима. У Србији је то Закон о заштити конкуренције.

концентрацији, којом се изричито наводи као облик недозвољене медијске концентрације, могућност да власник радио и телевизијске станице са националним покривањем или покривањем аутономне покрајине има удео у власништву неког другог медија. Текст наведеног предлога Закона такође предвиђа да „власник само радија или само телевизије за подручје целе Србије или за подручје аутономне покрајине, могао би да има и 25 одсто власништва у једном регионалном или локалном електронском медију”. При томе се каже да „већински власник штампаног јавног гласила са тиражом већим од 300 000 примерака не би могао да има више од 20 одсто власништва у било ком другом електронском или штампаном медију, а већински власник у штампаном медију са тиражом већим од 100 000 примерака могао би да има власнички удео у још два штампана или електронска медија до 20 одсто.” Овим предлогом ј предвиђено и да би власници новинских агенција могли да учествују у капиталу једног штампаног или електронског медија до 50 одсто (према: Вељановски Раде, 2008: 27-28). Наведена решења су у домаћој јавности оспоравана као рестриктивна, посебно одредба која намеће ограничење власницима емитера са националним покривањем да поседују удео у власништву неког другог медија.

Примедба на радни текст Закона коју су ставили страни експерти превасходно се односи на предлог увођења регистра јавних гласила, као начина евидентирања свих медија, њихових оснивача, власника и њиховог учешћа у капиталу. Радна верзија закона предвидела је регистар јавних гласила као средство спречавања незаконитости и злоупотреба, који би омогућио увид у прецизне податке о власницима јавних гласила: од оснивача до података о именима, фирмама, седиштима, пребивалиштима свих повезаних лица, која се детаљно набрајају, а међу повезаним лицима, предвиђено је да се у Регистар уписују, осим брачних партнера и најближих сродника, и чланови управних одбора или других органа управљања у медијима, укључујући и чланове њихових породица. Такође, као повезана лица третирале би се и особе које власнику јавног гласила дају капитал под условима повољнијим од тржишних, затим фирме које оглашавањем или коришћењем других услуга учествују у укупном приходу оснивача јавног гласила са више од 30 одсто. Сврха ове одредбе била би транспарентнија могућност контроле токова капитала у медијској сфери, односно спречавање непринципијелног повезивања појединих предузећа са јавним гласилима и могућности да државне институције евентуално из буџета суфинансирају поједине медије, изван законских оквира.

Страни стручњаци су, међутим, предлог да се уведе Регистар, опоравали са становишта члана 10 Европске конвенције о људским правима, аргументујући своју примедбу чињеницом да наведени циљ „заштита јавног интереса”, због кога је иначе предложено уписивање података у регистар, не спада у легитимне циљеве са становишта става 2 овог члана Конвенције. Превладао је утисак, сходно формулацијама одредби о регистру у радној верзији Закона, да се регистрација може третирати као предуслов за оснивање јавног гласила, што је нелегитимно с обзиром на наведени члан Европске конвенције. Писци Закона су се у међувремену усагласили са сугестијама европских експерата, уводећи одредбу којом се налаже регистрација медија 10 дана после почетка његовог рада, чиме је избегнута могућност да се уписивање у регистар третира као услов за покретање медија. Такође, за неиспуњење обавезе регистрације предвиђена је новчана казна, али не и санкција гашења медија (Вељановски Раде, 2008: 37).

Европски експерти су упутили на кориговање предложени текст Закона и у домену оквира односно количине података коју треба прикупити о сваком медију, указујући да преобимна евиденција може да буде спорна са становишта стандарда о заштити података, али и у домену административних тешкоћа. Европски стручњаци су указали и на потребу да се Закон таксативно позива на неколико значајних међународних докумената: Конвенцију о прекограничној телевизији, Конвенцију о заштити лица у погледу аутоматске обраде личних података и додатни Протокол о надзорним органима и прекограничном протоку података.

Најављена је, потом, јавна расправа о Закону о недозвољеном обједињавању и јавности власништва јавних гласила, у трајању од 25. децембра до 25. јануара 2009. године. После стручних разматрања, сугестија које су пратиле јавну расправу, низа корекција, Закон који је припремљен 2008. године за скупштинску процедуру, није се нашао пред посланицима Народне скупштине Републике Србије, а доношење прописа о недозвољеној медијској концентрацији одложено је за период „док се не изради Медијска стратегија”, по званичном саопштењу актуелног министра културе у лето 2010. године. Међутим, очекивани допринос Медијске стратегије у овој области изостао је. Стратегија развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016. године (Медијска стратегија)¹², коју је Влада усвојила септембра 2011, у домену медијске концентрације и недозвољеног обједињавања власништва над медијима није понудила никаква конкретна решења. Медијска стратеги-

---

¹² Стратегија развоја система информисања до 2016. године, „Службени гласник Републике Србије” бр. 75/2011.

ја у делу „Анализа стања у области јавног информисања у Републици Србији” признаје: „Иако законодавство у одређеном степену предвиђа тзв. антимонополизам у сфери система јавног информисања, та област није уређена систематски и свеобухватно. Последице неадекватног уређења те области су: немогућност увида у власничку структуру јавних гласила, могуће постојање недозвољене медијске концентрације, коју је тешко пратити, као и нарушавање плурализма медија.”¹³ Премда уочава неуређеност у домену недозвољене медијске концентрације, Стратегија не предлаже никакве конкретне мере и регулаторне механизме којима би се такво стање отклонило, већ се декларативно и површно опредељује:

„У интересу очувања медијског плурализма и разноврсности медијског садржаја, Република Србија ће усклађивањем домаћег законодавства са законодавством Европске уније спречавати недозвољену медијску концентрацију.

Комисија за заштиту конкуренције оцењиваће дозвољеност медијске концентрације у складу са законом и на основу релевантних података добијених од надлежних тела.”¹⁴

При томе, у сету закона који су предвиђени за усвајање, преиспитивање и измене, Медијска стратегија не предвиђа радну верзију Закона о недозвољеном обједињавању и јавности власништва јавних гласила.

Закључна разматрања

Премда је законска иницијатива у области медијског система Републике Србије од 2000. године остварила значајан допринос демократизацији стања у медијском систему и његовој савременијој правној заснованости, уочава се низ недостатака који транзицију медијског система Србије одређују као успорену. У законодавној пракси нису у потпуности заживели демократски принципи којима би се гарантовала заштита јавног интереса, превасходно у домену медијске концентрације и обједињавања власништва над медијима. У овој области у нашем друштву дубоко су укорењени интереси поседника крупног капитала и политичке моћи, те формулисање, усвајање и примена нових законских правила значајно одступају од интереса власника јавних гласила који настоје да штите своје позиције. Ситуација је утолико компликованија када се

¹³ Медијска стратегија, II, тачка 6.

¹⁴ Медијска стратегија, IV, тачка 3.

узме у обзир чињеница да су неретко у власништву појединих медија у Србији удружени капитал, како медијских предузетника и политичара, тако и лица која се налазе с друге стране закона. Последица таквог устројства је и даље стихијно развијање медијског тржишта у Србији: за многе медије готово је немогуће утврдити ко им је стварни власник, нити је могуће систематично утврдити њихов број и било какву класификацију. Услед евидентног помањања политичке воље да се наведена питања систематски регулишу у претходном периоду, чини се да је потребна снажнија цивилна иницијатива на ширем плану, како би се јавност уверила у стварни демократски значај тих питања.

Конечно, успостављање и спровођење регулативе (усвајање нове Медијске стратегије и закона) којом би се целовито и консеквентно регулисала питања медијске концентрације, подразумевају и редефинисање казних мера, које је неопходно у циљу стварања гаранција које ће штитити људска права, тј. слободу изражавања и медијског плурализма. Стога је нужно усвајање и примена законских аката којима се не би процењивало само формално власништво, већ и пословни односи медијских кућа са другим компанијама, начин њиховог пословања, као и односи са спонзорима, добављачима, и томе слично. Са становишта неопходности обезбеђења гаранција против недозвољених медијских концентрација, било би сврсисходно преиспитивање и установљење консеквентније примене мера какве су: рестрикције (забране), „противтеже”, економске интервенције, мере транспарентности и структурне мере (опширније у Тодорић Владимир, Вељковић Драган, 2008: 55). При томе, интенција нових казних одредби требало би да буде срачуната на то да прописане санкције не угрозе опстанак медија, осим у случајевима где, сагласно одговарајућим одредбама Закона о радио-дифузији, постоје услови за одузимање дозвола за рад емитера.

Пракса је показала да превелика концентрација власништва над медијима омогућава вршење недопустиво доминантног утицаја на јавно мњење – чиме се негативно утиче на његово демократско структурирање. Стога инсистирање на спречавању монопола државе или појединаца у јавној сфери представља један од најзначајнијих предуслова темељне демократске реформе друштва у транзицији.

Литература:

1. Branković, S. (2009): Dnevna ekonomija vremena žitelja Srbije: Projekat istraživanja i osnovne dimenzije, mere i nalazi, Kultura polisa, posebno izdanje, god. VI, Udruženje za političke nauke Srbije – ogranak u Novom Sadu
2. Deklaracija Saveta Evrope o zaštiti medija u demokratiji u kontekstu medijske koncentracije, 2007.
3. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, 1950.
4. Komunikacija EK o primeni pravila državne pomoći za javni radiodifuzni servis, 2001, 2009.
5. Milutinović, I. (2012): Harmonizacija nacionalnih propisa sa evropskim regulatornim okvirom u oblasti radio-difuzije u Srbiji, Srpska politička misao, god. XIX, vol. 37, no. 4/2012, Institut za političke studije, Beograd
6. Preporuka 1641 o javnom radiodifuznom servisu, 2004.
7. Preporuka br. R (2000) 7 o nezavisnosti i funkcijama regulatornih organa u oblasti radio-difuzije
8. Preporuka br. R (96) 10 o garantovanju nezavisnosti javnog servisa radio-difuzije
9. Preporuka o medijskom pluralizmu i raznolikosti medijskog sadržaja, 2007.
10. Preporuka o merama za promociju medijske transparentnosti Rec (94) 13.
11. Radna verzija Zakona o nedozvoljenom objedinjavanju i javnosti vlasništva javnih glasila, 2008.
12. Strategija razvoja sistema javnog informisanja do 2016. godine, „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 75/2011.
13. Todorić, V., Veljović, D. (2008): Kratak osvrt na problematiku medijske koncentracije u Srbiji, Srpska pravna revija, godina 4, br. 7, Pravni forum, Beograd
14. Univerzalna deklaracija o pravima čoveka, UN, 1948.
15. Veljanovski, R. (2008): Koncentracija i javnost vlasništva nad medijima, Revija za bezbednost, br. 11, Centar za bezbednosne studije, Beograd
16. Zakon o radio-difuziji, „Sl. glasnik RS” br. 42/2002, 97/2004, 76/2005, 62/2006, 85/2006, 86/2006. i 41/2009.

Media concentration problem in the contemporary media regulation of the Republic of Serbia

Summary: This paper analyzes the modern regulatory framework of the Republic of Serbia in the area of media concentration, in terms of the degree of compliance of national legislation with EU standards in this area. Theoretical, analytical, descriptive and comparative approach presents the achievements of local regulations in relation to the *requirements of the European regulatory framework, with special*

attention to electronic media. It is noted that the questions of media concentration and consolidation of media ownership were not regulated appropriately by the current media laws in the Republic of Serbia. Practice has shown that excessive concentration of media ownership allows unacceptably dominant influence on public opinion - which negatively influences to the democratic structure of society. The aim of this paper is to highlight the imperatives of the media policy of Serbia in the area of media concentration and consolidation of media ownership, showing the specific legislation and other regulatory measures in this field, which guarantee the implementation of democratic principles in the public interest and media pluralism. Insistence on preventing monopoly of the state and individuals in the public sphere is one of the most basic prerequisites of democratic reform society in transition.

Key words: a media ownership concentration, regulation, broadcasting, European regulatory framework, the Republic of Serbia

СРБОБРАН БРАНКОВИЋ *

Универзитет Сингидунум
Факултет за економију, финансије и
администрацију
TNS Medium Gallup, Београд

УДК 316.774

Оригиналан научни рад
Примљен: 29.01.2013
Одобрен: 07.02.2013

СОЦИЈАЛНЕ МРЕЖЕ И НОВЕ МОГУЋНОСТИ ДРУШТВЕНОГ ИСТРАЖИВАЊА

Сажетак: Рад разматра нове могућности које се отварају за методологију друштвеног истраживања, захваљујући крупним променама насталим са развојем интернета и друштвених мрежа.

У најразвијенијим земљама популација корисника интернета скоро се изједначава с општом популацијом и тај тренд ће пратити и остале земље. То ствара обиље нових могућности за друштвена истраживања. У раду се набрајају неке од тих могућности.

За разлику од традиционалних друштвених заједница, новонастале заједнице – социјалне мреже – постоје на такав начин да остављају веома обимне записе о себи и својим активностима. Ти подаци су у дигиталном облику, што их чини погодним за пребројавања, класификације, мерења, као и за читав низ напредних статистичких и других анализа.

Теоријски, а и практично, могуће је истраживати читаву популацију уместо њених минијатурних исечака – узорака; за разлику од класичних ад хоц узорака, подаци о друштвеним мрежама су доступни у непрекидном низу по временској оси, што омогућава лакше уочавање и праћење трендова и дубљи увид у односе повезаности, условљености, узрочности и последичности.

Све то знатно унапређује пре свега дескриптивну раван истраживања у односу на класичне методе и методологију.

На крају се приказују нека од истраживања на интернету и друштвеним мрежама, код којих до изражаја долазе предности дигитализације и лакше доступности истраживане популације.

Кључне речи: методологија, друштвено истраживање, друштвене мреже, комуникација

---

* srbobranb@gmail.com

Увод

Промене у друштвеном свету које је последњих година донео развој интернета и друштвених мрежа – како у начину комуницирања, тако и у начинима пословања, организовања и друштвеног делања – упућују на то да се морају мењати и истраживачки приступи и методи, како би се могли истраживачки пратити и научно изучавати ови процеси без преседана у досадашњој историји.

Овај текст има за циљ да размотри *нове могућности* које те промене отварају за методологију друштвеног, пре свега емпиријског истраживања. У првом делу ћемо најпре описати шта се то десило у предметној равни, тј. у самој „друштвености” а што је од значаја за методологију, у другом колико те промене чине истраживијим људско друштво и у трећем шта оне значе за методологију. На крају се приказују нека од истраживања на интернету и друштвеним мрежама, код којих до изражаја долазе предности дигитализације и лакше доступности истраживање популације.

Под друштвеним мрежама подразумевамо групе које се формирају на интернету и које повезују заједнички интереси и интересовања, пријатељство¹, потреба да објављују и прате објаве других и размењују узајамно корисне информације, као и да се међусобно помажу саветима и на други начин, одговорима на питања других чланова мреже, и тако даље. Веома близак овоме је и појам друштвених или нових медија. Често је, у ствари, реч о истом ентитету (скупу људи), а разлика је у углу посматрања: у случају друштвених мрежа акценат је управо на повезаности и односима међу члановима, као и природи веза међу њима, од пословних до љубавних, док је код нових медија нагласак на објављивању и праћењу различитих садржаја. Врло условно говорећи, друштвене мреже су социјална „инфраструктура” нових медија, док медији представљају динамичну, интерактивну размену идеја, знања, утисака, мишљења и ставова².

---

¹ Наравно и одређење пријатељстава, рецимо на Фејсбуку, прилично се разликује од онога што под тим појмом подразумевамо у класичним заједницама.

² Вероватно најисцрпнија класификација друштвених мрежа и нових медија је она коју је сачинила британска организација Истраживачко-информациона мрежа и она разликује неколико великих група: *друштвене мреже у ужем смислу* (Facebook, LinkedIn, MySpace...); *медији који се баве категоризацијом и обележавањем разних докумената*, књига и других публикација (BibSonomy, CiteULike...); *блогови и микроблогови* (Blogger, LiveJournal, Twitter...); *вебштачки светови* (SecondLife, OpenSim...), *алатке за размену презентација* (Scribd, SlideShare...); *размена звучног и сликовног материјала* (YouTube,

Под могућностима истраживања у наслову овог рада подразумевају се технички и организациони предуслови за уочавање различитих друштвених чињеница, њихово констатовање, означавање и укључивање у истраживачке базе података, потом за њихову анализу и у крајњој линији описивање, објашњење и разумевање друштвених појава.

Предметна раван: шта се мења?

1. Једна од највећих промена коју доносе друштвене мреже одвија се у области комуникације. Најпре се уочава нарастање укупног обима комуникације, а потом и да се раст одвија на оној страни коју називамо посредованом комуникацијом и која се одређује као размена или само примање или само слање информација посредством различитих сервиса на интернету, и мобилног и фиксног телефона (Бранковић Србобран, 2009: 8).

Јасно је, међутим, да је и у оквиру посредоване комуникације најзначајнији онај раст који се дешава на интернету, пре свега на друштвеним мрежама, о чему јасно говори доња табела.

	Комуникација лицем у лице	Комуникација на интернету	Количник: лицем у лице / интернет
Новембар '08	221.5	11.2	19.8
Децембар '09	228.3	18.4	12.4
Април–мај '11	213.9	38.6	5.5

Табела: Број минута комуникације лицем у лице и комуникације на интернету³ у периоду 2008–2011. године, као и однос ове две врсте комуникације⁴

Picasa...); универзитетски и истраживачки блогови (Research blogging, Academic blog portal...); алатке за сарадњу у истраживању и писању (Dropbox, Google Docs, Wikia...); алатке за управљање пројектима и сарадњу (Bamboo, Skype...); алатке за управљање информацијама (Google Reader, iGoogle). (Gray, C., 2012)

³ Овде се, дакле, не мисли на укупно време проведено на интернету, већ само на комуницирање: слање и читање и-мејлова, ћаскање, објаве на друштвеним мрежама, похвале тим објавама ознаком „свиђа ми се” (like), прослеђивање пријатељима на мрежи (share) и коментари.

⁴ Истраживања TNS Medium Gallup-а и Факултета за културу и медије на национално репрезентативним узорцима: новембра 2008. на узорку од 1517 испитаника; децембра 2009. на узорку од 2404 испитаника и 2011. на узорку од 2873 испитаника. Неки од резултата ових истраживања објављени су у зборнику *Обичан дан – истраживање дневне економије времена*, посебно издање *Културе полиса*, 2009, у бројевима *Културе полиса* 11/12, 2009, монографији С. Бранковића: *Политичка моћ и јавност*, Сремски Карловци, 2011, часопису *Култура* бр 124, Београд, 2009. и у бројним медијима.

Из табеле се уочава да константно и готово правилно *расте* време трајања *комуникације путем интернета*. Крајем 2008. комуникација лицем у лице била је 20 пута „већа” од оне путем интернета, а две и по године касније, она је већа само 5,5 пута. Такође је важно уочити да раст комуникације посредоване интернетом не иде на штету оне која се одвија лицем у лице⁵, што значи да се, захваљујући процесима о којима је овде реч, повећава укупни обим комуникације.

Друга одлика комуникације је њена планетарна димензија, односно чињеница да се одвија у реалном времену на свим тачкама планете, што је пре ових мрежа било могуће само путем телефонских разговора и што је, разумљиво, било знатно мањег обима и неупоредиво сиромашније садржајем.

Трећа врста промене у посредованој комуникацији је њена мултимедијалност, односно укључивање, не само писане речи нити само звука, већ комплексног аудио-визуелног материјала.

Коначно, приметно је и да је ова врста комуникације много више усмерена ка појединцу него што је то била традиционална телевизија – оријентисана према великој, безименој и безличној популацији.

Тако се, у суштини, рађа један медиј медија који у себе интегрише класичне медије – штампу, радио, телевизију, филм, и који је знатно проширио медијску сферу и поље деловања. Штавише, у извесном смислу се може рећи да је са интернетом и друштвеним мрежама сваки појединац потенцијални медиј, ако се под том речју не подразумева стриктно етимолошко значење (посредник у преношењу порука), већ оно што је суштина, а то је објављивач, односно емитер властитих порука: на Фејсбуку, рецимо, сваки члан има свој „зид” (у далекој аналогiji зидне новине) преко кога се оглашава и разашиље своје поруке блиским пријатељима, родбини, некој одабраној групи, или пак свима, „urbi et orbi”. Управо због те разноврсности и јасне разлике у односу на традиционалне медије, у употребу је ушао и усталио се назив *нови медији*⁶.

---

⁵ Разлике у измереном обиму комуникације лицем у лице у ове три године нису статистички значајне. Разлика између 2009. и 2011. је на прагу статистичке значајности, али из тога не следи закључак да се да са протоком времена опада комуникација лицем у лице. Разлог више да се одбаци такав закључак је и чињеница да је у 2011. она мерена у пролећним месецима, када су људи много више ван куће, него у зимским, славским месецима, кад се више срећу с другим људима у затвореном простору, па према томе и више комуницирају.

⁶ Дакле, аналогija с класичним медијима наводи на закључак да је, теоријски, сваки појединац, корисник интернета, у исто време *и медиј*, а то значи стварни или потенцијални продуцент, емитер, оглашивач, али *и публика*, као прималац емитованих садржаја

Ови медији поседују извесну дозу анархичности: немају званичне уреднике и фактички нису уређивани ни од кога. Објављивање је ствар корисника, осим ако нису у питању активности које су законом забрањене. Њихови садржаји су доступни у било које време и на било ком месту и, говорећи у категоријама класичних медија, они представљају неку врсту непрекидног директног преноса или сачуваних записа из приватног и друштвеног живота, односно свега што неко жели да стави на увид другима. Управо та чињеница је од изузетног значаја за тему овог рада, тј. за нове могућности истраживања друштва.

2. Интернет поприма обележје друштвене заједнице кад се на њему почињу формирати групе које везује пријатељство, заједничка интересовања и интереси, потреба да објављују и прате објаве других и размењују узајамно корисне информације, као и да се међусобно помажу саветима, одговорима на питања људи на истој мрежи, и тако даље. То је друга велика промена коју уносе социјалне мреже: на њима се одвија велики део приватног и друштвеног живота, па се тако формирају друштвене групе које нису на једној компактној територији, као што је то био случај са класичним друштвеним заједницама (грађанима неке земље, етничким групама, друштвеним слојевима и класама), већ се могу простирати транстериторијално.

Ова околност се одражава и на друштвени и политички активизам људи. Друштвене мреже дају допринос политичком и друштвеном ангажману техничком једноставношћу иницијативе, могућношћу брзог ступања у везу и ефикасног организовања.

То омогућава новину у друштвеним покретима, коју бисмо могли назвати ефектом печурки: активности се могу појавити и често се и појављују брзо и ненадано на многим местима истовремено. Тако помену-та техничка и комуникациона унапређења чине могућом глобалну синхронизацију друштвених и политичких активности.

Могућности истраживања: значајно већа емпиријска „истраживост” друштва

Какав је утицај социјалних мрежа и нових медија на могућности истраживања друштвених појава?

и потрошач информација, роба, услуга, идеја, па и конзумент који „гута” пропагандне поруке.

За разлику од традиционалних друштвених заједница, новонастале заједнице – социјалне мреже – постоје на такав начин да остављају веома обимне „трагове” о себи и својим активностима: њихови чланови исписују текстуалне поруке, шаљу, примају и објављују сликовне, музичке, филмске записе. Ако те садржаје комуникације и нових медија посматрамо као индикаторе за могућа друштвена истраживања, онда се може закључити да присуство те готово бескрајне фактографије даје неупоредиво богатији увид у живот тих група него што је случај са традиционалним друштвеним заједницама. То друштвене мреже чини погоднијим за истраживање и ствара основе за значајно унапређивање друштвених истраживања, пре свега у дескриптивној равни.

Промене у методологији

Напред поменуте промене повезане са снажним напредовањем комуникационих технологија и многоструким умрежавањем појединаца и група, одражавају се *и на методологију друштвених истраживања*. Промене се одвијају у неколико равни:

1. *Предметна равн*: за предмет истраживања данас се технички може узимати сам стварни живот⁷ уместо његове „лабораторијске” реконструкције путем испитивања и присећања социјалних актера, симулираног понашања и дискусије у фокус групама или парцијалног посматрања са учествовањем или без учествовања; то уједно значи и да је могућ *много шири тематски захват* у односу на класична истраживања.
2. *Оса друштвена јединка – социјални универзум*: истраживању се често може подвргавати читава популација уместо њених минијатурних исечака – узорка – о чијој репрезентативности се увек може спорити. У вези с тим треба имати у виду проблем постојања два нивоа „стварности” у класичним истраживањима – основног скупа који се истражује (популација, универзум)

---

⁷ Кад се каже „живот” не мисли се само на комуникацију и забаву на интернету (што је најчешћа асоцијација у лаичком поимању интернета), већ дословно на живот читавог друштва. Данас су функционисање државе, образовање, читав политички и културни живот незамисливи без интернета. То се у још већој мери односи на економски живот: све више су заступљени електронско пословање и трговина. Као илустрација размера укључености интернета у пословање нека послужи и то што је на енглеском скована духовита фраза „clicks replace bricks”, односно канали продаје које користимо преко рачунара и клика мишем, замењују и потискују физичке продавнице од цигала и бетона. Велике су промене и у тржишној комуникацији и маркетингу: све мање је заступљен тзв. *одлазни* (outbound) – тј. *класични маркетинг*, који иде ка потрошачу, упућује му своје рекламне поруке и настоји да му, слободније речено, утуви у главу похвале свом производу, а све више се развија *долазни* (inbound) *маркетинг* – који се одвија на интернету и има за циљ да различитим подстицајима *доведе потрошаче* до производа (најчешће до веб-странице произвођача). Све то илуструје колико је увећан обим материјала, у већој или мањој мери доступног за истраживање.

и узорка као многоструко мањег дела тог скупа, који је једино у непосредном додиру с истраживачем. Основано се може претпоставити да се том вештачком редукцијом предмета истраживања поједностављује слика основног скупа, што због поменуте разлике у величини (непосредно истраживани део хиљадама пута мањи од посредовано истраживаног), што због вештачке ситуације односа „испитаник – испитивач”. Истраживач чак не може ни знати колико је ствари испустио у узорачном истраживању, будући да и нема сасвим доступну читаву популацију и у физичком и у предметном⁸ смислу.

3. *Временска оса*: „стварни живот” је изложен у непрекидном низу по временској оси, за разлику од *ad hoc* узорка, који је ипак само слика тренутка, али и од пратећих истраживања (tracking), па и самих панела. То омогућава лакше уочавање и праћење трендова и дубљи увид у односе повезаности, условљености, узрочности и последичности.
4. *Појавна страна*: Напред помињана обимна фактографија о друштвеном животу настаје у дигиталном облику; за методологију друштвеног истраживања то значи да је „основна честица” емпиријског истраживања већ у самом предмету *дигитални податак*, који се лако може појединачно идентификовати, груписати, класификовати, рангирати, мерити и укључивати у читав низ напредних статистичких и других анализа.

	<i>Класична друштвена заједница</i>	<i>Интернет заједница / друштвене мреже</i>
Карактеристике података	Пре настанка рачунарске технологије и интернета подаци, наравно, нису били у дигиталној форми. Многи подаци о овој заједници ни данас нису у дигиталној форми.	- Подаци су у <i>дигиталном</i> облику, дакле погодни за преброявања, мерења, поређења... - Особина „самомерљивости” уз помоћ алатки које развијају интернет претраживачи.
<i>Опашајно-дескриптивна раван</i> : шта је све доступно (какви индикатори) за истраживање: садашње време	Могућност да се њени чланови <i>на узорцима</i> : - испитују стандардизованим и дубинским интервјуима; - да се на малим узорцима и у фокус групама посматра понашање у неким приликама.	- Веома обимна фактографија (текстуалних, звучних и сликовних записа) о понашању и комуницирању <i>читаве популације</i> на мрежама и новим медијима: - квантитативан, - квалитативан приступ.
<i>Опашајно-дескриптивна раван</i> : шта је све доступно (какви индикатори) за истраживање: прошло време	- архивска документација - медијски материјал - резултати ранијих научних истраживања	- исто као и садашње јер се фактографија лако складишти и чува

⁸ Мисли се на круг својстава која би се могла уочавати и истраживати у непосредном додиру с правим, посредованим предметом истраживања.

Аналитичка раван	Ограничене количине података доступних за испитивање корелација / контингенције и за напредније анализе (АНОВА, регресиона, логилинеарна анализа, тзв. структуралне једначине...)	Много већа количина података за једноставне и напредне анализе: мерење повезаности, испитивање узрочности и последичности.
Карактеристике истраживања: популација – узорак	Популација се истражује на узорку, као <i>минијатурном исечку</i> из основног скупа.	Теоријски, а и практично могуће је истраживати <i> читаву популацију</i> .
Карактеристике истраживања: временски обухват	Узорак је минијатурни исечак из времена ; - у <i>ad hoc</i> истраживањима тешко се може пратити временски аспект; - у пратећим (tracker) истраживањима добија се серија <i>тренутних</i> снимака (нпр. једном месечно); - панел истраживања могу бити континуирана, али је то због оптерећености „испитаника” и теренске мреже веома компликовано, скупо и ретко.	- Све време могуће је непрекидно, дакле, <i>континуирано</i> посматрање, мерење и анализирање, што омогућава лакше уочавање и праћење трендова и дубљи увид у односе повезаности, условљености, узрочности и последичности.
Карактеристике истраживања: тематски обухват	<i>Тематски ограничено</i> истраживање (могућа су истраживања ставова, мишљења, уверења, веровања, животних стилова, навика, потреба, задовољства потрошача, имица властитих и конкурентских производа, лојалности и оданости запослених, али никад све то заједно јер је неизводљиво).	- <i>Нема тематског ограничења</i> – све што се појављује на мрежама теоријски, а у великој мери и фактички је доступно за истраживање.

Табела: Преглед разлика између класичних друштвених заједница и друштвених мрежа на интернету са становишта доступности података и могућности истраживања

Могућности истраживања самих друштвених мрежа⁹

Истраживања ове врсте могу се класификовати према предмету и према начину спровођења.

Постоје две велике групе предмета: 1) *социјална и демографска обележја* чланова друштвених мрежа и 2) *свакодневне активности* чланова на интернету, посебно на друштвеним мрежама.

Истраживања се могу спроводити 1) на самим мрежама и 2) на начин класичних истраживања – испитивање ставова на узорцима и уз стандардизоване упитнике, дискусије у фокус групама, и тако даље.

1) Истраживање социјално-демографских својстава чланства друштвених мрежа превасходно има за циљ да идентификује стварне и потенцијалне кориснике неких роба, услуга, идеја, како би се остварила што квалитетнија комуникација понуђача тих вредности са њиховим циљним групама. Оно се највећим делом одвија на интернету, јер многи чланови приликом приступања одређеним мрежама исцрпно попуњавају упитнике које оне нуде.

Међутим, ту се срећемо с неколико важних методолошких проблема. Један од њих је тешкоћа у свођењу узорком установљених пропорција на неку познату величину: на пример, кад формирамо узорак популације пунолетних житеља неке земље за испитивање лицем у лице, ми знамо колико људи броји та популација, колико је у њој особа са основним и нижим образовањем, колико са средњим и високим, колико жена и мушкараца, што су веома чврсте основе да податке које добијемо као релативне бројеве преведемо у апсолутне¹⁰. То се нарочито односи на истраживања која спроводимо онлајн: пошто немамо потпуно поуздане податке о демографској структури корисника интернета (по месту живљења, старости, образовању, полу, итд.) онда никако не можемо знати да ли је и у којој мери наш узорак стварно репрезентативан за све кориснике интернета, за посетиоце неког сајта, и тако даље.

Због тога се морају прибавити неки подаци који би послужили као *тачка ослонца*, односно од којих би се могло кренути. Велике истражи-

⁹ У савременој социологији већ се говори о новој истраживачкој техници која се назива анализа друштвених мрежа. Она истражује друштвене односе на мрежама, настоји да реконструише стабло и природу тих веза, испитује њихову трајност односно променљивост, вредности и мотиве који подстичу друштвене актере на умрежавање, и томе слично.

¹⁰ Рецимо, ако у некој земљи на узорку пунолетне популације, која броји осам милиона људи, установимо да 25 % њих има животну осигурање, онда ћемо лако израчунати да број пунолетних особа са животним осигурањем у тој земљи износи два милиона.

вачке куће обично као основу имају национално репрезентативни узорак особа, у коме се испитаницима постављају питања за потребе конкретних истраживања на интернету. Ти узорци су ослоњени на статистичке податке и пажљиво избалансиран. ¹¹ У таквим истраживањима се постављају и питања о коришћењу интернета, чланству у појединим друштвеним мрежама, проценту оних који интернету приступају са мобилних уређаја, учесталости посећивања неких страница итд., а онда се тако добијени подаци користе као база за кориговање онлајн узорака, на исти начин као што се, рецимо, пописни подаци користе за кориговање јавномњењских и других сличних узорака.

На основу тих репера дају се и прилично поуздане процене социјално-демографских својстава чланства друштвених мрежа, те су таква истраживања, иако спровођена онлајн, доста поуздана. Погледајмо то на примеру Фејсбука. На овој мрежи постоји велики број података о корисницима – углавном аналогних тзв. демографским обележјима код класичних истраживања: датум и место рођења, место живљења; посао којим се дотични члан бави, укључујући и „историју”, односно могућност да се напише краћа радна биографија; подаци о школовању, укључујући и места где су се одвијали поједини степени школовања; подаци о породици, брачном статусу и везама; језици које дотична особа говори; верска уверења и припадност некој од религија; политички погледи и уверења; адреса, бројеви телефона.

Истина, неки чланови мрежа не уносе ове податке, а неки ограничавају њихову доступност, али се и те пропорције могу установити поређењем са поменутих основним истраживањима која се користе као основ за кориговање онлајн узорака. Имајући то у виду, као и чињеницу да се број чланова неких мрежа већ мери у стотинама милиона, лако се може закључити колико се корисних информација може на овај начин добити за разне врсте друштвених и пословних анализа.

Истраживања активности на интернету и друштвеним мрежама

Интернет и посебно друштвене мреже су практично непрегледне ризнице веома драгоцених података за пословање фирми и рад различитих организација. У земљама са високим процентом корисника

---

¹¹ Критеријуми за уравнотежавање узорка су: број житеља дате земље, удео одређених старосних група, однос село–град, образовна, етничка, професионална структура, и друго.

интернета¹² готово да нестаје потреба за класичним јавномњењским и тржишним истраживањима, која се заснивају на напорном теренском раду и директном контакту с испитаником – лицем у лице или путем телефона.

Као и код класичних истраживања, она могу бити претежно квантитативна (дакле, заснована на мерењу учесталости неких случајева, корелације итд.) или квалитативна.

Истраживања на друштвеним мрежама могу имати два циља: 1) мерење посећености неких интернет страница и активности на њима и 2) истраживање ставова, мишљења и уверења чланова друштвених мрежа.

Практичан циљ у оба случаја је такође успостављање што боље комуникације с потенцијалним циљним групама.

1) Претраживачи интернета и неки интернет провајдери углавном нуде врло квалитетне и прецизне алатке за мерење посећености различитих сајтова. Најпознатија је, свакако, *Гуглова аналитика*¹³. Она и друга слична решења омогућавају нешто што је у класичном маркетингу, тј. оглашавању у класичним медијима, било незамисливо – да се у реалном времену прати одвијање и ефикасност кампање, али и продаје. Реч је о двема изузетно важним предностима у односу на класично пословање и маркетинг: 1) да се брзо и лако тестирају различити приступи и идеје за кампању и 2) да се у најкраћем року предузимају кораци ка исправљању грешака и ка сталном побољшању промоције и продаје.

То је могуће зато што сваки тржишни субјект може у тренутку претраге да види колико је посетилаца на његовом сајту, одакле долазе, које садржаје више прегледају, које мање, а које не примећују и заобилазе; колико дуго су се задржавали на појединим страницама сајта, у ком тренутку су обавили куповину (ако се она одвија путем интернета), или где (на ком месту на сајту) су одустали.

То је напредак од непроцењивог значаја јер је тај део маркетинга и продаје у класичном пословању представљао неку врсту црне кутије – знамо шта у њу убацујемо и шта из ње излази, али не знамо шта се унутра дешава и како да ствари учинимо бољим.

¹² Рецимо, у скандинавским земљама више од 90 одсто популације користи интернет (у Норвешкој 97 %, Шведској 93 %, Финској 90 %), али и у Холандији 93 %, Данској 90 %; просек за Европу је 73 %, а у Србији 56 % (јун 2012). Подаци о коришћењу интернета доступни су на <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

¹³ <http://www.google.com/analytics/>

Нарочито је важна нека врста реконструкције „путање” којом се посетиоци сајта крећу: из ње се јасно види који садржаји су најтраженији, али и које инструкције на сајту су јасне, тј. које посетиоци лако разумеју и следе, које су теже за разумевање, а које су прави лавиринти где се они губе, тако да одустају од даљег претраживања па и од куповине.

Ови налази су често праћени квалитативним истраживањем са неколико десетина корисника у којима се они крећу по сајту, образлажу своје поступке, описују недоумице које имају у вези с упутствима, или озбиљније проблеме у сналажењу, све са циљем да се архитектура, дизајн и садржаји интернет стране у што већој мери прилагоде корисницима.

2) Друга врста истраживања користе материјал и информације који се стварају активностима на друштвеним медијима и мрежама. На пример, на Фејсбуку су за анализу занимљиви следећи садржаји:¹⁴

- догађаји које организују или само препоручују чланови мреже другим члановима, било да их позивају да физички присуствују (концерти, утакмице, промоције и сл.), или да се придруже преко мреже; овакве активности су често производиле догађаје планетарног значаја, као што су „Заузми Волстрит”, „Арапско пролеће” и низ других од националног и локалног значаја;
- статуси, односно мишљења, коментари, духовите опаске и слично, које чланови исписују и стављају на увид свима на мрежи, или само пријатељима, или само неким од својих пријатеља;
- фотографије, било сопствене или јавних личности, уметничке слике и карикатуре, итд.;
- места на којима се чланови мрежа тренутно налазе, уз изношење одређених утисака;
- разни животни догађаји, који су прилично детаљно категоризовани, у неколико великих целина: посао и образовање, породица и љубавне везе, кућа и становање, здравље и здрав живот.

Друга група су динамичне активности – коментари онога што је дан члан објави, затим коментари коментара и то је вероватно најбогатији извор информација о ставовима, осећањима и расположењима чланова мреже.

Нарочито је занимљива могућност да се уочи кумулирање неке врсте осећања, као што су незадовољство, гнев, мржња. Њихово правов-

---

¹⁴ Треба рећи да је увек проблематично питање приступа овим подацима. Међутим, многе од њих њихови творци и корисници означавају као отворене за све који се за њих занимају. У сваком случају, постоје алатке које чине технички доступним велики број података и омогућавају њихово коришћење за разне претраге и истраживања.

ремено регистровање даје прилику друштвеним и политичким актерима, као и фирмама да на време изађу у сусрет захтевима и избегну драматичне обрте какви су се дешавали у прошлости, било да је реч о избијању насиља, или о бојкоту роба и услуга.

* * *

Очигледно је да друштвене мреже својом отвореношћу и богатством информација стварају услове да се друштвено истраживање стално унапређује. На тај начин значајно се унапређује и целокупна перцепција друштвеног света. Она постаје богатија и „свежија” јер се ослања на разноврсне информације доступне у реалном времену и знатно употребљивије са истраживачког становишта, него што су биле оне којима се долазило у класичним истраживањима.

Међутим, велико је питање колико ће тако увећана фактографија о човеку и друштву и тако ојачана истраживачка и аналитичка апаратура побољшати квалитет научне спознаје друштва и његових феномена. Константна заокупљеност фактографијом и уроњеност у мноштво података често може да омете онај драгоцен поглед „одозго” и да замагли целину и у просторном и у временском и у логичком смислу. Али, то је већ тема која превазилази циљ овог рада.

Литература:

1. Branković, S. (2009): „Dnevna ekonomija vremena: projekat istraživanja, osnovne dimenzije, mere i nalazi”, *Običan dan: istraživanje dnevne ekonomije vremena*, posebno izdanje *Kulture polisa*, Beograd
2. Gray, C. (2012): Research Information Network, na adresi: <http://www.rin.ac.uk/our-work/communicating-and-disseminating-research/social-media-guide-researchers>

Social networks and new opportunities of social research

Summary: The paper discusses the major changes in the methodology of the social research, which have been caused by the development of the Internet and social networks.

In most developed countries, the population of Internet users is almost equal to the general population, and this trend will be followed by other countries. This creates a range of new opportunities for social research. The article lists some of these options.

Unlike traditional communities, social networks act in a way that leaves a very extensive records about themselves and their activities. These data are in digital form, which makes them ideal for counting, classification, measurement, as well as a range of advanced statistical and other analyzes.

Theoretically and practically it is possible to explore the entire population instead of its tiny snippets – samples.

Unlike traditional, ad hoc samples, the data on social networks are available in a continuous series on the timeline, which makes it easier to identify and monitor trends and to get a deeper insight into the relations of correlation, association and causation.

All this greatly improves descriptive level of study in comparison with the conventional method and methodology.

The third section lists some of the research on the Internet and social networks, where the benefits of digitization and easier access to research population are evident.

Key words: methodology, social studies, social networks, communication

III

СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО

МАРКО ШКОРИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 304.2:316.2

Монографска студија
Примљен: 04.01.2013
Одобрен: 28.01.2013

МАРГАРЕТ МИД, ДЕРЕК ФРИМАН И ОДРАСТАЊЕ НА САМОИ**

[К]ако показују модерна истраживања, наш капацитет за повећање и преношење научног понашања још увек је и увек је био и биће у суштинском смислу зависан од филогенетички еволуираних капацитета. Тако постаје јасно да је култура чисто природни феномен и да се развила у континуираној интеракцији са филогенетичким процесима како би постала најважнија биолошка адаптација наше врсте. [Freeman 1970/2001: 16]

Сажетак: Маргарет Мид је један од најчувенијих антрополога свих времена и првенствено је упамћена по књизи *Одрастање на Самои*. Међутим, та књига је била нападнута од стране Дерека Фримана, антрополога који је покушао да докаже да највећи број њених закључака није био валидан. Контроверза о овим питањима постала је једна од највећих контроверзи у антропологији и овај рад покушава да представи све релевантне аспекте ове контроверзе, јер као и у свим научним контроверзама, пуно различитих важних питања је постављено. Ова дебата нас учи веома корисним стварима о антропологији као науци, а не само о самоанској култури.

Кључне речи: Маргарет Мид, Дерек Фриман, Самоа, културни партикуларизам, дихотомија биологија/култура

Маргарет Мид (Margaret Mead) је вероватно најпознатији антрополог свих времена, која је толико тога написала, да се са извесношћу

---

* marko_skoric@yahoo.com

** Рад је настао током рада на пројекту Значај партиципације у друштвеним мрежама за прилагођавање евроинтеграцијским процесима (број пројекта – 179037), финансираном од стране Министарства за науку.

може рећи да не постоји особа која је прочитала све што је она икад написала (Geertz 1989). Рођена је 16. децембра 1901. године у Филаделфији и са 11 година је почела да води религијски живот, тако да је вера била део њене приватности коју је увек чувала за себе. Имала је три мужа и бројне љубавне афере, као и веома активан јавни живот за који се може рећи да траје и данас.¹ Њен први муж био је Лутер Кресман (Luther Cressman), у којег се заљубила са својих 16 година и убрзо се верила. На колеџу њен први избор била је психологија, да би се током писања мастер рада определила за антропологију као животни позив. На ово је највише утицало пријатељство са Рут Бенедикт (Ruth Benedict) и подршка Франца Боаза (Franz Boas). Између 1925. и 1939. године много је радила на терену, тако да је у пет наврата изучавала осам народа, углавном са другим мужем, Риом Фортјуном (Reo Fortune), а 1938. године са трећим – Грегоријем Бејтсоном (Gregory Bateson).² Између ових истраживања радила је у Америчком музеју природне историје у Њујорку (Metraux 1980a; Bateson 1980).

Између 1939. и 1948. године помагала је многим младим антрополозима и интензивно је радила у музеју и бројним организацијама, да би од 1948. до 1953. највише вршила интердисциплинарна истраживања на Колумбији. Током последњих 25 година свог живота, до 1978. године, највише је била посвећена предавањима, јавном животу, учествовању у бројним научним организацијама и комисијама, стекла је 27 почасних доктората, многе награде и признања. У овом периоду враћала се и на многа места на којима је деценијама раније радила

---

¹ Тек након смрти своје мајке, ћерка Маргарет Мид и Грегорија Бејтсона јавности је обелоданила своја сазнања о мајчиној бисексуалности. Међутим, чињеницу о њеној бисексуалности знали су блиски пријатељи. Током студија Маргарет Мид је имала и љубавну аферу са колегиницом Кетрин Ротенбергер, што и није било неуобичајено у сестринствима тог доба, а то се десило пре њеног пребацивања на Барнард колеџ у Њујорку. Такође, зна се да је имала аферу и са Леони Њутн. Ипак, две најпознатије лезбејске везе у њеном животу биле су са Рут Бенедикт и Родом Метро (иако то нису биле пуне сексуалне везе, односно биле су у великој мери и интелектуалне), са којом је живела и интензивно сарађивала од 1955. године и све до своје смрти (Howard 1984; Lapsley 1999). Зато не чуди што је Мид временом постала икона „квир” сексуалности (види и Lutkehaus 2008).

² Грегори Бејтсон је син Вилијама Бејтсона, научника који је први употребио термин „генетика” (1905. године) и који је био велики популаризатор Менделових идеја. Бејтсон је дипломирао биологију на Кембриџу, а касније је био и асистент Радклиф-Брауну. Током каријере доста је радио на терену као антрополог и предавао је на многим универзитетима у САД. Интересовала га је и кибернетика коју је учио од Џона фон Нојмана и Норберта Винера. Ово (тада) ново поље науке представљало је начин изражавања његовог дугогодишњег интересовања за процес комуникације.

истраживања (Metraux 1980a, b). Од почетка каријере радила је на приближавању антропологије јавности и никада није писала књиге само за стручњаке (Grossman 1985).

Историјски партикуларизам, психоанализа, култура и личност

Између два светска рата историјски партикуларизам је ступио у интеракцију са Фројдовим (Sigmund Freud) теоријама и на први поглед психоанализа и боазовска антропологија имају мало тога заједничког. „Фројд је у суштини био деветнаестовековни остатак. Његова теорија је била великих размера, еволуционистичка, материјалистичка и детерминистичка схема тачно оне врсте која је највише осуђивана у Боазовом нападу на компаративни метод” (Harris 1968/2001: 393). Ипак, постојала је једна важна особина психоанализе која ју је учинила погодном за боазовски приступ – Боаз је увек инсистирао на томе да културна антропологија треба да изучава и ментални живот, а Фројд је у томе успео (или прецизније речено „успео”) више него било ко пре њега. Пре ове синтезе дошло је до промене на обе стране – фројдовци су одустали од еволуционизма и инстинктивних универзалних комплекса зарад културног релативизма, а боазовци су одустали од наглашавања историје и дифузије. Резултат је била америчка верзија синхроничног функционализма – култура и личност. Међутим, не треба заборавити да је психологизирање било уобичајено међу културним антрополозима уопште, а не само међу боазовцима (Harris 1968/2001).

Култура и личност је вероватно најслабије схваћен и највише митологизован интердисциплинарни подухват у америчкој антропологији. Рут Бенедикт и Маргарет Мид су дуги низ година блиско сарађивале, тако да се често погрешно поистовећују и третирају као да су имале слична мишљења о већини проблема. Док код Маргарет Мид став о науци није увек најјаснији, о чему ће бити речи касније, код Рут Бенедикт је ситуација јаснија.

На почецима свог развоја антропологија је била под великим утицајем разних наука, покушавајући да формулише генерализације о социјалној еволуцији и да објасни психичко јединство човечанства. Међутим, према схватању Рут Бенедикт, антропологија је ближа хуманистичким дисциплинама него друштвеним наукама, а хуманистика је представљала „интелектуалну храну западне цивилизације” од ренесансе до половине деветнаестог века (Benedict 1948: 585). Она се не

противи отворено научној традицији и свему ономе што је производ споја науке и антропологије, јер тек је наука инсистирала на провери хипотеза о човековом културном животу, али ипак мисли да научна и хуманистичка традиција нису међусобно искључиве, већ да се допуњавају и да савремени антрополози много тога губе услед запостављања идеја великих хуманиста. Из овога што је наведено и из њених дела види се да је Рут Бенедикт приоритет давала хуманистици и по овом питању њих две се нису у потпуности слагале (можда јој је по схватању антропологије најближи Kroeber; види Škorić 2011).³

Једна од најчешћих карактеристика класичних студија културе и личности била је интензификација и ширење етнографског приказа који укључује психолошке термине и концепте. Током двадесетих година прошлог века све више је наглашавана психологија, а ова транзиција повезује се првенствено са Рут Бенедикт, која је под утицајем Сапира и односа са Маргарет Мид дошла до закључка да се опис читавих култура може интегрисати око једног или два главна психолошка обележја (види Hsu 1980 за приказ психолошке антропологије Маргарет Мид).⁴

Међутим, овај континуитет између Боазовог историјског партикуларизма и конфигурационализма из књиге *Patterns of Culture (Обрасци културе, Benedict 1934/1959)* не дугује ништа Фројду. Бенедикт је као своје интелектуално наслеђе означила Дилтајеве идеје, што представља још једну везу између боазоваца и неокантијанизма. Маргарет Мид се ипак противила алузији на Дилтаја, тврдећи да је она само убачена реда ради, како би се задовољили Боазови захтеви за одавањем признања и научношћу, али то не мења ситуацију у великој мери – Бенедикт је читала Дилтаја и признала је његов утицај (Harris 1968/2001). Сматрала је да је његов значај био у томе што је историји пришао преко

---

³ Роберт Редфилд је имао другачија схватања о природи антропологије. Он истиче како антропологија, за разлику од социологије, није имала корене у филозофији. Она није настала из методолошких разлога, већ на основу материјала изучавања, а то су „примитивни” и преисторијски људи. Због тога су њени методи некад сличнији историји, а некад природним наукама. У првој половини двадесетог века, када је америчком антропологијом доминирао Боаз, она је била ближа историјским наукама, да би се касније позиционирала негде између природних наука и хуманистике (Redfield 1926, 1954). Међутим, питање је колико је ова оцена тачна, јер унутар и антропологије и социологије коезистирају разне когнитивне оријентације (види нпр. Levine 1995).

⁴ Сапир је био старији од Маргарет Мид седамнаест година и често ју је молио да напусти Кресмана, како би се удала за њега, да би била мама његовој деци која су остала без своје мајке. Чак јој је посветио и своју песму „Ariel”, на коју је она одговорила својом песмом (Howard 1984). Међутим, не треба мислити да је толика фасцинација била једнострана, јер је Мид о њему имала само речи хвале и њихов однос је био занста изузетно комплексан (Lapsley 1999).

груписања филозофских погледа на свет који изражавају посебне психолошке категорије (нпр. Dilthey 1996). Што се тиче непосредног извора конфигурационализма у овој књизи, у питању је Ниче (Nietzsche 1872/1999), од којег је Бенедикт преузела идеју о дионизијским и аполонским психолошким типовима.⁵

Историјска функција *Образаца* јесте у позивању на Дилтајево разумевање које се постиже у потпуности без објашњења у научном смислу. Бенедикт је вероватно студент којег је Боаз у својим каснијим годинама највише ценио и након његовог пензионисања 1937. године она је вршила дужност шефа одсека за антропологију на Колумбији.⁶ „Чињеница да је била Боазов протеже вероватно је помогла да се замагле етнографски недостаци у *Обрасцима културе* и Боазов 'Увод' је без сумње био важан у прихватању ове књиге од стране антрополошке заједнице” (Harris 1968/2001: 402). Боаз је сигурно био задовољан овом књигом, сматрајући да је коначно могуће доћи до сазнања о томе како функционише ум „примитивних” људи.⁷ Истовремено, њен „труд” да не повеже конфигурације са било каквом глобалном схемом, строго ограничени узорак на којем је радила и одсуство каузалних објашњења били су у складу са историјским партикуларизмом. У њеној књизи нема никаквих објашњења и ако се закључци могу банализовати онда гласе: неке културе су различите, неке су сличне. Такође, врло брзо је постало јасно да је приказ аполонског начина живота и његове симетрије само резултат изостављања или селективног одабира података о неконформизму (Harris 1968/2001). Без обзира на то што су је стручњаци за области о којима је писала жестоко критиковали, ова књига је била изузетно популарна и веома важна за антропологију као професију, као што је случај и са најпознатијим публикацијама Маргарет Мид.

⁵ „Речено је да је она [Маргарет Мид] боазовац у антропологији. Ја уопште не мислим тако. Мени је Маргарет била пре као деветнаестовековни енглески интелектуалци који су измислили културу Старе Грчке. То не значи да многи елементи Старе Грчке нису били тамо, али Енглези су имали циљ. Знали су шта желе да ураде са Старим Грцима. То је Маргарет радила. Донела је Аполона на Самоу и она и Рут Бенедикт су годинама биле веома заузете погрешним интерпретирањима Ничеа” (Romanucci-Ross 1988/1990: 323-324).

⁶ Међутим, одсек је ипак на крају преузео Ралф Линтон, а међусобна нетрпељивост између њега и Рут Бенедикт била је општепозната унутар антрополошких кругова. Такође, и Боаз је отворено исказивао нетрпељивост према Линтону (Lapsley 1999).

⁷ Маргарет Мид је нешто касније приредила књигу и о кооперацији и конкуренцији „примитивних” људи (Mead 1937).

Одрастање на Самои

С обзиром на то да је са најпознатијим делима Маргарет Мид упозната и шира јавност, а камоли антрополози и социолози, овом приликом биће говора првенствено о контроверзи која је настала након њене смрти и која се тиче најпознатије антрополошке књиге и о сегментима њене каријере који имају релевантност за ту епизоду. Дуго времена, најпродаванија антрополошка књига свих времена била је њена студија *Coming of Age in Samoa* (*Одрастање на Самои*, Mead 1928a), али статус ове књиге далеко је од решеног.⁸ Без икаквих претензија да разјаснимо све дилеме које постоје око ове књиге и једне од највећих контроверзи у историји антропологије, покушаћемо само да назначимо тешкоће које се јављају приликом дубинског разматрања читаве проблематике.

Након договора и преговора са Францом Боазом око места и теме истраживања, Маргарет Мид се запутила на Самоу да проучава адолесценцију. Циљ је био да се прикупе докази за тезу о биопсихолошкој пластичности људи која би била довољна да допусти културно условљавање адолесцентских бихевиоралних образаца. Поред већ добро познатих закључака до којих је Мид дошла, сигурно најважнији јесте онај који је промовисала и Бенедикт шест година касније – знање о спектру могућности енкултурације може да нам помогне у нашим процесима социокултурне промене.⁹

Мид није занемаривала методолошка питања која се тичу психокултурног приступа. Напротив, она је увек била свесна потребе за експлицитном дескрипцијом техника истраживања и методолошких претпоставки, иако се то не може рећи за филозофска и епистемолошка питања.¹⁰ *Одрастање* садржи додаток о методу у којем Мид антиципира

---

⁸ Претпоставља се да је данас најпродаванија антрополошка књига Шегнонова чувена студија (Chagnon 1968/1996).

⁹ Мид није покушавала да дође до конфигурационалистичке синтезе на којој је радила Рут Бенедикт. Међутим, у њиховим раним делима постоје извесне сличности, нарочито ако се разматра методолошка перспектива. Временом су ове сличности постајале још веће, упркос већ поменути разликама. Обе ауторке су претеривале по питању тога у којој мери се могу идентификовати и контрастирати типови индивидуалних и културних личности, јер је у недостатку истраживачких техника конфигурационалистички приступ био преурањен.

¹⁰ У раду Mead 1961b пише о техничким и етичким тешкоћама на које се наилази приликом истраживања људи и животиња.

главне критике које ће касније бити упућене њој и Рут Бенедикт (Harris 1968/2001; Geertz 1989). Герц сматра да Мид током каријере никад није запоставила методолошка питања управо зато што су јој упућиване снажне критике по том питању кад је постала популарна, уз оптужбе да је њена антропологија „импресионистичка", 'интуитивна', 'субјективна' и њој најболнији ударац, 'ненаучна'. Мид је у потпуности била посвећена (док њен други ментор, Рут Бенедикт, на пример, није) схватању да антропологија јесте или да треба да буде наука, чиста и једноставна, као и остале” (Geertz 1989: 337). Међутим, питање је колико је заиста схватала шта разликује науку од псеудонауке или ненауке.

Она је одбацивала статистику, што је апсолутно неоправдано и неосновано када се ради о изучавању популација од неколико стотина хиљада или милиона људи. Никаква емпатија, интуиција, свакодневно искуство и посматрање не могу да пруже адекватну основу за ставове о типичним аспектима личности милиона људи. „Заправо, докази су се акумулирали о томе да је чак и у релативно малим популацијама количина емоционалне и когнитивне варијабилности далеко изван оне са којом је некантитативни психокултурни аналитичар припремљен да се ухвати у коштац” (Harris 1968/2001). С друге стране, она је са Грегоријем Бејтсоном увела драматичне промене у дотадашњој методологији које се тичу употребе филма и фотографије, чиме је један од оснивача визуелне антропологије.

Потребно је само подсетити на чињеницу да је Маргарет Мид и у својим каснијим књигама писала о сличним темама као и у *Одрастању* (нпр. Mead 1935/1952; види и McDowell 1980). Том приликом бавила се степеном пластичности полова по питању културно додељеног понашања које се тиче одређеног пола. Мид је поредила три различите културе како би тестирала обим варијација културних образаца, али није се бавила културама у целини, већ варијететима полно додељених бихевиоралних улога (види Reeves Sanday 1980). Пре него што се вратимо њеним каснијим књигама, осврнућемо се на неке детаље чувене контроверзе коју је њена прва књига инспирисала. У питању је (лични) рат против Маргарет Мид који је на велика врата након њене смрти започео Дерек Фриман.

Она је вршила своја истраживања када је имала 23 године, а главни предмет њеног проучавања био је проблем адолесценције. Њен резон био је следећи – уколико постоји биолошки процес сазревања, онда би требало да се налази у свим културама. Међутим, она је на Самои затекла другачији живот, где је адолесценција један миран и пријатан део живота. То је значило да адолесценција има културне, а не

биолошке узроке. Дерек Фриман њену књигу тумачи као тријумф културног детерминизма, односно веровања у надмоћ културе над биологијом (Freeman 1983). Видећемо колико су ове оптужбе тачне, односно у којој мери су тачне.

Одростање на Самои се појавило 1928. године са Боазовим предговором (Mead 1928a; Boas 1928). Он је 1916. године напао еугеничку теорију (Boas 1916), сматрајући да је друштвени стимулус далеко моћнији и важнији од биолошког, што је теза коју је емпиријски и у другој култури требало да провери Маргарет Мид. До 1920. године боазовска парадигма је стекла свој коначни облик, успоставила се као нова школа америчке антропологије и у то време многи његови студенти већ су држали професорске позиције на бројним универзитетима и поред бројних личних анимозитета делили су заједничку визију антропологије као науке. Та визија се (уопштено) може сагледати кроз схватање културе као *sui generis* феномена и раскид са еволуционистичком традицијом (Škorić 2011).

Боазовци су снажно веровали у то да је социјални стимулус бескрајно јачи од биолошког, упркос томе што није било никаквих неопорних доказа за такве тврдње (Provine 1973), а истовремено је еугеника наставила да добија на популарности. Почетком двадесетих година супротстављеност херeditаристичке и енвиронменталистичке парадигме достигла је врхунац (Degler 1991). Док је 1911. године Боаз (Boas 1911/1938) био усамљен у својој борби против биолошког детерминизма, ситуација се десетак година касније знатно променила.

Тако је, на пример, он сада имао савезнике унутар психологије, односно бихевиоризма, који је свој успон доживео готово истовремено са боазовском парадигмом. „Манифест” бихевиоризма објављен је 1913. године (Watson 1913) и његова основна идеја била је у ограничавању психологије на понашање које се може посматрати. Тиме се одбацују теорије генетског детерминизма и током двадесетих година долази до покрета који се могу објединити под називом „антиинстинктивни” (Freeman 1983). Кулминација борбе против идеје о људским инстинктима врхунац је достигла око 1924. године, када је почела да се негира идеја да људи поседују било какве инстинкте, што је потпуно другачија ситуација и интелектуално окружење од оног у којем је Вилијам Џејмс тврдио супротно (James 1890/1952). Сада су Голтонову доктрину (Galton 1865a, b, 1869/1925) одбацивали бихевиористи, социјални психолози, социолози, филозофи и културни антрополози и 1924. године у САД није било важније интелектуалне теме од питања релативног значаја наслеђа и окружења.

У то време Маргарет Мид је припремала докторску тезу на Колумбији код Боаза и била је под великим утицајем Рут Бенедикт која је студије антропологије почела у Њујорку (Нова школа за друштвена истраживања), 1919. године, у доба када је доктрина *omnis cultura ex cultura* већ била формулисана (Lowie 1917). Један од њених професора био је Александер Голденвајзер, који је код Боаза докторирао 1910. године и у суштини је био присталица Кроберових формулација о култури као затвореном систему (Goldenweiser 1917; Kroeber 1917). Бенедикт је такође слушала предавања и код Ловија, а докторат је радила под Боазовим надзором. Ставови Рут Бенедикт и Франца Боаза били су веома слични ставовима Вилијама Огберна код кога је Маргарет Мид слушала предавања на Барнард колеџу (пре преласка на Колумбију) о психолошким аспектима културе. Он је био под утицајем Кробера и Ловија и разрађивао је неке њихове идеје (види нпр. Ogburn and Thomas 1922).

У марту 1923. године Рут Бенедикт је почела да разговара са Маргарет Мид о промени каријере, односно о напуштању психологије зарад антропологије (Howard 1984). Није било потребно много убеђивања, тако да је 20. марта 1923. године Мид саопштила Боазу како жели да ради докторат из антропологије. У августу наредне године на једном скупу у Торонту схватила је да готово сви антрополози имају „свој” народ о којем су највише говорили у својим дискусијама (Freeman 1983). Боаз је у својој борби против херeditаризма посезао за свим доступним доказима које је могао да прикупи и крајем 1924. године његова идеја је била да своју критику допуни преко изучавања адолесценције у култури која се сматрала другачијом од западне.¹¹ Он је у почетку желео да Мид врши истраживања америчких Индијанаца, док се она опирала тој идеји, желећи да оде у удаљене делове Полинезије, иако је Боаз сматрао да тако нешто може да буде опасно. На крају је постигнут компромис да оде на острво на које су бродови долазили макар једном у три недеље, а у питању је била Америчка Самоа, на коју се запутила средином 1925. године (Freeman 1983; Howard 1984).

На основу кореспонденције и бележака Маргарет Мид могуће је реконструисати ток истраживања. У питању је био њен први теренски рад, а пре поласка није имала времена да научи самоански језик, чему се

¹¹ Фриман истиче значај чињенице да се ради о годинама пре него што је Попер објавио књигу *Logic of Scientific Discovery* (Логика научног открића, Popper 1935/2002) и сматра да због тога ригорозно тестирање идеја и теорија није било уобичајено, те се често догађало да се истраживања врше само како би се поткрепила већ одређена постојећа уверења.

посветила током наредних шест недеља. Највећи део истраживања заснивао се на одабраних 25 девојака (паметарки), старости између 14 и 20 година. Због разних сплетова околности (чињенице да је била жена којој није било дозвољено да учествује на скуповима поглавица и урагана који је нанео велике штете и усмерио енергију и време Самоанаца на изградњу и поправку кућа, а не на социјалне церемоније), Мид је била приморана да основне аспекте самоанског живота изучава претежно преко паметара. На Самои је остала девет месеци и све време је имала преписку са Рут Бенедикт и Францом Боазом.

Након повратка у Њујорк запослила се у Америчком музеју природне историје и до пролећа 1927. године написала је првих дванаест поглавља књиге (осим другог, које је додато касније). Рукопис је прво послат компанији Harper Brothers, која га је одбила. Покушала је са новим издавачем, који јој је скренуо пажњу на то да своју књигу треба да заокружи објашњењем зашто су њени закључци релевантни за савремене Американце. Она је врло радо пристала да то учини, јер је у својим предавањима о тој теми већ говорила. Било јој је јасно да уколико је макар једно друштво организовано тако да се у њему адолесценција доживљава без великих стресова, то може да се уреди и у осталим друштвима.¹²

Фриманова критика

Фриманова критика претежно се заснива на чињеници да је Маргарет Мид била двадесеттворогодишња жена која није имала довољно знања из биологије, што наводно доказује да у научном смислу није била припремљена да изучава комплексне интеракције између биолошких и културних варијабли. Такође, он њено истраживање на Самои види као негативну инстанцу. У питању је антрополошка стратегија која за циљ има да се оповргну одређене идеје тако што ће се пронаћи макар један пример неке културе у којој је ситуација другачија. Дакле, у овом случају суштина је била у томе да се покаже како период адолесценције на Самои пролази без већих турбуленција, за разлику од

---

¹² Рут Бенедикт је на Међународном конгресу американиста, 1928. године, изложила рад „Psychological types in the cultures of the Southwest” (Психолошки типови у културама Југозапада), који представља претходницу њеној најпознатијој књизи (Benedict 1934). У њему се налази идеја о аполонском и дионизијском типу личности (Freeman 1983). Она и Маргарет Мид су већ 1927. године биле убеђене у идеју да у свим културама традиционални образци понашања обликују људску природу. Иако Мид у својој књизи не користи термине „аполонски” и „дионизијски”, јасно је да под овим утицајем представља Самоанце као аполонске типове личности.

западне културе (види Boas 1928, 1928/1962). Главни теоријски закључак њене емпиријске студије тако би био да било какво биолошко објашњење стресне адолесценције у САД није валидно (Freeman 1983).

Мид је самоанску породицу приказала као да се састоји од петнаест до двадесет чланова, да је интерно неиздиференцирана и да је карактеришу необавезни односи. То значи да дете нема осећај припадности малој интимној биолошкој породици, да су односи између родитеља и деце дифузни и да зато деца немају снажне афективне везе са својим родитељима. Преко овако окарактерисане породице Мид доказује лагодан живот на Самои – деца на Самои одрастају, а да не мисле како је било које људско биће јединствено или да се један љубавник не може заменити другим. У неким сегментима пише о томе да деца често преферирају своје сроднике у односу на родитеље и да није неубичајено да одлазе и живе са њима. Дакле, у овом друштву ни дечаци ни девојчице нису под неким присилама и имају средства за остваривање свих својих жеља. Као што у друштву нема јаких емоција, тако нема ни великих интересовања за надметање било које врсте. Мид чак истиче да је надметање немогуће јер га друштво гуши и контролише. Овако описано друштво је неагресивно, у њему нема убистава, агресивна деца бивају кажњена, а ни мушка сексуалност није повезана са агресивношћу, тако да нема ни силовања. Поред тога што се не зна за грех, на Самои је секс представљен као хоби, игра или уметност, тако да романтична љубав не постоји, док је љубомора веома ретка појава, а превара се не сматра тешким преступом. Промискуитет девојака служи чак и као нека врста заштите од трудноће, а дозвољено им је да уживају у сексуалним односима и тако одлажу ступање у брак. Нелегитимна деца су ретка појава, а када се и роде бивају веома лепо прихваћена (Mead 1928a; види и Tiffany 2001).

Пре него што посветимо пажњу самој контроверзи око ове књиге рећи ћемо нешто о Дереку Фриману. Он је рођен 1916. године на Новом Зеланду и најпознатији је управо као иницијатор ове вероватно највеће контроверзе у историји антропологије.¹³ У Велингтону је студирао психологију и филозофију код Ернеста Биглхола који је био Сапиоров студент. Са радом Маргарет Мид упознао се на студијама 1938. године, а годину дана касније пријавио се за позицију наставника на Западној Самои, где је и стигао у априлу 1940. и остао до новембра 1943. године.

¹³ Од друге половине прошлог века вероватно две најпознатије антрополошке контроверзе поред ове су епизода са социобиологијом након 1975. године и дебате које су уследиле након 2000. године због књиге *Darkness in El Dorado* (Тама у Елдораду), у којој се (неосновано) тврди да су се неки научници који су изучавали амазонска племена понашали (благо речено) неетички.

Према његовим речима, намера му је била да подржи њене закључке својим истраживањем. Дакле, на почетку каријере био је поборник боазовске традиције културне антропологије. За разлику од Маргарет Мид, која је језик учила шест недеља пре почетка истраживања, Фриман је пре свог истраживања учио језик две године (Fox 2001).

Такође, за разлику од Маргарет Мид која је на Самои живела са америчком породицом, Фриман је од 1942. живео са локалном породицом једног поглавице. Следеће године поглавице су му доделиле титулу, тако да је могао да присуствује њиховим састанцима. Након мање од годину дана истраживања напустио је Самоу како би отишао у морнарицу, тако да се на кратко вратио 1946. године, а истраживања је наставио тек 1968. године. Током тих година постао је познат етнограф и важна фигура социјалне антропологије и педесетих година се највише бавио проблемима сродства и друштвене организације.¹⁴ Раних шездесетих година почео је да преиспитује антрополошке методе и теорију које је учио као студент и окренуо се изучавању психоанализе, етологије и еволуционе биологије. Такође, упознао се и са идејама Карла Попера са којим се дуго времена дописивао, ишао је на семинаре Џона Боулбија и путовао је у Немачку код Конрада Лоренца и Ејбл-Ејбесфелта. У овом периоду почео је да осмишљава нову биолошку науку о људским вредностима (Fox 2001).

Тек 1964. године, након дуго времена поново је прочитао најпознатије дело Маргарет Мид, али овог пута из друге перспективе, тако да му је било лако да примети недостатак било каквог биолошког разумевања адолесцентског понашања. Одлучио је да се врати на Самоу и да настави своја истраживања, али из нове бихевиоралне и филозофске перспективе. Са својом породицом провео је још две године на Самои, од почетка 1966. до краја 1967. године, и тек тада је посетио исту локацију на којој је Мид вршила своја истраживања.

Контроверза је званично почела 1983. године, када је Harvard University Press објавио књигу *Margaret Mead and Samoa (Маргарет Мид и Самоа, Freeman 1983)* и она се није завршила ни данас, без обзира на то што је Фриман умро 2001. године.¹⁵ На први поглед она се чини

---

¹⁴ Као што је то обично случај током контроверзи (види нпр. Škorić 2010), Фриманови противници су покушали да га дискредитују као непознатог професора или антрополога (нпр. Nardi 1984, иако се овде његова анализа не доводи у сумњу као код многих других критика), као што је и сам Фриман покушао да дискредитује Маргарет Мид чињеницом да је имала 23 године, што су класични *non sequitur* и *ad hominem* аргументи.

¹⁵ Заправо, контроверза је почела неколико месеци раније, када је New York Times објавио чланак о књизи, да би вест накнадно била објављена у стотинама других новина и часописа.

једноставном, али заправо је изузетно комплексна. Читаву контроверзу вероватно је немогуће у потпуности истражити, јер је литература о њој до данас изузетно обимна (један њен мали део чине радови Bock 1983; Caton 2000; Cole 1993; Côté 2000a, b, d; Earley 1993; Feinberg 1988; Gardner 1993a, b; Handler 1984; Harris 1983; Hellman 1998; Holmes 1983a, b, c; Howard 1984; Kuklick 1984; Leacock 1992; Levy 1983, 1984; McDowell 2005; Murray and Darnell 2000; Nardi 1984; Paxman 1988; Schwartz 1983, 1993; Shankman 1996, 2000, 2005, 2009a, b; Shore 1983; Silverman 1983; Weiner 1983; Yans-McLaughlin 1984; хрестоматија у којој се налазе контекстуализација контроверзе, најпознатије критике и одбране је Caton 1990; најпознатији Фриманови радови о овој теми су нпр. Freeman 1983, 1989, 1991, 1991/2001, 1999, 2000, 2001b).

Иако је књигу објавио тек 1983. године (што су му такође многи критичари замерали) Фриман је на неколико места и у неколико наврата писао о Маргарет Мид (нпр. Freeman 1979/2001).¹⁶ Такође, он је и лично разговарао са њом о Самои и планирао је да књигу објави док је она још била жива, али то се није догодило. Приликом посете Аустралији, новембра 1964. године, Мид је имала приватан разговор са Фриманом који јој је изнео све доказе који су говорили о томе да њено истраживање није емпиријски добро поткрепљено. Према његовом сведочењу, разговор није прошао како се он надао, јер Мид није била спремна да слуша критике. Њена дугогодишња сарадница Лола Романучи-Рос открива и шта се догађало после тог сусрета. Она тврди да је Маргарет Мид била изузетно узнемирена након разговора са Фриманом и да јој је рекла како је разговор текао и да се плаши реакција када он своје резултате објави: „[Д]оказао је да сам погрешила” (Romanucci-Ross 1988/1990: 323). Романучи-Рос наводи још један пример на основу којег можемо да закључимо да је Мид заиста била изузетно узнемирена кад год би се поменуле критике њеног рада на Самои. Неколико година касније, када је требало да одржи предавање у Сан Дијегу, њен захтев је био да се једној младој антрополошкињи (Еленор Гербер) не допусти да јој приђе јер је пронашла одређене дискрепанције у њеном раду и Мид није желела са њом да се упусти у разговор.¹⁷

¹⁶ Фриман је тврдио да све до 1981. године, након њене смрти, није имао приступ свим документима, што се не подудара са наводима Лоуела Холмса који тврди да је још 1954. године имао приступ документацији (Howard 1984).

¹⁷ Пре Фриманове књиге можда најжешћа и најпознатија критика рада Маргарет Мид потекла је од Марвина Хариса (Harris 1968/2001). Међутим, као што ћемо видети, Харисова и Фриманова критика су потпуно другачије. Харис није залазио у детаље, већ је само писао о томе да постоје добри докази да се њени закључци доведу у питање. С

Фриман (Freeman 1983) говори о некритичком прихватању закључака *Одрастања на Самои* од стране антрополога зато што нико након ње та истраживања није доводио у питање. Међутим, средином педесетих година Лоуел Холмс је писао докторску дисертацију коју је предао 1957. године на Нортвестерн универзитету, где је предавао Мелвил Херсковиц, такође Боазов следбеник. Фриман не залази у детаље због којих је Херсковиц послао Холмса баш на Самоу, али неке назнаке о мотивима могу се пронаћи код Џејн Хауард (Howard 1984) и у писмима Лоуела Холмса (нпр. Holmes 1967a/1990). Маргарет Мид је имала одређене неспоразуме са Мелвилем Херсковицом крајем 1954. године и управо у овој свађи Хауард види могућност да је Херсковиц због тога послао свог студента Лоуела Холмса на Самоу, уместо на Фици како је био првобитни план, али који је пропао због тамошњих политичких превирања. Ауторка наводи да је Херсковиц већ годинама сумњао у опис самоанског живота који је објавила Маргарет Мид и да је зато предложио Холмсу да уради ново истраживање и методолошку студију на истом месту на којем је радила и Мид. Како наводи, Херсковиц му је саветовао да изврши објективне анализе, али Холмсу је било јасно да би због личних несугласица Херсковиц био одушевљен да прочита контрадикторне податке.

Контакт између Фримана и Холмса почео је 1960. године поводом Фриманових истраживања и евентуалних методолошких сугестија које би Холмс могао да понуди. Након Фримановог писма 10. октобра 1967. године (Freeman 1967/1990) Холмс је почео да тумачи његове мотиве као осветничке и након 1983. године постао је један од главних критичара Фримана, али и бранилаца Маргарет Мид. Најважније је Холмсово писмо написано 1. августа 1967. године, у којем се говори и о критикама и о похвалама њеног истраживања. Највећи проблем он је видео у методологији, јер за бројна питања није могао да оцени да ли је

друге стране, Фриман је сигурно у неким сегментима критике претерао, што је разумљиво, јер циљ његове и Харисове критике није исти. Уосталом, у Харисовој чувеној књизи Маргарет Мид се обрађује у оквиру једног поглавља, а Фриман ју је критиковао у две књиге и неколико радова. Харис на другом месту (Harris 1983) објашњава зашто Боаз и његови следбеници не могу да се сматрају за припаднике културног детерминизма, што је била главна Фриманова теза, подсећајући на Боазову поделу антропологије на четири поља, за коју сматра да је изузетно важна и корисна. И поред критике, Харис је за Мид рекао да би „она могла да буде најзаузетија, највреднија инкарнација протестантске етике још од Калвина” (Howard 1984: 438-439). С друге стране, Кробер је изјавио следеће: „Ако бисте узели најбољих десет процената које је [она] урадила, закључили бисте да је то више по квантитету и боље по квалитету од [онога што је урадила] већина антрополога” (Howard 1984: 437).

она погрешила или су се ствари временом промениле. Кључне реченице на које се Фриман касније позивао су следеће: „Иако сам био прилично критички настројен према многим њеним идејама и запажањима, не верујем да је [докторска] теза право место да се оне [критике] износе. Био сам приморан од стране ментора да ублажим моје критике” (Holmes 1967/1990: 316). Ова реченица није у потпуности јасна ако се у обзир узме оно што је Холмс рекао за Херсковица и његов односа према Маргарет Мид. Последња реченица гласи: „Једина трагедија са Мид јесте што и даље одбија да прихвати идеју да је можда погрешила на свом првом теренском раду” (Holmes 1967/1990: 316). У свом наредном писму Холмс поново истиче да се ради о доброј студији и да је на страни Маргарет Мид. Касније је своје критике у писмима правдао бесом на Маргарет Мид која је објавила лошу рецензију његове књиге.¹⁸

У принципу, Маргарет Мид је требало да буде задовољна што ће неко коначно проверити њене резултате и читаво истраживање. Међутим, она је сматрала да неко друштво треба да проучава само један научник, чија пристрасност ће морати да утиче на резултате.¹⁹ Када је Холмс дошао на острво са својом женом и дететом, послао јој је писмо са молбом да му каже права имена девојака које је интервјуисала. Њен одговор је био „изузетно скептичан и некооперативан. Одговорила ми је да није знала ко сам и да је требало да имам пристojности да са њом размотрим моје поновно истраживање пре него што сам отишао” (Холмс, наведено према Howard 1984: 322).

Холмсово поновно истраживање је међу првим проверама ранијих антрополошких истраживања, ако не и прво. Његов примарни задатак није био да открије да ли је она погрешила или да ли је била у праву, већ да открије колики је утицај личности (истраживача) у етнографском раду и да истражи културну промену. Међутим, њих двоје су Самоу видели на другачији начин. Холмс је писао о томе да су престиж и положај у друштву веома важни у самоанској култури. Не само важни, већ најважнији, а да су сви остали аспекти живота томе подређени и секундарни. Такође, писао је о томе да су Самоанци готово фанатични у

¹⁸ Дакле, сада није у потпуности јасно шта је Херсковиц желео, али то овом приликом није од пресудног значаја. Оно у шта не можемо сумњати јесте чињеница да су школу култура и личност слабиле и унутрашње размирице. Након афере са Сапиром Мид је са њим остала у лошим односима, а позната су и поменуте несугласице између Ралфа Линтона и Рут Бенедикт (Lapsley 1999).

¹⁹ Када говори о приказима других култура каже да они морају да буду „донекле несамерљиви и једностранни” (Mead 1961a: 476). Односно, сматрала је да не постоји непристрасан приказ било које друштвене ситуације и да ради смањивања пристрасности истраживач треба да се подвргне психоанализи (Holmes 1983c).

свом практиковању хришћанства, да кажњавање деце може да буде веома сурово, да већа деца често ударају мању, да је жена извршила самоубиство зато што јој није било дозвољено да се уда за мушкарца којег је она желела, мушки паметари су описивали какве све тензије унутар породице може да произведе фригидност, да је главни разлог за развод превара и да је 1953. године силовање било пети злочин по учесталости (Freeman 1983).²⁰

Ипак, упркос великим разликама по питању романтичне љубави, кооперативности/компетитивности и слично, Холмс је закључио да је истраживање Маргарет Мид валидно. Њена рецензија Холмсове књиге у часопису *American Anthropologist* била је прилично негативна (Mead 1961c), а две године касније на састанку Америчке антрополошке асоцијације лично га је сатерала у ћошак и рекла му је како је непоштен и како је написао лошу књигу (Howard 1984). Битно је поменути још неке податке, попут оног да је Холмсу 1970. године био упућен позив (на основу његове књиге коју је Мид жестоко критиковала) да напише поглавље у приручнику о методологији које би се тицало грешака Маргарет Мид у истраживању на Самои. Ипак, „Холмс није хтео да га напише. Плашио се да је критикује. Мислио је да ће изгубити фондове. То не значи да би их изгубио, али мислио је да ће тако бити” (Marshall 1983: 1043). Међутим, Мид није била Холмсов непријатељ, као што ће то за обоје постати Дерек Фриман.²¹

Холмс је имао сличну теоријску оријентацију као и Мид, иако су етнографске методе у периоду између 1925. и 1954. године у великој мери усавершене. Након објављивања Фриманове књиге он је константно инсистирао на томе да им мотиви нису исти. Према Холмсовом виђењу, Фриман је много више желео да покаже како је Мид погрешила него да заиста провери њено истраживање. С друге стране, Холмс се залагао за поновно истраживање, али за „холистичку анализу тоталне културне конфигурације” (Holmes 1983a: 930). Суштина Холмсовог приговора јесте у томе да два истраживача (услед Рашомоновог ефекта) не морају исту културу да виде на исти начин, што не имплицира нужно да је један истраживач у праву, а да други греша. Фриман у својој књизи цитира Холмса само када су у питању

---

²⁰ Фриман је такође критиковао чињеницу да Мид није детаљније обрадила питање хришћанства на Самои. И не само то, већ је као сумњив истицао и њен закључак да религија уопште игра веома малу улогу у самоанском животу (Freeman 1983).

²¹ Поглавља у којима је Фриман критиковао Маргарет Мид су о друштвеној позицији, кооперацији и конкуренцији, агресивном понашању и ратовању, религији, кажњавању, одгајању деце, самоанском карактеру, сексуалном понашању, адолесценцији и самоанском етосу (Freeman 1983).

критике Маргарет Мид, иако Холмс истиче да се упркос неким погрешним интерпретацијама Маргарет Мид њихова истраживања генерално преклапају (за прилично детаљну критику Холмсових истраживања, види Bargatzky 1988).

И поред Фриманове комуникације са Холмсом и Маргарет Мид за време њеног живота, дебата је почела 31. јануара 1983. године када је *New York Times* објавио причу дужине 47 инча, која је почела на насловној страни и која се тичала раних реакција на Фриманову још увек необјављену књигу. Дакле, оно што је било неуобичајено јесте реакција јавности на књигу, а не толико њена основна теза, јер се тако нешто већ неко време причало међу антрополозима. Чак су и *Life* и *Wall Street Journal* послали своје новинаре на Самоу како би дошли до нових детаља. Може се рећи да је доминантан став међу антрополозима који су такође радили истраживања на Самои био да је рад Маргарет Мид пре био некомплетан него да је погрешила, што би требало да имплицира да се некомплетни резултати допуњују и исправљају, а не да се оповргавају.

Фриманова књига је довела до организовања најмање четири велика скупа о читавој контроверзи, од којих је свакако најпознатији и најважнији онај који је крајем новембра организовала Америчка антрополошка асоцијација. У новембру 1983. године одржан је 82. годишњи скуп у Чикагу, а једна специјална сесија била је посвећена побијању Фриманових аргумената и на њој је присуствовало преко хиљаду антрополога. На крају је Фриманова студија стављена на гласање како би се прогласила ненаучном, што је и изгласано (Freeman 1991/2001, 1998/2001). Нема потребе детаљније улазити у апсурдност овог догађаја, где се о истини, заблуди или критици гласа (види Škorić 2010), али овде је суштина у јачини потреса који је изазвала Фриманова књига. Да би читава контроверза била још више закомпликована „побринула” се Америчка асоцијација за унапређење науке у чијем часопису *Science* је Фриманова књига проглашена књигом године из друштвених наука. Маргарет Мид је својевремено била председница и Америчке асоцијације за напредак науке (AAAS) и Америчке антрополошке асоцијације (AAA), а дијаметрално супротне реакције на Фриманову књигу можда сведоче о сукобу две културе или у најмању руку о њиховим несамерљивим погледима на свет (Snow 1959/1964; Škorić 2010).

Фриман је, као што смо видели, контактирао Холмса 1966. године, али како Холмс каже, убрзо је схватио да Фриман жели да уништи репутацију најпознатијег антрополога прошлог века (Holmes 1983b).

Холмс у овој рецензији заправо пише о четири категорије људи који су учествовали у контроверзи: (1) припадници академске заједнице који нису антрополози, али који су цитирани на омоту књиге ради њене промоције, (2) новинари, (3) антрополози и (4) Самоанци.²² Сада можемо јасно да уочимо да Фриманова књига није прихваћена само као пука и искрена критика Маргарет Мид, већ да се перципирала као покушај да се Мид дискредитује, а са њом и боазовски културни детерминизам. То је најчешћи тон критика које су упућиване Фриману током свих ових година.

Кејтон (Caton 2000) Фриманов план разлаже на две компоненте – логичку и историјску. Логичка компонента је формално побијање доказа и теоријских закључака *Одрастања*, тако да би њен теренски рад био „експеримент” за тестирање хипотезе да је адолесцентни стрес универзални феномен који настаје из биологије полног сазревања, а доказ су етнографске чињенице које је користила како би приказала Самоу као културу у којој се адолесцентски стрес не јавља. Теоријски закључак је интерпретација Маргарет Мид да зато што су биолошке варијабле адолесценције константе, оно што се догађа на Самои не можемо да објаснимо преко биологије, већ преко културних фактора. Тај закључак је теза културног детерминизма, а Фриман оспорава теоријску тврдњу преко оповргавања емпиријских доказа на основу којих се тврди да током адолесценције на Самои стрес не постоји. Историјска компонента је тврдња да је *Одрастање* перципирано као потврда културног детерминизма, јер су ту садржани научни докази који му иду у прилог. Наводно, та парадигма је затим наставила да доминира антропологијом током већег дела прошлог века.

Као нека врста синтетичке компоненте може се узети Фриманова замисао интеракционистичке антропологије, која у себе инкорпорира битна и релевантна сазнања из биологије. Он је у неким својим радовима и раније критиковао Кробера (нпр. Freeman 1979/2001) и његову доктрину о суперорганском (Kroeber 1917) прогласио је ненучном. Међутим, утицај биологије у Фримановој антропологији не значи да су људи машине које морају пасивно да трпе утицај гена. Ми можемо да чинимо изборе и зато смо самодетерминишуће животиње, што значи да имамо потенцијал да преко наших избора створимо сопствене светове значења.

---

²² Прва категорија је можда и најзанимљивија. У њу спадају Нико Тинберген (етолог), Џон Фајфер (физички антрополог), Ернст Мајер (биолог), Брус Мазлиш (историчар) и Ешли Монтагју (антрополог). Холмс с правом истиче да ниједан од наведених научника није експерт за Самоу, без обзира на њихову с правом заслужену научну репутацију.

Након своје прве чувене књиге, Фриман је у новембру 1987. године отишао на Самоу са екипом која је снимала документарни филм о раду Маргарет Мид и која се надала да ће наћи неког ко је са њом сарађивао у доба истраживања. Он је тако нешто покушавао и раније, али није успевао да пронађе ниједну особу. Сплетом околности, филмска екипа и Фриман успели су да пронађу жену која је (наводно) била у најблиским односима са Маргарет Мид током њеног боравка (види Freeman 1999). У питању је Фа'аруа'а Фа'аму, која је тада имала 86 година. Фриман је из писама Маргарет Мид знао за ту жену, али је никад није срео зато што је у време његових боравака на Самои Фа'апуа'а живела на Хавајима. Она је била вршњакиња Маргарет Мид и није била испитаник, али је са њом проводила много времена. Кључни део разговора забележен је (и) видео записом и може се погледати у најмање две емисије (*Margaret Mead and Samoa* и *Tales From the Jungle*).²³

Кључни део разговора је 1989. године штампан у часопису *American Anthropologist* (Freeman 1989, види и 1999). Суштина која се из њега може извући јесте да су Фа'апуа'а и њена пријатељица из шале лагале о сексуалном животу на Самои, не схватајући озбиљност истраживања. Она је пристала на ово признање зато што јој је накнадно речено шта је Маргарет Мид написала о Самои и схватила је да информације личе на оне које су потекле од ње и њене пријатељице. Фриман такође наводи бројне изворе у виду докторских дисертација и радова у којима се говори о томе како су Самоанци били затечени када су схватили како их је приказала Маргарет Мид. Питање секса било је посебно нејасно.

Поред свих убедљивих доказа на које се Фриман позива, пре неколико година и они су доведени у питање. Шенкман (Shankman 2009b) пише да се аргумент о превари и лагању може оповргнути читањем Фриманових необјављених интервјуа са Самоанком на чије сведочење се он позивао и које представља основ за његову другу књигу о Маргарет Мид. Након открића и првог кратког интервјуа са Фаапуом, 1987. године, Фриман је наредне године, а онда и 1993, посредно урадио дуже интервјуе. Видели смо да у својој другој књизи он наводи ова два интервјуа као несумњиву подршку његовим хипотезама. Фаапуа је

²³ У овим емисијама наводе се подаци истраживања и новинских текстова, према којима је Маргарет Мид једна од три најпознатије жене у америчкој историји и да је чак називана мајком Земље. Постоји најмање још једна емисија о Мид, иако се у њој контроверза уопште не помиње (*Coming of Age*). Такође, 1996. године одржана је премијера представе *Јеретик* (писац је Дејвид Вилијамсон, један од најпознатијих аустралијских драматурга), која обрађује контроверзу.

имала 86 година током првог интервјуа и 92 током другог, а Фриман је постављао питања која се тичу тачности њеног сећања. Његов закључак био је да она има тачна сећања о догађајима о којима је говорила.

Међутим, ови интервјуи су постали доступни тек након његове смрти, 2001. године, и јасно демонстрирају да су сведочења некад контрадикторна, некад нејасна, али никако да су неоспориви доказ за Фриманове тврдње. Дакле, питање је колико је Фаапуа имала тачно сећање, на чему се заснивају Фриманови докази. Њено сећање је тачно када се ради о неким питањима, али исто тако, нетачно када се ради о неким другим. На пример, 1993. године она је заборавила да је Мид умрла, иако је то сазнала шест година раније. Оваквих примера има неколико, а директно се тичу сведочења о самоанској адолесценцији. Такође, у снимљеном и објављеном интервјуу она је рекла како је била најближа „сарадница” Маргарет Мид, да би у истом интервјуу такође рекла како је само једном радила као паметар са њом. Није јасна ни по питању познавања језика антрополошкиње, јер је једном рекла да је њено знање било веома слабо, а други пут веома добро. Из интервјуа се може закључити да није познат ни период када су се девојке (друга је Фофоа, која је давно преминула) шалиле са Маргарет Мид, иако је Фриман закључио да се ради о 13. марту 1926. године. Из свега наведеног може се закључити да Фаапуа није била кључна паметарка, што је независно закључило још двоје аутора (види Shankman 2009a, b).

Шенкман сматра да је хипотеза о превари слаба и неодржива, јер је интервјуи не подржавају. Поред тога, Мид је разумела самоански и могла је да схвати да ли и када се неко шали. Међутим, ако није била преварена, то не значи је њена интерпретација самоанског живота тачна. Он истиче да је Мид грешила због лоших података до којих је дошла, због поређења Самое и САД и идеолошке позадине коју је заступала. Ипак, питање је колико су тачни и закључци према којима је Мид само поједноставила самоанску културу и генерализовала одређене облике понашања, те да се грешке у књизи најпре могу приписати захтевима издавача, а не превари (Côté 2000b). Једино није спорна чињеница да су озбиљни антрополози одавно изражавали сумњу у њен рад (Côté 2000a).

Такође један од Фриманових важних доказа јесу и писма која је Мид слала Боазу са терена (Freeman 1999). Проблем је што он читаоцима представља само девет од 26 писама која су Мид и Боаз разменили (Côté 2000b, c). Зато се може поставити питање о томе да ли је Фриманова теорија заснована на озбиљним научним доказима, односно у којој мери се заиста слаже са историјским подацима, јер бива побијена кореспонденцијом између Мид и Боаза, погрешно представља

припремљеност Мид пре поласка на Самоу, не открива никакву превару и приказује карикатуру најпознатије антрополошкиње. Постоје такође јаки докази да је Мид већ завршила своје истраживање пре лагања девојака и да их је интимно познавала пре наводне преваре.²⁴

Могли смо, дакле, да видимо због чега самоувереност Фримана у то да је у теоријском смислу коначно дотукао културни детерминизам није у потпуности оправдана. Његова критика ипак пати од озбиљних недостатака и може се закључити да *Одрастање* (Mead 1928a) представља подршку културалистичким објашњењима разлика у људском понашању. Мид је сматрала да је доказала како је адолесценција различита у САД и на Самои, а пошто је биологија заједничка, то је значило да друштвено окружење (тј. култура) мора нудити објашњење, јер је биологија константа, а култура променљива.

Зато је 1935. објавила *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (*Пол и темперамент у три примитивна друштва*, Mead 1935/1952), где је покушала да се бави полним разликама преко увођења концепта темперамента, што је идеја из *Образаца* Рут Бенедикт (Benedict 1934/1959). Теоријски аргумент који је у основи концепта темперамента не мора нас занимати, осим у смислу да је његова сврха била да замени пол приликом објашњавања разлика између мушкараца и жена. Након изучавања, закључила је да су ставови и понашање који су често повезани са једним или другим полом заправо међусобно заменљиви (када се ради о половима). Сва друштва имају институционализоване улоге мушкарца и жене, али оне нису нужно у контрасту, нити се увек ради о доминацији и субмисији. Открила је такође да мушкарци и жене у одређеном друштву имају иста обележја личности. Када је писала да су код народа Чамбули жене доминантне, а мушкарци ти који су више емоционални, закључак се јасно наметнуо – (скоро) сва обележја личности која ми зовемо мушким или женским нису повезана са полом. То значи да је темперамент социјална конструкција и да је људска природа готово бескрајно пластична. Овој проблематици вратила се и у књизи *Male and Female* (*Мушко и женско*, Mead 1949/1957).

Уколико је људска природа толико пластична да је у принципу и непостојећа, што је најчешће била идеологија научника који су критиковали биолошки (а касније и генетски) детерминизам, онда не постоји стандард на основу којег се понашање може просуђивати, јер је све компатибилно људској природи. Тако је заправо културни

²⁴ Такође, изгледа да Фриман није у праву када каже да је Мид радила етнографска истраживања Боазу иза леђа. Могуће је да га није обавестила све до марта 1926. године, али то не значи да Боаз све време није знао шта се догађа (Côté 2000b).

детерминизам био један од разлога због којих се јавило незадовољство међу научницима који су током седамдесетих година почели да уводе и биолошка објашњења у друштвене науке (Degler 1991).²⁵

Маргарет Мид је ипак схватила да постоје полне разлике у друштву и да оне можда могу да имају и позитивну вредност. Међутим, тек је у књизи *Male and Female* (Mead 1949/1957) експлицитно признала да постоје фундаменталне разлике међу половима, нарочито мислећи на улоге у репродукцији. У овој књизи могу се наћи теме и идеје којима су се после вратили социобиолози – улога оргазма, разлике између материнства и очинства (говорила је о томе да је очинство код људи друштвени изум), мушких и женских улога итд.

Из овог кратког приказа неких њених такође веома утицајних књига, јасно се види да Маргарет Мид није увек заступала исте ставове. Занимљиво је да се она временом упознала са етологијом и открила је нове разлике између полова које потичу из биолошких структура (Degler 1991). Деглер иде чак дотле да каже како се њена промена позиције може тумачити као претходница промена које ће тек уследити током седамдесетих. Експлицитно интересовање за етологију и биологију пробудило се 1948. године када је Мид поново прочитала Дарвинов *Постанак врста* (Darwin 1859/1964; Mead 1964/1999). То поновно читање подсетило ју је на дискусије које је током тридесетих водила са Конрадом Водингтоном и Бејтсоном. Такође, веома важан утицај извршило је њено пријатељство са Конрадом Лоренцом из 1954. године. Књига *Continuities in Cultural Evolution* (*Континуитети у културној еволуцији*) састоји се од предавања која је држала на Јејлу 1957. године, иако су објављена касније, након доста дорађивања. Ревизија се највише тичала њеног покушаја да развије „истински *еволуциону* визију људске културе и друштва” (Toulmin 1999: xii; курзив у оригиналу).

Оцена контроверзе

Пре него што прикажемо неке њене ставове о антропологији и науци уопште, како бисмо показали да Фриман није у потпуности у праву када се ради о мети његове критике, треба скренути пажњу на још један битан аспект живота Маргарет Мид. На основу биографија (нпр. Howard 1984; Lapsley 1999) можемо да видимо како је она имала опречне ставове према науци, иако то можда није било јасно истакнуто

---

²⁵ Екстремна схватања из ове књиге изазвала су критике код савременика, тако да је чак и њен бивши муж Рео Фортјун јавно изнео своје критике (Degler 1991).

у њеним публикацијама (види и Gilliam and Foerstel 1992). Она је током своје последње болести посећивала видовњаке, а врло је вероватно да је током читавог живота веровала у натприродне појаве, нарочито у духове (Howard 1984; Grossman 1985; Gardner 1993a).²⁶ Многи њени пријатељи били су узнемирени зато што је „есенција рационалности јавности” посећивала видовњаке (Howard 1984: 413), а веровала је у то да ће комбинација видовњаштва и њена снага воље победити рак. Још 1942. године постала је повереник организације Америчко друштво за спиритуалистичка истраживања, а била је и један од оснивача Парапсихолошке асоцијације. Док је била председница престижне Америчке асоцијације за унапређење науке лобирала је за прихватање парапсихологије као легитимне гране науке, што су јој, наравно, многе колеге замерале.

Ипак, у својим најпознатијим каснијим радовима који се директно тичу науке/антропологије нема назнака о било каквим антинаучним ставовима. За разлику од Рут Бенедикт, и у одређеној мери Кробера, она је истакла да антропологија пати од недостатака од којих не пате природне науке, а није рекла да је задовољна статусом антропологије као хуманистичке дисциплине (Mead 1961a, b). Оно што је веома интересантно јесте следећа њена констатација – док критичари попут Фримана наводе да се културалистичка парадигма конституисала двадесетих година или почетком двадесетог века, Мид говори да изолованост од природних наука није постојала двадесетих година (Mead 1961a).

Такође, помиње антропологију, социологију и психологију које су сличне и деле предмет истраживања, иако тврде да имају и свој посебан предмет. Ово преклапање, а истовремено и инсистирање на аутономији последица је „међусобног непознавања” тих наука и неуспеха све три да „очувају артикулисану комуникацију са другим наукама о животу” (Mead 1961a: 478). Дакле, Маргарет Мид се залагала за међусобну комуникацију међу наукама и у том смислу она је интелектуални интеракциониста, а никако изолациониста. Она чак наводи пет области где антропологија, социологија и психологија нису успеле да остваре кросдисциплинарне односе: области модела, садржаја, инструментације, употреба других система мишљења и еволуција.

Преко модела, науке са различитим садржајем могу да комуницирају, а она посебно истиче кибернетику (ту је јасан Бејтсонов утицај). Што се тиче области садржаја, наглашава значај етологије,

²⁶ Мид је 1949. године писала о Рут Бенедикт, да је (и) она била спремна да прихвати идеје које су тренутно занемарене у науци или које су тренутно непознате (Howard 1984).

односно компаративног изучавања понашања животиња (види и Mead 1976). Као једини проблем у њиховој међусобној комуникацији наводи често непознавање биологије од стране антрополога. По питању инструментације истиче значај филма и фотографије за антропологију, а када говори о употреби других система мишљења наводи значај генетике: „Генетика је наука која је изузетно релевантна за проблеме који су апсолутно од централног значаја за нашу дисциплину, али ми смо је – поново са неколико упадљивих изузетака – потиснули на спољашњу периферију као специјални домен физичких антрополога” (Mead 1961a: 480). Када пише о еволуцији, помиње биологе попут Водингтона, Хакслија, Лоренца, Хачинсона, Добжанског и Симпсона, који су научили довољно антропологије да са антрополозима и комуницирају.

Ипак, то не значи да није била свесна потенцијалних биологистичких искривљења у антропологији и социологији. Она је замерала биолошки инклинираним теоретичарима зато што не остављају место „разноликим људским културним системима који посредују између човека као биолошке датости и човека који живи у друштву” (Mead 1970: 24). Такође, када је говорила да јединица културне промене није индивидуа, нити обележје, већ група индивидуа које ступају у интеракцију, скретала је пажњу на следеће (Mead 1928b, 1958).

Увођење детаља специфичних малих група – као медијатора промене – чува везу између човекове херeditарне конституције и промена које се јављају у његовој култури, и омогућава постављање културне еволуције у континуум биолошке еволуције без увођења потпуног прекида између биолошке и културне еволуције који захтева једноставна социоекономска или суперорганска интерпретација историје. [Mead 1976: 178]

Пред крај живота Мид је на кратко учествовала и у две епизоде које су повезане са социобиологијом и Едвардом Вилсоном, које на основу његовог сведочења говоре и о њеном односу према биологији, али и о Вилсоновом (страхо)поштовању величине Маргарет Мид. Да је она била апсолутни културни детерминиста жестоко би се противила социобиологији, што је лако проверљиво. Вилсон у својој аутобиографији (Wilson 1994) пише како је 1976. године Америчка антрополошка асоцијација желела формално да цензурише социобиологију и да откаже два симпозијума о тој теми која су већ била заказана. Током дебате Маргарет Мид је оштро критиковала овај предлог и он није прошао (вероватно због њене интервенције), иако тесном већином. Следеће године на конференцији о људском понашању Мид је позвала Вилсона

на вечеру како би дискутовали о социобиологији (Wilson 1994; види и Segerstråle 2000). Није га критиковала због опасности од генетског детерминизма, већ му је само рекла како је и она објавила неке своје идеје о биолошким основама социјалног понашања. Дакле, из свега наведеног јасно се види да је Фриманова права мета – рушење „догме” културног детерминизма преко критике само једне књиге Маргарет Мид, ипак макар донекле промашена.

Након готово тридесет година контроверзе око праве вредности антропологије Маргарет Мид и њене најпознатије књиге, можда је могуће понудити само неке назнаке до којих се дошло. Видели смо да се Фриманова критика најчешће тичала следећих аргумената: (1) Мид је погрешила по питању сексуалног понашања на Самои зато што је била (2) преварена од стране две девојке и поверовала је у њихове лажи, тако да је књига која је резултат ове преваре (3) потпомогнута антиеволуционом парадигмом апсолутног културног детерминизма која је довела до занемаривања биологије и еволуције у људском понашању (Shankman 2000). На овај начин он је читаву дебату често представљао као да се ради о еволуцији и антиеволуционом расположењу већине антрополога.

Оно што смо могли да приметимо јесте да унутар антропологије Фриманова теза није била општеприхваћена и да је већина критика од стране антрополога била негативне природе. Једино је изван антропологије његов статус драматично увећан, а то се у највећој мери десило због његових позивања на еволуцију, науку уопште и биологију. Као што смо могли да видимо, управо ова еволуционистичка стремљења постала су популарна деведесетих година прошлог века, тако да су Фриманови текстови послужили као изузетно корисна и убедљива допуна еволуционо оријентисаним теоретичарима (види нпр. Škorić 2009). Међутим, проблем је када се Фриманова критика узме буквално у разматрање, јер тада неки њени сегменти не могу да о(п)стану. Рецимо, Маргарет Мид се не може сматрати представником јаког културног детерминизма, што смо могли да видимо након кратке анализе њених осталих и каснијих публикација – она није веровала да култура у потпуности детерминише људско понашање и да биолошки фактори не играју никакву улогу. Такође, неодржива је и тврдња да је такво веровање постало „свето”, односно нека врста догме у америчкој културној антропологији.

Антропологија је у Сједињеним Државама пре Другог светског рата (коју Фриман и напада) била интерно разнолика. Међу боазовцима је постојало доста неслагања око основних питања, што се може видети из неколико поменутих најпознатијих примера. Ривалска парадигма

боазовској у то време била је британска социјално-функционалистичка антропологија, која не само што је игнорисала биологију, већ је игнорисала и понашање како би постулирала функционално интегрисане друштвене структуре међу народима који су били предмет истраживања антропологије. То нам јасно указује на чињеницу да унутар антропологије боазовска парадигма никад није била суверена и општеприхваћена. Прво велико одступање од Боаза било је Кроберово (Kroeber 1917) настојање да културу одвоји као да припада засебном нивоу анализе, а тој идеји су се поред Боаза супротстављали и Кроберови савременици.

Боазови и Кроберови студенти су након Првог светског рата највише прикупљали и мапирали одређена културна обележја и комплексе обележја. У одсуству историјских података, мапирање дистрибуција нудило је објективну основу за закључивање о историјској дифузији одређених обележја и за постулирање тачке порекла у центру дистрибуције. У овом смислу, најпознатији су Сапир и Бенедикт. Такође, у првој половини прошлог века у САД, нарочито након Првог светског рата, Харвард је уз Колумбију био највећи центар антропологије, међутим, тамо су се првенствено изучавале археологија и физичка антропологија, а не етнологија и лингвистичка антропологија као на Колумбији. Дакле, уместо директног надметања, постојала је пре подела рада између ова два главна центра (Murray and Darnell 2000).

Оно што Фриман такође не помиње јесте разликовање *Одрастања* од типичних „боазовских текстова”, јер се у њему види утицај поменуте психоанализе. Такође, генерација Маргарет Мид није била заинтересована за мапирање дистрибуције обележја – они који су се и бавили дистрибуцијом обележја у својим дисертацијама (нпр. Бенедикт, Лесли Спир и Ирвинг Халувел) касније су се окретали другим темама и били су више заинтересовани за утицај културе на индивидуу.²⁷

---

²⁷ Посебно је занимљив Халувелов случај, који може да нам послужи као демонстрација повезаности боазоваца са каснијим развојем социобиологије или еволуционо инклинираних социолога и антрополога. Он је био студент Франка Спекса, једног од првих Боазових студената. Цером Барков у свом раду (Barkow 1978: 99) истиче Халувелов значај за социобиологију: „Прво, он је покушао да окрене антропологију у биосоцијалном смеру у време када је наше поље још увек славило своју победу над лошом биологијом социјалног дарвинизма одбацивањем свих разматрања еволуције људског понашања”. Такође, поставио је многе проблеме којима социобиологија мора да се позабави уколико жели да буде нека врста нове синтезе. Иако је питање да ли се Халувел може посматрати као директна претеча социобиологије, нема сумње да су неки

Мид је писала у етнографском презенту, што је и сама критиковала код других, тако да овај став заједно са одбацивањем важности познавања језика народа који се изучава и популарношћу код јавности објашњава одређену дистанцу и критике према њеном раду од стране савременика. Овај начин бављења антропологијом више је личио на британску варијанту, а њој су припадали њен други (Рео Фортјун) и трећи (Грегори Бејтсон) муж. Тако је она заправо претходила Радклиф-Брауну и аисторијском функционализму који је он убрзо почео да предаје у Чикагу, а док је предавао антропологију у Сиднеју био је званични супервизор њеног другог теренског рада на Новој Гвинеји (Mead 1930). Занимљиво је да су њене ране књиге биле боље, односно са мање критике прихваћене међу британским антрополозима него међу америчким (Murray and Darnell 2000).

Сада постаје јасно да *Одрастање* не представља основу културализма, како тврди Фриман, већ пре наговештај промене парадигме унутар америчке антропологије. Она је напустила амерички историцизам зарад британске социјалне антропологије, а сама књига такође представља и промену од Боазовог партикуларизма ка неофројдизму (прилагођавање индивидуа и одгајање деце). Мид је у суштини радила оно што је Сапир замерао Кроберу да он то не ради – изучавала је индивидуалне разлике (Sapir 1917). Ту је видљив и утицај социолога који су на њу утицали пре него Боаз и Бенедикт, а у питању су поменути Вилијам Огберн и Вилијам Томас. Огберн је у кореспонденцији са Сапиром још 1917. године расправљао о Фројду, посетио га је 1926. године, а касније је био и председник Чикашког психоаналитичког друштва. Томас је, с друге стране, писао о делинквентним америчким девојкама (Thomas 1923). Ова психолошка интеграција коју су спроводиле Бенедикт и Мид почела је када се Боаз приближио пензији и упркос његовом негодовању Фројда (Murray and Darnell 2000).

Све ово указује на то да се боазовска парадигма кристалисала пре него што је Мид објавила своју прву књигу. Та парадигма (ако је уопште и постојала) највероватније је формулисана 1911. године, а Боазова мерења из 1912. године (Boas 1912) представљају бољи доказ за његове идеје него књига Маргарет Мид. С обзиром на то да је сматрао како његов антропометрички рад нуди директне доказе о ефектима услова окружења на људски развој, нема разлога да се претпостави како је имао јаку жељу да пронађе доказе о културним ефектима. Дакле, није био очајан да пошаље Маргарет Мид на Самоу. Заправо, он је оклевао

његови радови изузетно стимулативни за антропологе и социологе који се баве еволуцијом људског понашања (нпр. Hallowell 1950).

да је уопште и пошаље на Полинезију, јер да му је био потребан пример адолесценције релативно ослобођене стреса, могао се позвати на Малиновског и његова истраживања на Тробријандским острвима (нпр. Malinowski 1922/1932). Мид је такође била свесна да оно што она ради више личи на рад Малиновског него на оно што је Боаз икад урадио или написао.

Боаз је са Маргарет Мид одржао получасовни састанак пред њен полазак и да је заиста желео неке круцијалне доказе, читаво истраживање било би другачије организовано. Такође, када се ради о цитираности, Мид је цитирала људе са Харварда, а не Боаза или било ког докторанда са Колумбије (Murray and Darnell 2000). Она је на крају написала закључке свог истраживања за које је добила стипендију и тај извештај је прихваћен од стране комисије у којој није био Боаз, а нису сви чланови били културни детерминисти. То значи да Фриманова претпоставка да је извештај прихваћен због Боаза није уверљив.

У суштини, Маргарет Мид је вероватно разумела биолошки карактер пубертета и никад није експлицитно тврдила да биолошки фактори не играју улогу у понашању.²⁸ Она је пубертет видела пре као универзални биолошки процес, али желела је да покаже како су разлике у овом процесу обликоване различитим културама. Према њеном схватању, дакле, културне разлике настају из заједничке биолошке основе, али не могу се објаснити само биологијом и зато је инсистирала на томе да нема једног исхода адолесценције. Принцип слабог/слабијег културног детерминизма истиче да биолошке константе не могу да објасне културну варијабилност, али то не значи да биолошки фактори не играју никакву улогу.

Тадашњом антропологијом доминирала је етнографска стратегија која је давала приоритет документовању културног варијабилитета и постојало је врло мало етнографских података, тако да је она само желела да опише оно што је већ било присутно у антропологији као приоритет (Shankman 2000). Такође, не може се занемарити и нека врста суптилности са којом је Мид водила рачуна о биологији. Њена схватања о људској природи ипак су се мењала током четири деценије, као што су се мењале и политичка и интелектуална клима. На пример, када је писала о раси, противила се искључиво биолошким објашњењима, али када је говорила о полним улогама, биологија је добијала више пажње (Degler 1991).

---

²⁸ Један рад је објавила и о тзв. националном карактеру (Mead 1953).

Веома је занимљива тврдња да је *Одрастање* била инструментална књига за коначно утемељење парадигме културног детерминизма. Нема сумње да је по свим стандардима у питању бестселер, али право питање јесте да ли је то „свети текст” антропологије? Фриман је истицао да је ова књига прихваћена од стране уџбеника из антропологије као класична студија. Међутим, на основу анализе 118 уводних уџбеника из антропологије, штампаних између 1929. и 1990. године, намеће се закључак да је ово дело било цитирано исто колико је било и запостављано. Критике су углавном биле методолошке природе и било их је релативно мало, али све то се догађало и пре Фриманове књиге, што значи да она н(и)је представља(ла) „свети текст”.

У уџбеницима је далеко више цитирана студија Малиновског *Argonauts of the Western Pacific* (*Аргонаути западног Пацифика*, Malinowski 1922/1932), а књига Маргарет Мид је друга, али далеко иза. Чак и у текстовима о култури и личности пре Фриманове критике ова књига је ретко када цитирана. Јасно је да су и антрополози који би „требало” да је цитирају то ретко чинили. Када се ради о укупној антрополошкој литератури, књига је трећа по цитираности. Чак и када се ради о сексуалности „дивљака”, испред ње је Малиновски (Murray and Darnell 2000), што само говори о томе да утицај ове књиге у оквирима професионалне антропологије врло лако може да се прецени.

Ипак, истина је само то да је ова књига од Маргарет Мид направила познату личност и познату антрополошкињу, али не и да ју је изузела од критика. Амерички антрополози сматрају Маргарет Мид важним пиониром раног двадесетог века, али данас њен положај није директно повезан са популарношћу њених дела, нити са теоријским доприносима. Она је током живота постала славна личност, али унутар професије њен теоријски утицај временом је опадао. У својој најпознатијој књизи поставила је важна питања за јавност и зато је књига била бестселер, и зато је била важна, а не зато што представља модел за бављење професионалном антропологијом. Већ до шездесетих и седамдесетих година њен теоријски рад о социјализацији деце, националном карактеру и другим аспектима културе и личности био је модификован, ревидиран или одбачен (Shankman 2000), а највећи део је опао по значају (Langness 1975). Она је касније пре била јавни интелектуалац него првокласни научник. Њене студије данас немају значај у научном смислу, али представљају историјски корак ка развоју антропологије као науке.

Фриману се такође може замерити то што је антропологију представио као да се није много променила од времена Боаза, Бенедикт

и Мид. Он је једноставно користио стратегију која се често користи у контроверзама – подигао је теоријски статус Маргарет Мид, чиме је његова књига аутоматски постала важнија него да је само инсистирао на исправкама њених грешака које данас вероватно нико не пориче. Дакле, да је био прецизнији и реалнији у оцени њеног рада и доприноса, његова аргументација би била далеко мање занимљива и популарна. Тако би закључио да је она један од пионира антропологије, културни детерминиста (иако не апсолутни) који је подржавао везу између биологије и еволуције, али који не спада међу оне којима је то било од примарног значаја, чија књига је била изузетно популарна, али никако и „свети текст” у антропологији као науци.

Такође, можемо поставити и питање о томе у којој мери је Фриманова књига била релевантна за саме антропологе. Он је очигледно сматрао да је перцепција јавности важнија од схватања експерата. Видели смо да је тачан закључак о постојању дискрепанције између популарне и експертске перцепције дела и рада Маргарет Мид, међутим, у том случају Фриманова књига губи релевантност за антропологију и као научно дело и постаје медијски, а не научни догађај. Али опет, с друге стране, његова књига је од стране часописа *Science* оцењена као најбоља књига из друштвених наука те године (Caton 2000), што је речено и што се не сме игнорисати.

Све и ако је Мид грешила, што многи мисле, ипак је успела да демонстрира велики утицај културе и да понуди наду за нове друштвене промене. Зато је велики број антрополога њено дело и схватао као идеолошки програм који су одобравали, а Фриманово као идеологију коју су презирали. Видели смо да су чак и Фриманови критичари често говорили да је Маргарет Мид у овом делу била ненаучна и да је немогуће да је он као велики поборник науке уопште могао да преиспита ово дело на научни начин – њени ставови су често толико нејасни, да се чак не могу оценити ни као погрешни.

Када се све поменуто узме у обзир, јасно је да Мид и Фриман имају релативно сличне ставове о биологији, култури и еволуцији – обоје су говорили о интеракцији, али на различите начине. И заиста, Фриманов интеракционизам је пре само програмски наведен него што је теоријски адекватнији од културног детерминизма, тако да његова теза о колизији парадигми није адекватна. Можда је позитивна страна читаве ове епизоде управо у томе што се на изузетно исцрпан начин писало и истраживало о бројним питањима која је Фриман поставио, тако да и поред чињенице о његовом неуспеху да у потпуности уништи репутацију Маргарет Мид антропологија јесте доживела неке трансформације,

иако је питање у којој мери је за то заслужан Фриман, а колико нека друга дешавања. Повратак еволуције у антропологију и социологију ипак се није догодио на свим фронтовима, иако је њен утицај данас евидентан код многих познатих антрополога, док је ситуација у социологији остала критичнија, где су еволуционо оријентисани теоретичари и даље у знатној мањини (Škogić 2009).

Литература:

1. Barkow, J. H. (1978). Social norms, the self, and sociobiology: Building on the ideas of A. I. Hallowell. *Current Anthropology*, 19 (1), 99-118.
2. Bateson, M. C. (1980). Continuities in insight and innovation: Toward a biography of Margaret Mead. *American Anthropologist*, 82 (2), 270-277.
3. Benedict, R. (1934/1959). *Patterns of Culture*. New York: The New Library of the World Literature.
4. Benedict, R. (1948). Anthropology and the humanities. *American Anthropologist*, 50 (4), 585-593.
5. Boas, F. (1911/1938). *The Mind of Primitive Man*. Revised Edition. New York: The Macmillan Company.
6. Boas, F. (1912). Changes in the bodily form of descendants of immigrants. *American Anthropologist*, 14 (3), 530-562.
7. Boas, F. (1916a). Eugenics. *The Scientific Monthly*, 3 (5), 471-478.
8. Boas, F. (1928). Foreword. In: Mead (1928), pp. xiii-xv.
9. Boas, F. (1928/1962). *Anthropology and Modern Life*. New York: W. W. Norton & Company.
10. Bock, P. T. (1983). The Samoan puberty blues. *Journal of Anthropological Research*, 39 (3), 336-340.
11. Caton, H. (ed.) (1990). *The Samoa Reader: Anthropologists Take Stock*. Boston: University Press of America.
12. Caton, H. (2000). The Mead/Freeman controversy is over: A retrospect. *Journal of Youth and Adolescence*, 29 (5), 587-605.
13. Chagnon, N. (1968/1996). *Yanomamö: The Fierce People*, Fifth Edition. New York: Harcourt Brace.
14. Cole, J. R. (1993). Samoan hoax, Margaret Mead, and cultural relativity – A comment. *The Skeptical Inquirer*, 17 (4), 435-436.
15. Côté, J. E. (2000a). The Mead-Freeman controversy in review. *Journal of Youth and Adolescence*, 29 (5), 525-538.
16. Côté, J. E. (2000b). The implausibility of Freeman's hoaxing theory: An update. *Journal of Youth and Adolescence*, 29 (5), 575-585.
17. Côté, J. E. (2000c). Appendix: Excerpts from the Boas-Mead correspondence. *Journal of Youth and Adolescence*, 29 (5), 607-616.
18. Côté, J. E. (2000d). Was *Coming of Age in Samoa* based on a „fateful hoaxing”? *Current Anthropology*, 41 (4), 617-622.

19. Darwin, C. (1859/1964). *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. (facs. ed. of 1st ed.) Cambridge and London: Harvard University Press.
20. Degler, C. N. (1991). *In Search of Human Nature: The Decline and Revival of Darwinism in American Social Thought*. New York: Oxford University Press.
21. Dilthey, W. (1996). *Hermeneutics and the Study of History*. Edited by R. A. Makkreel and F. Rodi. New Jersey: Princeton University Press.
22. Earley, F. L. (1993). Samoan hoax, Margaret Mead, and cultural relativity – A comment. *The Skeptical Inquirer*, 17 (4), 438-439.
23. Feinberg, R. (1988). Margaret Mead and Samoa: Coming of age in fact in fiction. *American Anthropologist*, 90 (3), 656-663.
24. Fox, J. J. (2001). Foreword. In: Freeman (2001a), pp. v-ix.
25. Foerstel, L. and A. Gilliam (eds) (1992). *Confronting the Margaret Mead Legacy: Scholarship, Empire, and the South Pacific*. Philadelphia: Temple University Press.
26. Freeman, D. (1967/1990). Freeman to Holmes, October 10, 1967. In: Caton (1990), pp. 316-320.
27. Freeman, D. (1970/2001). Human nature and culture. In: Freeman (2001a), pp. 1-19.
28. Freeman, D. (1979/2001). The anthropology of choice. In: Freeman (2001a), pp. 21-39.
29. Freeman, D. (1983). *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press.
30. Freeman, D. (1989). Fa'apua'a Fa'amū and Margaret Mead. *American Anthropologist*, 91 (4), 1017-1022.
31. Freeman, D. (1991). On Franz Boas and the Samoan researches of Margaret Mead. *Current Anthropology*, 32 (3), 322-330.
32. Freeman, D. (1991/2001). Paradigms in collision: The far-reaching controversy over the Samoan researches of Margaret Mead and its significance for the human sciences. In: Freeman (2001a), pp. 41-60.
33. Freeman, D. (1998/2001). In praise of heresy. In: Freeman (2001a), pp. 79-92.
34. Freeman, D. (1999). *The Fateful Hoaxing of Margaret Mead: A Historical Analysis of Her Samoan Research*. Boulder: Westview Press.
35. Freeman, D. (2000). Was Margaret Mead misled or did she misled on Samoa? *Current Anthropology*, 41 (4), 609-614.
36. Freeman, D. (2001a). *Dilthey's Dream: Essays on Human Nature and Culture*. Canberra: Pandanus Books.
37. Freeman, D. (2001b). Margaret Mead's *Coming of Age in Samoa* and Boasian culturalism: An historical analysis. In: Freeman (2001a), pp. 93-112.
38. Galton, F. (1865a). Hereditary talent and character: Part I. *Macmillan's Magazine*, 12: 157-166.
39. Galton, F. (1865b). Hereditary talent and character: Part II. *Macmillan's Magazine*, 12: 318-327.

40. Galton, F. (1869/1925). *Hereditary Genius: An Inquiry into Its Laws and Consequences*. London: Macmillan and Co.
41. Gardner, M. (1993a). The great Samoan hoax. *The Skeptical Inquirer*, 17 (2), 131-135.
42. Gardner, M. (1993b). Samoan hoax, Margaret Mead, and cultural relativity – A comment. *The Skeptical Inquirer*, 17 (4), 439-440.
43. Geertz, C. (1989). Margaret Mead 1901-1978: Biographical Memoir. Washington: National Academy of Sciences, pp. 329-354.
44. Gilliam, A. and L. Foerstel (1992). Margaret Mead's contradictory legacy. In: Foerstel and Gilliam (1992), pp. 101-156.
45. Goldenweiser, A. (1917). The autonomy of the social. *American Anthropologist*, 19 (3), 447-449.
46. Grossman, A. (1985). Two biographies of Margaret Mead. *Biography*, 8 (3), 265-279.
47. Hallowell, A. I. (1950). Personality structure and the evolution of man. *American Anthropologist*, 52 (2), 159-173.
48. Handler, R. (1984). Ruth Benedict, Margaret Mead, and the growth of American anthropology. *The Journal of American History*, 71 (2), 364-368.
49. Harris, M. (1968/2001). *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture - Updated Edition*. Walnut Creek: AltaMira Press.
50. Harris, M. (1983). Margaret Mead and the giant-killer. *Sciences*, 23 (4), 18-21.
51. Hellman, H. (1998). *Great Feuds in Science: Ten of the Liveliest Disputes Ever*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
52. Holmes, L. (1967/1990). Holmes to Freeman, August 1, 1967. In: Caton (1990), pp. 315-316.
53. Holmes, L. D. (1983a). A tale of two studies. *American Anthropologist*, 85 (4), 929-935.
54. Holmes, L. D. (1983b). Margaret Mead's Samoa: Views and reviews. *The Quarterly Review of Biology*, 58 (4), 539-544.
55. Holmes, L. D. (1983c). South seas squall. *Sciences*, 23 (4), 14-18.
56. Howard, J. (1984). *Margaret Mead: A Life*. New York: Simon and Schuster.
57. Hsu, F. L. K. (1980). Margaret Mead and psychological anthropology. *American Anthropologist*, 82 (2), 349-353.
58. James, W. (1890/1952). *The Principles of Psychology*. Chicago: William Benton.
59. Kroeber, A. L. (1917). The superorganic. *American Anthropologist*, 19 (2), 163-213.
60. Kuklick, H. (1984). Ourselves and others. *Contemporary Sociology*, 13 (5), 558-562.
61. Langness, L. L. (1975). Margaret Mead and the study of socialization. *Ethos*, 3 (2), 97-112.
62. Lapsley, H. (1999). *Margaret Mead and Ruth Benedict: The Kinship of Women*. Amherst: University of Massachusetts Press.

63. Leacock, E. (1992). Anthropologists in search of a culture: Margaret Mead, Derek Freeman, and all the rest of us. In: Foerstel and Gilliam (1992), pp. 3-30.
64. Levine, D. N. (1995). *Visions of the Sociological Tradition*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
65. Levy, R. I. (1983). Margaret Mead and Samoa by Derek Freeman. *Science*, 220 (4599), 829-832.
66. Levy, R. I. (1984). Mead, Freeman, and Samoa: The problem of seeing things as they are. *Ethos*, 12 (1), 85-92.
67. Lowie, R. H. (1917). *Culture & Ethnology*. New York: Douglas C. McMurtrie.
68. Lutkehaus, N. C. (2008). *Margaret Mead: The Making of American Icon*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
69. McDowell, N. (1980). The Oceanic ethnography of Margaret Mead. *American Anthropologist*, 82 (2), 278-302.
70. McDowell, N. (2005). Introduction: The essentialization of Margaret Mead. *Pacific Studies*, 28 (3-4), 4-18.
71. Malinowski, B. (1922/1932). *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: George Routledge & Sons.
72. Mead, M. (1928a). *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. New York: William Morrow & Company.
73. Mead, M. (1928b). The role of individual in Samoan culture. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 58, 481-495.
74. Mead, M. (1930). *Growing Up in New Guinea: A Comparative Study of Primitive Education*. New York: Blue Ribbon Books.
75. Mead, M. (1935/1952). *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: The New American Library.
76. Mead, M. (ed.) (1937). *Cooperation and Competition among Primitive Peoples*. New York: McGraw-Hill.
77. Mead, M. (1949/1957). *Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World*. New York: The New American Library.
78. Mead, M. (1953). National character. In: Kroeber (1953), pp. 642-667.
79. Mead, M. (1958). The group as the unit of social evolution. *Man*, 58: 178.
80. Mead, M. (1961a). Anthropology among the sciences. *American Anthropologist*, 63 (3), 475-482.
81. Mead, M. (1961b). The human study of human beings. *Science*, 133 (3447), 163.
82. Mead, M. (1961c). Ta'u: Stability and change in a Samoan Village. *American Anthropologist*, 63 (2), 428-430.
83. Mead, M. (1964/1999). *Continuities in Cultural Evolution*. New Brunswick: Transaction Publishers.
84. Mead, M. (1970). Bio-social components of political processes. *Journal of International Affairs*, 24 (1), 18-28.
85. Mead, M. (1976). Towards a human science. *Science*, 191 (4230), 903-909.

86. Metraux, R. (1980a). Margaret Mead: A biographical sketch. *American Anthropologist*, 82 (2), 261-269.
87. Metraux, R. (1980b). The study of culture at a distance: A prototype. *American Anthropologist*, 82 (2), 362-373.
88. Murray, S. O. and R. Darnell (2000). Margaret Mead and paradigm shifts within anthropology during the 1920s. *Journal of Youth and Adolescence*, 29 (5), 557-573.
89. Nardi, B. A. (1984). The height of her powers: Margaret Mead's Samoa. *Feminist Studies*, 10 (2), 323-337.
90. Nietzsche, F. (1872/1999). *The Birth of Tragedy and Other Writings*. Edited by R. Geuss and R. Speirs. Cambridge: Cambridge University Press.
91. Ogburn, W. F. and D. Thomas (1922). Are inventions inevitable? A note on social evolution. *Political Science Quarterly*, 37 (1), 83-98.
92. Paxman, D. B. (1988). Freeman, Mead, and the eighteenth-century controversy over Polynesian society. *Pacific Studies*, 11 (3), 1-19.
93. Popper, K. R. (1935/2002). *Logic of Scientific Discovery*. London and New York: Routledge.
94. Provine, W. B. (1973). Geneticists and the biology of race crossing. *Science*, 182 (114), 790-796.
95. Redfield, R. (1926). Anthropology, a natural science? *Social Forces*, 4 (4), 715-721.
96. Redfield, R. (1954). Social scientist: Man between. *Chicago Review*, 8 (3), 35-43.
97. Reeves Sanday, P. (1980). Margaret Mead's view of sex roles in her own and other societies. *American Anthropologist*, 82 (2), 340-348.
98. Romanucci-Ross, L. (1980). Margaret Mead, muse of the clinical experience. *American Anthropologist*, 82 (2), 303-317.
99. Romanucci-Ross, L. (1988/1990). Mead recognizes her error. Transcript of interviews for the documentary film *Margaret Mead and Samoa*. In: Caton (1990), pp. 321-324.
100. Sapir, E. (1917). Do we need a „superorganic”? *American Anthropologist*, 19 (3), 441-447.
101. Schwartz, T. (1983). Anthropology: A quaint science. *American Anthropologist*, 85 (4), 919-929.
102. Schwartz, T. (1993). Samoan hoax, Margaret Mead, and cultural relativity – A comment. *The Skeptical Inquirer*, 17 (4), 436-438.
103. Segerstråle, U. (2000). *Defenders of the Truth: The Battle for Science in the Sociobiology Debate and Beyond*. New York: Oxford University Press.
104. Shankman, P. (1996). The history of Samoan sexual conduct and the Mead-Freeman controversy. *American Anthropologist*, 98 (3), 555-567.
105. Shankman, P. (2000). Culture, biology, and evolution: The Mead-Freeman controversy revisited. *Journal of Youth and Adolescence*, 29 (5), 539-556.
106. Shankman, P. (2005). Margaret Mead's other Samoa: Rereading *Social Organization of Manu'a*. *Pacific Studies*, 28 (3-4), 46-59.

107. Shankman, P. (2009a). Derek Freeman and Margaret Mead: What did he know and when did he know it? *Pacific Studies*, 32 (2-3), 202-221.
108. Shankman, P. (2009b). *The Trashing of Margaret Mead: Anatomy of an Anthropological Controversy*. Madison: The University of Wisconsin Press.
109. Shore, B. (1983). Paradox regained: Freeman's Margaret Mead and Samoa. *American Anthropologist*, 85 (4), 935-944.
110. Silverman, M. G. (1983). Our great deception, or, anthropology defiled! *American Anthropologist*, 85 (4), 944-947.
111. Snow, C. P. (1959/1964). *The Two Cultures*. New York: Cambridge University Press.
112. Škorić, M. (2009). Evolucioni program u sociologiji. *Sociološki pregled*, 43 (4), 413-443.
113. Škorić, M. (2010). *Sociologija nauke: mertonovski i konstruktivistički programi*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
114. Škorić, M. (2011). Standardni model društvene nauke i noviji pokušaji integracije sociologije, antropologije i biologije. Neobjavljena doktorska disertacija.
115. Thomas, W. I. (1923). The unadjusted girl: With cases and standpoint for behavior analysis. *Criminal Science Monographs*, 4: 1-257.
116. Tiffany, S. W. (2001). Imagining the South Seas: Thoughts on the sexual politics of paradise in Samoa. *Pacific Studies*, 24 (3-4), 19-49.
117. Toulmin, S. (1999). Introduction to the Transaction edition. In: Mead (1964/1999): xi-xxiv.
118. Watson, J. B. (1913). Psychology as behaviorist views it. *Psychological Review*, 20 (2), 158-177.
119. Weiner, A. B. (1983). Ethnographic determinism: Samoa and the Margaret Mead controversy. *American Anthropologist*, 85 (4), 909-919.
120. Wilson, E. O. (1994). *Naturalist*. New York: Warner Books.
121. Yans-McLaughlin, V. (1984). Inquisition and appreciation: Two approaches to the study of anthropologists. *American Quarterly*, 36 (2), 315-321.

Margaret Mead, Derek Freeman and *Coming of Age in Samoa*

Summary: Margaret Mead is one of the most famous anthropologists of all time and she is mostly remembered for her book *Coming of Age in Samoa*. But that book came under attack of Derek Freeman, anthropologist who tried to prove that most of her conclusions were not valid. Controversy over these issues became one of the greatest controversies in anthropology and this paper tries to present all the relevant aspects of this controversy, because as in all scientific controversies, a lot of different important issues were raised. This debate can teach us very useful things about anthropology as science and not only about Samoan culture.

Key words: Margaret Mead, Derek Freeman, Samoa, cultural particularism, biology/culture dichotomy

ЗОРАН АВРАМОВИЋ*

Институт за педагошка истраживања
Београд

УДК 316.66:165.6/.8

Прегледни рад
Примљен: 12.01.2013
Одобрен: 02.02.2013

ДА ЛИ ЈЕ «ЗНАЊЕ МОЋ»?**

Резиме: У раду се критички анализира тврдња да је знање моћ. Знање је суштински унапредило моћ човека да контролише природу (да је подвласти). Развитак друштва је такође у функцији знања. Па ипак, постоје и ограничења моћи знања у друштву и индивидуалним каријерама. Показује се да у неким пословним процесима знање нема моћ да контролише токове производње и трговине. У раду се излажу појмови знања и моћи. Разматра се концепт пословног знања. Анализира се однос теоријског и практичног знања. Анализира се садржај пословног знања. У завршном делу се на примеру индивидуалне каријере осветљава знање без моћи. Знање појединца наилази на бројне препреке на путу друштвеног признања и награђивања.

Кључне речи: знање, моћ, пословање, индивидуална каријера

Сократ се памти и по две своје реченице: «Знање је врлина» и «Знам да ништа не знам». Како да их разумемо? Ако се доводи у везу знање са врлином, то значи да постоји нека морална спона између два човекова својства. Сократ хоће да каже да знање није само когнитивна особина већ и карактерна. Знање треба да послужи развоју идеје добра и понашања у складу са њом. У том смислу можемо да кажемо да је врлина знање. (Текст из пројекта - „Унапређивање квалитета и доступности образовања у процесима модернизације Србије”, број пројекта: 47008: Института за педагошка истраживања)

---

* zoran.a@sezampro.rs

** Текст из пројекта - „Унапређивање квалитета и доступности образовања у процесима модернизације Србије” (број пројекта: 47008) Института за педагошка истраживања.

Друга тврдња да «ја не знам» не значи да сам скептик, да не могу да нешто сазнам. То треба разумети на начин Карла Попера – ми морамо бити свесни да је поље незнања далеко веше него поље знања. У том смислу, Сократ хоће да на нам поручи како треба да будемо интелектуално скромни.

Дванаест векова касније, Френсис Бекон је знање повезао са моћи. «Знање је моћ» и од XVII века то је водећа идеја европске цивилизације. Бекон је имао у виду научно знање и његову могућност да успостави моћ над природом. Да би овладало природом, научно знање треба да открије узрочне законе. Али, Бекон је имао на уму однос знања и природе. Друштвено искуство после Бекона је показало да човек увећава моћ над природом али не и над друштвом па и самим собом. Да ли човеку знање помаже да влада својом судбином?

Морамо се упитати шта је са знањем о друштву и човеку. Можемо ли то овако формулисати: «Знање је моћ над друштвом». Каква је моћ знања над привредним процесима и да ли знање појединца обезбеђује појединцу друштвену промоцију?

У овом раду ћемо размотрити однос знања према моћи са становишта привредних послова. Такође анализираћу и улогу знања у каријери појединца. Изостаће, разуме се, филозофско-социолошка или психолошко-лингвистичка разматрања проблематике знања и моћи (традиција Хабермас, Фуко).

О знању и моћи

Појам знања не може да се одреди без појмова чињеница, уверење, истина. Чињеница је све оно што на свету постоји и чињеница је све оно што чини исказе истинитим или лажним. Уверење увек има спољашњу референцу. Истина је особина уверења, знање је подврста истинитих уверења, знање је самоочевидност, кохерентност уверења, знање је «уверење које побољшава успех». Основа знања је индивидуална перцепција чињеница а потом убедљивост аргумената. Следећи степени су веродостојност и кохерентност уверења као логичне целине.

Бертран Расел одбацује традиционално схватање знања као мистичног контакта између субјекта и објекта. Модерна теорија знања обухвата неколико форми знања, при чему свако знање је ступњевите природе – извесно и вероватно. Тако Расел тврди да се знање појављује у форми *опажања, веровања и сећања, навике* (Хјум: читаво опште синтетичко знање је базирано на навици), *уверење* (засновано на навици,

130

уображености, интересу, понављању), *научном знању* (теоријски засновано и практично применљиво), *очекивање* (облик веровања и увереност у каузалне односе). «Знање је истинито уверење» (Расел, Б. *Људско знање*, 1961:420). Расел разликује више врста знања: 1) знање чињеница, 2) знање општих веза између чињеница, 3) теоријско знање, 4) практично знање, 5) опште, 6) индивидуално, 7) безлично, 8) лично, 9) непосредно, 10) знање путем описа.

Карл Попер у својим књигама тврди да се знање састоји од ставова (став интегрише основне менталне функције - сазнајне, емоционалне, вољне - и увек је неки однос према објектима и појавама - прим. З.А.). Сваки став може да буде истинит или лажан. Шта је истинит став или истинито знање? Попер брани коресподентно схватање: објективна истина је подударање става са чињеницама. Међутим, не постоји сигурно знање већ хипотетичко знање и због тога је неопходна критика. На темељу научне критике наше претпоставно знање се стално усавршава. А усавршавање значи да је боље знање оно које се приближава истини. (Попер, 1998)

Фридрих фон Хајек и Мајкл Полањи су указали на значај невидљивог, тацит знања. Под видљивим (експлицитним) знањем подразумевамо она знања која обликује одређених научних дисциплина тачније, суштинска, релевантна, репрезентативна, тачна знања. Реч је о знањима из струке (чињенице, појмови, анализе, идеје, аргументи, тумачења, методе). Фридрих фон Хајек, назива практична знања прећутним знањима (*Tacit knowledge*) и тврди да се на њима заснива опстанак људског друштва. (*The Sensory Order*, 1952). Она се стварају тако што нека посебна делатност донесе *корист* ономе ко је упражњава а онда се моделски преузима од стране других људи, при чему нико не мора да буде свестан начина на који та делатност доноси корист и успех. Други људи *имитирају* оне који успешно примењују практично знање. Дакле, то је знање из искуства које се стиче применом одређених процедура поступања.

Поред видљивих знања постоје и нешто од невидљивих знања, тацитна компонента која покрива спектар неформалног сазнања и тешко препознатљиве вештине које су резултат индивидуалних и колективних искустава, ставова, уверења, менталних модела. То су искуствена знања, животна, практична, лаичка, имагинарна, емоционална, «знања власти» коже. Мајкл Полањи је значење тацит знања одредио као «*we can do more than we can tell*» (Micahael Polany, 1958). Неформална размишљања, маштање, осећања, изненадна ситуација могу да буду снажни мотивациони фактори истраживања, сазнања, мишљења, закључивања. Пирамида

знања у чијој су основи подаци и чињеница, на средини теорија а при врху интелигенција и мудрост не би могла да постоји без тацит знања.

Какво је значење појма моћи? Овај појам подразумева однос између појединаца или друштвених група у коме једна страна намеће своју вољу другој. У сваком формализованом односу постоји наметање воље, било послушношћу (дисциплином) било силом (сламањем отпора). У друштвеном односу моћ, једним делом, произлази из природне способности човека. Постоје појединци који располажу снагом, силом, јакошћу да наметну своје идеје (психолошки аспект моћи), своју вољу (социјално-етички аспект). Други извор моћи је институционални и инструментални. Хијерархијска структура институција допушта неким појединцима да намећу нормативно одређену вољу. Наметање своје воље тесно је повезано са наметањем одређене дефиниције стварности, а ту је реч о производу знање из кога следи способност за деловање.

Подсетимо на речи Бертранда Расла: „Оно што је енергија за физику, то је моћ за друштвену науку”. Ниједан друштвени облик не може опстати без власти и моћи. Сваки човек тежи да дође до неке врсте моћи због својих планова али и због својих страсти. Жели се моћ над стварима, мислима другог човека, његовим осећањима, понашањима његовим знањем. У породици, цркви, привреди, култури, политици, у свим овим институцијама и организацијама срећемо неки однос моћи» (Расел, 1961...Освајање среће).

У спонтаном или формалном односу једна личност може да остварује утицај на друге својим знањем, мудрошћу, речитошћу или пак својим изгледом. Како знање може да се наметне другој страни? Ако је моћ однос у коме једна страна намеће своје знање другој страни, онда би то било знање удружено са вољом. Уколико се обе стране слажу у знањима и уколико једна прихвата знање друге, онда имамо сагласност а не наметање моћи.

Из овог подсећања на значења појмова знање и моћи, лако можемо да констатујемо у којој мери је сложен однос знања и моћи. Прво што морамо да решимо је врста знања на коју рачунамо а потом који облик моћи користимо. И када се налазимо у зони једне области знања опет се отвара питање учешћа појединих врста знања.

У односима појединаца и група, знање може да буде моћ под условом да је саставни део моћи и да се као такво намеће једној страни. Међутим, знање је моћ и када се неки облик знања реализује на тржишту и донесе добит. Онај ко је сазнао како да направи фармерке, своје знање је претворио у моћ на тржишту, будући да је то била роба која се

куповала. Она роба која се не купује, није знање као моћ већ као немоћ. Али, ово питање треба шире размотрити: колика је моћ знања да управља привредним процесима и колико знање појединца успева да му прокрчи путеве кроз друштво? У којој мери је знање водич за друштвено, привредно и индивидуално делање?

Теоријско и практично знање

Нема никакве сумње да је знање један од конститутивних елемената сваке пословне делатности, професије и професионалне групе. Знање настаје у друштвеној групи, знање конституише групу, знање је претпоставка међусобног споразумевања и сарадње. Колективно знање одређује професију али истовремено је одређено професијом и њеним припадницима.

Највећи број филозофских мислилаца сматра да постоје две врсте знања: теоријско и практично. Теоријско знање користи апстрактне појмове да би дедуктивним поступком објаснило неке појаве у стварности. То знање је свесно изражено и користи научни језик да би саопштило своје тврдње.

Практична знања су сва она знања које обављају појединци и групе да би, обављајући неопходне послове, остварили неку корист или успех. Ова знања се остварују преко неких правила, вештина или савета, а не посредством каузалних сазнајних односа. Практична знања су скуп диспозиција о начину деловања у одређеној друштвеној или привредној прилици. Облици практичног знања су «безбројни» - од зидања куће, израде обуће и одеће, кувања хране, израда средстава за рад, породичних обичаја, припремање забаве и разоноде, вожња аутомобилом, ратне вештине, свакодневни језик, итд.

По мишљењу Фридриха фон Хајека, људско знање није дато само у теорији и појмовним системима, већ и у низу способности, вештина, усвојених правила којима се реагује на неки практичан проблем или изненадну ситуацију. Заправо, ова практична знања су знатно «већа» од теоријског (научног) знања. Ми знамо увек више него што знамо да се теоријски изразимо. Људи у свом животу далеко више користе практична, него теоријска знања. Њих је тешко систематизовати али се практикују посредством правила, обичаја, вештина, интуиције, веровања, манира, итд. То може да значи да ми поседујемо знање које прећуткујемо. Хајек хоће да каже како ми једноставно не знамо каква се практична знања постоје и да су она «скривена» од нас.

Низ савремених социолога који се баве проблемима друштвене епистемологије, следи основну идеје Фридриха Хајека само што користе другу терминологију. Они уочавају разлику између научног, теоријског знања и знања које користе сви чланови друштва (обичан човек) која именују као «друштвена залиха знања». У свакодневна знања спадају: прагматска, вероватна, подражавајућа знања која се користе посредством општеусвојених матрица или рамова свакодневног живота, при чему се појединци не питају о дубљим сазнајним основама. Свакодневно знање се изражава терминима *доха* («искуство самоочигледности»), култура (узимање здраво за готово), институционално мишљење, рамови, репетитивна знања. Аутори су, Пјер Бурдије, Б.Бергер, Мери Даглас, Ервинг Гофман, Агнеш Хелер (Спасић, И. 1997.).

Облик знања као моћи репрезентује пословна личност која се руководи практичним знањем, али у савременим условима оно је повезано са организацијским знањем а ово је спрегнуто са теоријским. О томе је писао Рајт Милс у књизи «Знање је моћ». Пословни човек («конкурентна личност») је водећи појам америчког друштва. Али тај појам је по суду Рајта Милса, претрпео промене у искуственом значењу. Економски херој је човек XIX века који својим вредностима и карактером ствара своје богатство. У XX веку наступају велике корпорације, гигантске компаније које стварају нови тип пословног човека – корпорацијског функционера који припада безличној мићи фирме. Све фирме претпеле су структурне промене. Нестао је пословни човек који се ослања на своје знање и врлине, а настао је читав низ посредника између привредног вође и тржишта. «Одмах испод важног пословног човека, налазе се његови технички заступници моћи, на које је пренета улога знања па чак и говора: његов заступник за односе с јавношћу, писац који пише његове књиге, његови административни помоћници, његове секретарице. И не заборавите Одбор.» (Милс, 1966: 28).

У таквом привредном амбијенту, појављује се нови предузетник. Он је нов по томе што је привредно богатство већ подељено и добро се чува. Једни начин да делује јесте да служи постојећим привредним фирмама и њиховим вођама. А служи им тако што посредује између два велике компаније, између компаније и владе, између пословног свет и јавности. Он испитује тржиште, управља агенцијом за рекламирање, стручњака за радне односе, тј. људске ресурсе, за масовно комуницирање. Да успео нови предузетник мора да од своје личности направи окретан, покоран, вешт инструмент помоћу кога се продаје роба.

Његова афирмација не зависи од конкуренције на тржишту већ од воље газде или руководиоца. Тржиште личности је ствар избора вође фирме док је тржиште роба нешто што бирају анонимни купци.

Милс сматра да у сваком друштву постоје различите елите формиране на темељу практичног и теоријског знања. Две су најзначајније за опстанак и развој друштва: елита моћи, богатства, славе и елита културе, знања и сензибилитета. Оне могу бити у блиској али и у удаљеној вези.

Овде нас интересује како се долази до богатства (моћи), каква је улога знања и какве су карактеристике пословне личности. Одговор пре свега зависи од типа друштва које разматрамо, јер логично је да се разлике између америчког капитализма и конеског социјализма уочавају на први поглед.

Па ипак, са искуственог становишта може се тврдити да постоје неколико путева до стицања богатства: 1) животна случајност – игра на срећу, 2) породично наслеђе, 3) незаконито и неморално пословање, 4) вредан рад и штедљивост, 5) пословно знање.

Каква је улога знања у постизању пословног успеха? Да ли је тачна тврдња да *ако имаш знање мораш постати богат* или *ако си богат онда си искористио знање*?

Из свега произилази да појам знања можемо на различите начине разумети. Знање као идеал и знање као средство за постизање пословног циља. Знање као идеал обухвата знање за човека (самосазнање) и знање за друштво (открива његове могућности). Без обзира о ком облику знања се ради, можемо тврдити да знање увек помаже да на *адекватан начин дефинишемо стварност* (Милс, Кин).

То не значи да моћ која произилази из адекватних дефиниција не наилази на контролу, препреке, критику. Контрола такве моћи се остварује другачијим знањем, вештином убеђивања, културом дијалога, срећним случајем и „разливањем знања” у фрагментацији грађанског друштва.

Пословно знање

Шта подразумевамо под пословним знањем? Да ли су то знања која саопштава теоријска наука или припадају искуственом мишљењу? У чему се огледа специфичност пословног знања?

Уколико је реч о научном знању онда би пословно знање морало да се подвргне строгим процедурама истине и доказивости. Пословно

знање, очигледно је, постоји у привредно-тржишном простору и руководи се интересима појединца, групе или друштва. По својој дефиницији, тржиште и интереси нису нешто стабилно и предвидиво, тако да већ та чињеница упућује на сумњу да је могућно «егзактно знање» о пословању (и управљању пословањем). Нема сумње да пословно знање није исто што и истинито научно знање. У чему се огледа особеност пословног знања? Сигурно је да и ова врста знања садржи нека реална знања потребна пословном човеку. Та знања се могу научити у школи или на студијама бизниса. На пример – пословна историја, статистика, економске институције (тржиште, роба, новац), економске теорије, социологија и психологија, страни језици, итд. Пословно знање обухвата информације (појмове и чињенице) о објективним факторима производње добара и услуга, тржишта, новца. Сваки субјект пословања усваја научна знања о привредном систему и економским институцијама (својина, роба, новац, тржиште), о средствима за производњу, привредним установама (предузеће, банке). Читав низ економских појмова конституише економско знање: финансијски систем, фискални систем, порески систем, кредит, власништво, порез, буџет, итд. помоћу ових појмова субјект пословања стиче знања о економским односима у друштву.

Овде ће изостати разматрање знања која се нуде на тржишту. Постоји велики број разних школа које продају знање на тржишту – државне, приватне, парламентарне, невладине, личне, итд. Примера ради, неки Центар за образовање, организује наставу по скраћеном програму, тако да се за неколико месеци стекне диплома фризера, аутомеханичара, електричара, а могућна је стицање знања из уметничких делатности као што су ликовна, драмска, балетска, примењених уметности, новинарства. Или изводи обуку за занате – козметичар, фризер, масер, шминкање, педикер, маникер, депилација. На другој страни постоје школе које обучавају омладину за ове професије по програму који траје три или четири године. Знање које стекне ученик током шест месеци и неколико година очигледно не може бити истог квалитета. Када се појаве на тржишту – које знање има моћ? Да ли и овај проблем можемо да посматрамо као однос између добре и лоше робе. На пијаци има сатова за пет евра али и од педесет евра. Купац треба да одлучи који сат ће купити. Да ли је тако и са знањем? Постоје квалитетна и неквалитетна знања. Купац знања бира. Да ли је допустив овакав однос према знању?

За пословно знање није довољно да се усвоје појмови и чињенице. Та врста знања је тек први корак. Други део пословног знања чини тзв. субјективно пословно знање. За пословање је потребно и знање о ономе што настаје а не само о ономе што јесте. Сваки посао је условљен и по-

себним стручним знањем, али будући да се на тржишту одвија конкуренција и «стихија» борбе за купца, неопходна су знања о ономе што може да се деси, да измени тржишну констелацију. Према томе, пословно знање је усмерено и према ономе што настаје, што се креће, што ствара ново. То је знање о тенденцијама а не о укоченим предметима.

То је оно знање које настаје у конкретним пословним односима и које мора да рачуна са непланираним и неочекиваним чиниоцима пословања. Када би успех пословања зависио само од примене теоријског знања онда бисмо увек могли да рачунамо на успех. Међутим, бројни неуспеси у пословању указују на дејство неких других чинилаца пословања од којих је најважнији субјект пословања. Да ли он располаже настајућим, специфичним пословним знањима?

Узмимо пример вредности робе. У једном пословно односу треба продати неку робу. Како настаје вредност те робе? Објективно знање нам говори о утрошку материјала, машина, људског рада. Међутим, на тржишту та роба се продаје испод или изнад објективне вредности. То значи да постоји субјективна вредност или субјективно знање које утиче на промену објективног знања. Облици понашања у пословном односу мењају се из дана у дан и пословни субјект треба да их открије и сазна. (примера ради, појави се нови производ, промени се укус потрошача, појаве се нове потребе, нове информације).

Дакле, пословни процес се заснива на «сарадњи» рационалног знања о пословању и свакодневном одлучивању о измењеним околностима пословања. Оно што разликује знање судије и пословног човека огледа се у томе што судија своје знање користи да примени законске прописе на конкретан случај а пословни човек делује у стихијском тржишту и доноси одлуке о свом пословању.

Зашто је део пословног знања, заправо знање о настајућим приликама? Одговор треба потражити у деловању ирационалних сила у човеку и друштву. То су чиниоци интереса, воље, веровања, потреба, начин размишљања о послу, идеје. Пословни човек може да погреши у дефинисању свог интереса, може да се ослони на своју веру у успех, да се руководи својом жељом као што могу идеолошке и политичке констелације да унесу неред у његово пословање.

Овакве чињенице нас упућују на закључак да пословно знање има два облика: морамо да разликујемо два типа пословног знања: 1) знање о пословном систему, 2) знање о ономе што настаје у области пословања.

Пословни субјект мора да рачуна са знањем које се темељи на обичајима, навикама, осећањима пословних чинилаца. У пословном

животу увек настају неке новине и стално постоји напетост између затечених форми и настајућих односа и послова. Да би се снашао у таквој стварности, субјект пословања користи и знања из обичаја, традиције, веровања, осећања. Ослања се на све изворе знања (чула, разум, интуицију).

Специфичност пословног знања огледа се у комбинацији објективног теоријског знања и субјективног знања које полази од стварне конфигурације индивидуалних односа. Пословно деловање је суочено са оним што настаје (воља, вредности, интереси, потребе) и увек садржи могућност неуспеха, дакле грешке.

Пословно знање није само скуп информација о области пословања или целокупном систему пословања. Пословно знање се често своди на знање информација. Ево како чувени Бил Гејтс, оснивач Микрософта, одређује пословно знање. То су информације, које је потребно брзо прибавити да би се на њих брзо реаговало, да је циљ таквог знања повећавање интелигенције фирме, а управљање пословима започиње циљевима и расподелом информација а не технологијом. (Бил Гејтс, 2001.) Оваквом гледишту се могу поставити две примедбе – знање разумева ситуацију и знање је конститутивни део технологије.

Пословно знање припада социологији разумевања, односно у анализи ситуације у којој пословна личност делује. Тако, разматрају се жеље, мотиви, осећања, асоцијације. Из такве ситуације следе некакви циљеви и знања којима се такви циљеви могу остварити. У ствари, знања су део ситуације, циљева и средстава.

Знање без моћи

Да размотримо проблем спречавања афирмације знања у друштву. Тај проблем могли бисмо формулисати као *знање без моћи*.

У савременом капитализму знање је изложено тржишту. У сваком уџбенику менаџмента наводи се слоган: «Знање је чек – ако се не уновчи, не вреди». Дакле, ако ја нешто знам то није довољно за статус знања. Рецимо, моје приватно знање и није знање. Да би то постало морам га изнети на тржиште. А тржиште признаје само резултате а не и напор.

Савремени друштвени мислиоци тврде да је за успешан развој ужих и ширих делова друштва најважније знање. Та максима отприлике гласи - на значајне функције у држави треба поставити оне који поседу-

ју знање. Овај тако пријемчив и саморазумљив идеал нико разуман не би доводио у питање. За свако друштво знање је покретачка снага развоја а за појединца пут ка успеху се отвара посредством знања. Проблем је међутим што се он остварује само у мањем делу, што само неки појединци успевају да досегну до одговарајућих пословних и друштвених функција. Зашто је то тако? Који су то разлози да знање не долази до свог пуног практичног учинка? Шта су препреке да друштво искористи у пуној мери знања својих чланове? Навешћу неколико разлога.

1. Шта подразумевамо под знањем људи? Било да овај појам одредимо на дескриптивни или нормативни начин он упућује на *процену* вредности субјекта (или објекта). Када кажемо да је нека особа у поседу знања ми прво помислимо на неку њену образованост, практичну успешност и моралност. Супротно, личност која нема знања о некој ствари повезујемо са незналицом. Расправа о знању и вештинама увек је повезана са карактеристикама, особинама, изврностима.

Свако ко поседује знање у прилици је остварује своје циљеве које сам може да процењује. Међутим, процена знања се обавља и са становишта испуњавања интереса групе, предузећа, државе. Да ли је нека особа сазнајно компетентна, питање је на које треба да одговоре и други а не само она сама.

Каквим критеријумима се процењује знање личности? Један круг питања креће се око сазнајних и практичних резултата које постиже а други око средстава који се користе да би се резултати постигли. Другим речима, циљеви, очекивања, нивои постигнућа нису одвојени од правних и моралних средстава којима се остварују.

2. Највиши степен употребљивости знања постиже се када се поклопе индивидуалне вредности (сазнајне, моралне, емоционалне) са захтевима конкретне делатности. Ова ситуација се ретко дешава. Зашто?

Једна особа може да бележи висок ниво постигнућа у свом индивидуалном сазнајном развоју. Она је имала одличан успех у школи, испољила је високе моралне стандарде у понашању, развила је психосоцијалне црте личности. Па ипак, сва ова постигнућа морају да дођу до израза у одређеној области делатности: у некој од привредних, научних или политичких професија. Све друштвене делатности имају неку своју „природу”, своје специфичности. Свака од њих тражи њој примерена знања, вештине и начине понашања. Мало ко ће оспорити чињеницу да је знање трговца, коренито другачији од знање научника, уметника или политичара. Из ове околности следи тврдња да знање који се обликује током школовања није самим тим гаранција да ће бити и успешно реа-

лизовано у делатности. Неко може да буде способан привредник а да мало тога разуме у политичким стварима.

У светлу оваквих неподударности појављује се проблем појединачног избора професије. Ми не можемо поћи од претпоставке да појединци праве рационалан избор посла којим ће се бавити. Појединац са одређеним знањима може под утицајем разних чинилаца да изабере професију у којој не може да испољи своје сазнајне, практичне способности. Неко ко има све диспозиције за бављењем спортом не мора да се бави спортом. Неко ко лепо пева не мора да прави каријеру оперског или естрадног певача. Неко ко има талента за научно истраживање не мора да се бави науком. Зашто појединци способни за једну професију бирају неку сасвим другу, питање је на које није једноставно одговорити.

3. Институције могу да поспеше и спрече афирмацију знања. Свака институција је једна врста организације моћи и да би функционисала она мора да буде хијерархијски устројена. А моћ је клизав терен. Борба за моћ постоји у свакој институцији и она се често води без правила. Неко ко поседује високе стручне квалитете, дакле спада у категорију личности која зна, може да буде неспособна у борби за моћ. Глад за функцијама и положајима је огромна и у борби за моћ користе се сва нечасна средства - подметања, лажи, клевете. Стручна особа често губи шансу да дође на одговарајућу функцију због неспособности да се избори против неморалних средстава мање стручног али власти гладног противника.

С друге стране, појединац на власти у институцији тражи од подчињених да му ласкају, да наступају некритички, да се удворички понашају и да без поговора извршавају наредбе. Уколико стручна личност држи до моралног интегритета она неће доћи у видокруг носилаца институционалне моћи и неће испољити своје вредности. Ако пак пристане на „савијање кичме”, сасвим је реално да ће жртвовати своје стручне квалитете. Испуњавање радних и управних улога у оквиру институција увек је скопчано са борбом за моћ и стручност. У крајњем исходу најчешће губи стручност.

Најтеже се личност која поседује сручно знање пробија у политичким пословима и државним функцијама. Политика је посао моћи и власти и овај критеријум је надређен стручној професионалној компетенцији. Држава би морала да рачуна на знањем снабдевене личности. Али, највећи број политички људи је опредељен и по том критеријуму они нису подобни за једну власт колико су прихватљиви за „своју” власт. Политичка опредељеност је препрека за личност која зна.

Међутим, са становишта општих интереса, може се рећи да је боља она политика која је отворенија за квалитетне, стручне личности без обзира на њихову опредељеност. Уколико је заиста квалитетна личност, она по дефиницији држи више до општих него до посебних вредности друштва.

4. Видимо да личност која зна наилази на бројне препреке афирмације унутар струке (професије, делатности). Друштво губи на квалитету свог развоја уколико сазнајно способне личности не искажу своје вредности у стручном пољу рада. Да ли се овај кадровски дефицит исправља у области јавног деловања друштва. Да ли „глас јавности” отвара простор за комуникацију у којој долази до изражаја личност која зна.

Пажљива анализа показује да ни јавност не води довољно рачуна о таквим личностима. Постоје медији који имају своје личности, који фаворизују поједина гледишта, који константно ћуте о другачијим мишљењима. Сваки медиј навија за неки интерес, неке идеје, неке личности. У складу са овим опредељењима обликује се јавност и бирају личности које подржавају неки интерес.

С друге стране, личност која зна не жели да искаже своје мишљење у јавности поводом неког питања од стручног или општег интереса. Свако има право на ћутање и на јавни говор. Али право на ћутање је споредно у односу на право на јавно мишљење. Међутим, ово друго право се крши правом уредника да не објави стручно мишљење које није у складу са некаквом политиком.

5. Најзад, психолошка структура личности је један од важнијих фактора успешне или неуспешне каријере. Несклад интелигенције и емоционално-вољних особина личности је честа појава. Емоционални лик и воља представљају оне црте личности које ометају или подстичу остваривање интелектуалних способности. С друге стране, карактерне особине личности могу бити сметња или разлог успеха квалитетне личности. Свако се у искуству суочио са унутрашњим психичким дилемама. Некима је воља помогла да остваре успех, а другима је одсуство воље одмогло упркос интелектуалним квалитетима. Моралност је некима засметала да постигну циљ а другима је одсуство моралних норми помогло да остваре успех у каријери. Борбене особе су биле успешније од неборбених без обзира на друге особине личности.

Расподела богатства и моћи у друштву је такође значајан фактор за афирмацију знања у друштву. Опште је познато да талентовани појединци рођени у сиромашним породицама најчешће не успевају да остваре своје сазнајне или стваралачке способности. Место у систему по-

литичке моћи значајно утиче на промоцију појединца. Везе са влашћу често омогућавају појединцима са slabим знањима да остваре своје амбиције.

Култура друштва у коме појединац одраста незаобилазни је чинилац афирмације знања. Овде се мисли на схватања, навике, обичаје, менталитет, вредносну структуру „колективне свести”. Једна култура може бити отворена и подстицајна за афирмацију знања, друга нешто сасвим супротно. Конзервативно усмерење националне културе је ограничавајући чинилац за индивидуализацију знања. С друге стране, индивидуалистичке културе би требало да буду отвореније за продор и потврђивање знања појединца. Овде би требало додати и оно што се зове завист, злоба, мањак толеранције, преношење приватног у јавни живот. Све су то могуће препреке за афирмацију знања.

Најзад, постоје и ирационални фактори ометања знања. Довољно је да укажемо на снагу случаја. Колико пута је случајност допринела да неко не оствари своје знање или га пак оствари. Околност да некога познајемо ко је у стању да нам помогне, показала се као пресудна за каријеру без обзира на знање. Неко случајно познанство је такође могло да буде одлучујуће за афирмацију знања.

Дакле, између знања и развоја друштва налази мноштво препрека и оне нису лако отклоњиве.

Закључак

Изван сваке сумње је тврдња да је знање суштински унапредило моћ човека да контролише природу (да је подвалсти). Развитак друштва је такође у функцији знања. Па ипак, постоје и ограничења моћи знања у друштву и индивидуалним каријерама. Показали смо да у неким пословним процесима знање нема моћ да контролише токове производње и трговине. Знање појединца наилази на бројне препреке на путу друштвеног признања и награђивања.

Овде си изостала разматрања погрешног знања и незнања у функцији моћи. Током друштвене историје било је превише примера оваквог односа незнања и моћи. Такви примери су очигледни. У овоме раду, хтео сам да покажем да знање није априорна моћ. Није реч само о различитим врстама знања па следствено томе моћ може да буде само један одблесак посебног знања. Границе моћи су у самом знању али и социјалним препрекама.

Литература:

1. Avramović, Z. (2007): «Znanje, neznanje, pogrešno znanje», Zbornik za pedagoška istraživanja, br. 1. Beograd
2. Micahael Polany, (1958): *Personal Knowledge:towards a post critical pholosophy*, Routledge and Kegan Paul.London
3. Friedrih von Hajek (1952): *The Sensory Order*, London
4. Mils, R. (1966): *Znanje je moć*, Vuk Karadzić, Beograd
5. Rasel, B. (1961): *Ljudsko znanje*, Nolit, Beograd.
6. Rasel, B. (1961): *Osvajanje sreće*, Minerva, Subotica
7. Poper, K. (1998): *U traganju za boljim svetom*, Paideia, Beograd
8. Spasić, I. (1997): «Granice društvenog znanja», Sociološki pregled, str. 91-106, Beograd,
9. Bil Gejts, B. (2001): *Poslovanje brzinom misli*, Prometej, Novi Sad

Can knowledge posses power?

Does it knowledge power?

Summary: This paper deals with concept of power and knowledge and its practically consequence. The author critically analyses asserts that the knowledge is a power. Undaunted, knowledge is improve power the mankind on the control of nature. Development society is in function on knowledge. However, there are obstacle power of knowledge in society and individual career. In the contemporary business, knowledge have not power that control process of production and market. In the second part, author consider relationship theoretical and practical knowledge. Specially, content of business knowledge. In the conclusion, the author emphasize one example individual career, in light of knowledge without power. The individual knowledge meet on numerous obstacle on the way of social acknowledgment.

Key word: knowledge, power, business, individual career

IV

КУЛТУРА И ДРУШТВО

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 304.2:316.752
Прегледни рад
Примљен: 18.01.2013
Одобрен: 03.02.2013

ПРЕДСТАВЕ О РАДИКАЛНОМ ЗЛУ У ПОПУЛАРНОЈ КУЛТУРИ**

Сажетак: Популарна култура у својим изразима рециклира бројне архаичне митове од којих је онај препознат као „америчким мономит” (Цевет и Лоренс) – централни. Он се одвиха по шаблону мирно друштво – појављивање спољне зле претње – раст претње и штета коју зло наноси – долазак или настапак хероја – суочавање са претњом – коначни сукоб и уништење зла – успоставање хармоније. Ова шема преовлађује у целом савременом „хоррор” жанру, осим у једном случају – оном који обрађује хришћанску тематику о доласку Антихриста као радикалног, крајњег зла. Рад прати представе о Антихристу у модерној култури, у литератури, музици и филму (са посебним тежиштем на филмску трилогију „Предсказање”) и упоређује их са његовим симболичким приказивањима у култури хришћанског запада између 11. и 19. века. Проналазећи континуитет идеја и представа о радикалном злу које еволуирају у модерном добу, у раду се надаље прате најзначајније приказивање овог мита и на западу и на истоку (Крустанов, Соловјев) у двадесетом веку. При томе се уочава се како ове представе обзнањују страхове како зло више не прети и напада друштво од споља, већ наступа изнутра, уз помоћ система у коме су разрушене све моралне вредности и изгубљена сва знања да се његовом овладавању одупре, изузев оних који предузимају скрајнути, усамљени појединци и маргиналци.

Кључне речи: популарна култура, хорор, амерички мономит, Антихрист, Владимир Соловјев

---

* romero@eunet.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179014 кога финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије

(Пост)модерна западна култура у својим бројним изразима често рециклира неколицину архаичних митова. Међу њима је онај препознат као „амерички мономит” (Цвет и Лоренс (Jewett, Lawrence, 1977)) централни. У питању је митологизована манифестација неостварених, тј. потиснутих вредности „секуларне религије” на којима почива модерно друштво, а које се, из потреба психичког задовољења, продукују као културни изрази предмодерног и архајског што стоје као жељена допуна рационализованом модернитету. Код „америчког мономита” се ради о културним парафразама „мита о хероју” присутног практично у свим културама широм света, у њиховим бајкама и фолклору. Наратив о јунаку који штити људе је следећи: налазећи на маргини друштва угроженог силама зла, херој му прискаче у помоћ, и, кроз сопствено одрастање, иницијацију и интеграцију, побеђује зло и утемељује - на новом, продуценом искуству - заједницу која друштвеном здању, што се враћа нормалности, даје нови квалитет и стабилност. Поистоветивши пуритански „град на брегу” као прогресивно остварење „Новог Јерусалима” са модерним секуларним друштвом, холивудска поп-продукција је „мит о хероју” изграђивала на јудеохришћанским културним темељима: друштво се ту често доживљавало као (псеудо)рајска заједница коју опседа исконско зло. Нападу зла нису дорасли њени житељ ни њене редовне институције, сви облици друштвеног организовања. Њега ће победити тек несребични херој способан да најјача све претње и обави задатак општег „искупљења”; победа хероја обновиће друштвену хармонију, након чега он одлази, исчезава.

Структура западног, „америчког мономита” најучљивија је у „хорор” жанру који почива на упадљивом шаблону: мирно друштво – појављивање спољне зло претње – раст претње и штета коју зло наноси – долазак или настанак хероја – суочавање са претњом – коначни сукоб и уништење зла – успостављање хармоније, са новим искуством и квалитетом заједнице у „постконфликтном” друштву (Teusner Paul, 2005). Свуда, осим у једном случају. У питању је „хорор” трилогија „Предсказање” која је базирана на хришћанском предању о доласку Антихриста.

Антихрист у популарној култури

Са намером да капитализује успехе својих филмских „хорор” претходника са окултно-апокалиптичном тематиком (нпр. „Розмарина беба” Романа Поланског, „Егзорциста” Вилијама Фридкина итд) „Предсказање” је покушало да у оквиру „хорор” жанра приповеда једну од

могућих прича о доласку Антихриста – мрачне и злосутне фигуре која интригира уобразиљу западне културе готово два пуна миленијума.

Наратив „Предсазања” је широко познат: америчком амбасадору Роберту Торну (Грегори Пек) умире новорођено дете, те га он, док супруга Кети то не зна, у договору са особљем породилишта коју му ово предлаже, замењује другим, живим дететом чија је мајка умрла на порођају. Дете, коме су супружници Торн дали име Демијан, расте у миљеу политичке моћи, крај оца који је пријатељ председника САД и његов могући наследник. Али, недуго потом, у Демијановом окружењу почињу да се дешавају страшне ствари: несреће погађају све оне који у младом Торну уочавају нешто необично и мрачно. Демијанова дадиља извршава самоубиство; новинарско њушкало страда у крајње невероватној саобраћајној несрећи; слично се дешава и нервно лабилном проповеднику кога убија муња након што упозорава амбасадора Торна на „синовљево” право порекло... Док се мртва тела у Демијановој близини (укључујући ту и његову „мајку” Кети) гомилају, на њихова места долазе мрачни окултисти који, потом, усмеравају Демијаново одрастање у њима жељеном правцу. Роберт Торн, напослетку, назире у укоченом погледу свог мистериозно рођеног усвојеника долазак нове, ужасне опасности - испуњење Откровења св. Јована Богослова. Убеђен да је Демијан Антихрист, отелотворени Луцифер, Роберт доноси одлуку да га убије. У томе га, у задњи час, спречава полицијска интервенција. Видевши у њему полуделог оца који се устремљује на недужно дете, полиција пуца, убија Роберта и тако, несвесна позадине дешавања, омогућава даљи живот и успон Антихриста. У последњој сцени филма, видимо малог Демијана на „очевој” сахрани где га за руку држи председник САД и схватамо да успон Антихриста тек почиње.

Следећи исти рецепт, друга два наставка филма „Предсказање” прате Демијаново одрастање: његово школовање и живот у породици очевог брата Ричарда Торна (Вилијам Холден), корпоративног мултимилијардера; похађање војне академије и потоњу пословну каријеру у фиктивној мултинационалној компанији „Торн Ентерпрајз” преко које покушава да дође до светске власти; такође, пратимо и безуспешне покушаје појединаца и група који називу његов „апокалиптични идентитет” да га у томе спрече.

У позадини филмске радње се одвија својеврсно пружање увида о испрва порицаним или превиђаним дешавањима која окружују савременог човека. Она доводе до пружања публици визија о постепеном приближавања есхатона кроз савремену свакодневницу, до одвијања историјског финала у коме се, у исти мах, урушавају сва дотадашња преов-

лађујућа сазнања и мњења што, наизглед, још увек чврсто стоје као извесност модерног света и живота. Упркос конфузном финишу филмске трилогије који спада у сам врх површних рецепција хришћанских теолошких мотива, трилогија „Предсказање” (укључујући ту римејк његовог првог дела, из 2006. године) својом садржином у многоме штрчи из предвидивих канона популарне жанровске продукције.

Између првог „Предсказања” (Омен) и његовог римејка стоји читав низ поп-продуката што црпе тематику из хришћанске апокалиптике. Док „Анђеоско срце” са Мики Руркијем тек парафразира причу о Фаусту смештајући је у контекст филм ноир-а, „Ђавољи адвокат” (у коме Ал Паџино глуми Луцифера као власника мултунационалне корпорације) искушава амбициозног адвоката (Кијану Ривс) нудећи му да буде „отац Антихриста”. У „Седмом знаку” представа о Антихристу приказује дете, наводно зачето „без душе”, чије ће рођење означити приближавање „краја света”. Страх од корпоративне глобализације и наднационалног удруживања код америчких протестантских фундаменталиста довео је до настанка читаве серије књига и филмова познате под именом „Left Behind”. Њихови су тиражи мултимилионски: у центру серијала је фигура Антихриста приказана као водећа политичка личност Европске Уније. Његово име је Николае Карпатија. Неке од најнегативнијих ликова у књигама „оца хорора” Стивена Кинга (пре свих, у књигама „Очи змаја”, „Упориште” и циклусу „Мрачна Кула”) веома наликују на већ вековима уврежене представе о Антихристу на Западу. Писци Тери Прачет и Нил Гејмен, пак, покушавају да се литерарно окористе о апокалиптичне мотиве у комичној причи „Добро знамење”. У овом случају аутори изводе „извртање” мотива западне апокалиптике у правцу неочекиваног - тако да „њихов” Антихрист тежи да спречи одвијање борбе између добра и зла и тако „одгоди” есхатон. Анимирани серија „Саут Парк”(South Park) иде још даље у бурлески „из друге руке”: симулирани бокс меч између добра и зла, Христоса и Сатане, представља нескривену парафразу на Демијена Торна и „хорор” трилогију „Предсказање”. У рок музици, понајвише у метал жанру и његовим поцанровима, од Ролингстонса (Sympathy for the Devil) и Цепелина, преко Ајрон Мејдена (The Number of the Beast) до Слејера (Antichrist) и Мерилин Менсона (Antichrist Superstar), лајтмотив о Антихристу постао је опште место.

Портрет „Сина погибли” у визури Запада

Прикази портрета Антихриста у постмодерној поп-продукцији углавном су одјеци опседнутости апокалиптичним страховима који се ширио римокатоличком (касније и протестантском) Европом од 11. до 18. века. У првом хришћанском миленијуму, такви страхови су и на Истоку и на Западу били углавном непознати: симболичне назнаке о Антихристу у старозаветној апокалиптичној есхатологији (у Даниловој Књизи, Књизи о Еноху) и учењима јеврејских секти (попут оне есенске) биле су тек део упозорења о „човеку безакоња”, односно „сину погибли” и „тајни безакоња”. Слично је и у апостолским посланицама (Прва и Друга саборна посланица св. Апостола Јована богослова, те Солуњанима посланица Друга св. апостола Павла) и, наравно, у Откровењу св. Јована Богослова (пре свега, у њеној 13. глави). Светотачка литература следи апостолске инструкције без имало нагађања, мистификација и замишљања: св. Поликарп сматра да је свако ко проповеда лажне доктрине - „Антихрист”; св. Иринеј Лионски Антихриста идентификује са „сином погибли” и „мрзости опустошења” што ће се у будућности зацарити у Јерусалиму представљајући се за Христа, али се зауставља на претпоставци да ће он пореклом бити из племена Дана, поменутог код пророка Јеремије а уочљиво изостављеног из набрајања племена Израиља на почетку Јовановог Откровења. Исто становиште заступа и св. Иполит Римски. Он још додаје и да ће Антихрист, са намером да из њега влада светом, обновити Јерусалимски Храм. Св. Јован Златоусти подучавао је да се избегавају било какве спекулације о Антихристу, сматрајући да је боље и духовно корисније не упуштати се у њих.

Сви позноантички и средњовековни оци, придодајући им и блаженог Августина Хипонског, сложено заступају тезу по којој ће Антихрист бити човек, а не какво монструозно биће. Он неће бити отелотворење, инкарнација Луцифера, већ, по својој природи, човек који ће након, по сопственој слободној вољи, бити поседнут од стране нечастивог. Тек потом ће, према предању, све представљајући се за Христа самог, Антихрист обмањивати и отерати у пропаст мноштво људи који ће се за њиме повести. Западно фреско-сликарство у првом миленијуму по Христу у многоструком се држало светоотачког става да ће Антихрист бити „демонско чедо” „не по природи, већ по опонашању”, па га је зато и приказивало као људску фигуру иза које се, у позадини, оцртавала змија. Међутим, већ у осмом веку, на илустрацијама из Валенције, „човеколики” Антихрист приказан је као див који доминира

сценом (што нам све указује на, до тада непознату, фасцинацију и страх). У илустрованом призору Откровења (19:20) из Валенције, где су сатана и лажни пророк оковани од стране анђела - уочава се њихова повезаност у нешто што наликује дводелној фигури у којој се спајају човека и звер. Неки савремени историчари уметности ово виде као „трансгресивну метаморфозу једног ентитета, енигматичног идентитета два змијолика бића која се налазе на рубу амбиса” (Lewis, 2010: 7). У Апокалипси из Тријера из 12. века илустрација „сина погибљи” потпуно напушта шкрта али прецизна светоотачка указивања и приказује ђавола као једну хибридную креатуру са људским телом лажног пророка (Антихриста) и двоструком главом звери. Док постмодернисти, попут Јулије Кристеве, у приказу ове монструозне креатуре што одудара од природног поретка ствари виде нарушавање границе у коме су идентитети „дуплирани, помешани, хетерогени, животињски, метаморфизирани и измењени” (Кристева, 1982: 6-7) - источни хришћани у томе пре свега виде симптоме оболеле уобразиље којим се изобличавају различити нивои мистичне симболике Откровења св. Јована Богослова.

Паралелно са уоченим „хибридним приказивањем”, у потоњим периодима долази и до феномена практичног „умножавања Антихриста”, односно - упирања прстом и проглашавањем за њега многобројних тадашњих значајних личности које су застрањивале у духовном погледу, биле оне клерици или владари. Тако су, позивајући се на папу Гргура I који је у жару надметања између регионалних бискупа на Западу упозорио да свако ко са гордошћу у срцу жели да себе назове универзалним бискупом треба сматрати Антихристом (што је учинио већ његов наследник, Бонафације II), оптужујућом „антихристовском реториком” међусобно су се, током зрелог средњовековља, „чашћавали” бројни римски понтифeksi и монарси на Западу. Случај међусобне размене „антихристовских оптужби” између папе и императора Фридриха II данас је само најпознатији овакав пример. „Традицију” таквих клевета унакрсно су размењивали и Лутер и његови реформистички следбеници са Ватиканом, све следећи Дантеа који је у својој „Божанственој комедији” „антихристима” окарактерисао бројне римске понтифексе као што су били Никола III, Бонафације VIII или Клемент V. Исто се одиграло и у радикалном реформистичком издању, када су многи противници папства, следећи изјаве Џона Виклифа, „антихристовском” називали саму институцију римског епископа. Са друге стране, римокатолици су протестанске проповеднике сматрали лажним пророцима и отпадницима од хришћанства, то јест слугама нечастивог што, свесни тога или не, припремају долазак Антихриста. На тај начин су негативне квалификације

везане за Антихриста истовремено постале синонимима и за указивање на хипокризију и корупцију унутар римокатоличке цркве на Западу, као и на отпадништво које, иза циљева моралног очишћења и обнове изворне вере, одбацује црквена предања и ствара предуслове за настанак у суштини нехришћанског човека и друштва. Због честе употребе апокалиптичне реторике код обе стране у спору и мишљења што су видела само оно што код другог не ваља али не и код себе, неки међу озбиљнијим истраживачима периода реформације, попут Мек Гина, ово раздобље називају и епохом „подељеног Антихриста”.

„Инфлација” оптужби касније се проширила и у међусобне размирица унутар протестантских секти. Једини случај да се нешто слично десило на православном Истоку били су случајеви у Русији када су, прво цар Алексеј (1645-1676) - поводом иницирања литургијских реформи које је спровео патријарх Никон, а касније и Петар Велики - због насилне, западњачке модернизације - оглашени од стране „старовераца” за Антихристе. Честом злоупотребом апокалиптичне реторике ове оптужбе су временом губиле на тежини. Тако је „инфлација Антихриста” (као у познатој причи о чобанима који су стално ширили лажне гласине о вуку) са почетком просветитељског раздобља довела до потпуног обезвређивања ове реторике. И када је у зрелој и позној модерни историја заиста почела да поприма апокалиптичне размере, као и у причи у којој је вук „на крају стварно дошао по своје” - због ранијег честог прављења фаме и лажне узбуне – више нико ко је држао до озбиљности и сопствене трезвености није смео да на то обрати пажњу да не би био исмејан и проглашен „заосталим” и „сујеверним”.

Перспективе „тајне безакоња” из савремених углава

Слични трагови „употребе Антихриста” и као средства за дисквалификацију оног ко се (са мањим или већим правом или не) доживљава као негативан противник, опонент, али и као метафоре за опасна застрањења садашњице, проналазе се у савременим покушајима интерпретације Откровења св. Јована Богослова у поп-култури. Осврнимо се зато још једном на „хорор” трилогију „Предсказање”.

У анализама филма „Предсказање” преовлађујуће је уочавање управо другог значења као метафоре за застрањење, за негативне стране садашњице. Робин Вуд тако проналази везу ове филмске трилогије са развојном линијом унутар „хорор” жанра која се први јавила током „еманципаторских” шездесетих година 20. века. Она приповеда о рас-

помаљеном, демонском детету што, распуштено управо том и таквом еманципацијом (а на потајно задовољство публике) разара секуларну, модерну породицу, а затим и поредак те цело друштво (Gerlach, 2011: 1027–1046). Марк Јанковић - са чврстим уверењем да у целом „хорор” жанру преовладава осећање анксиозности и беспомоћност касне модерности која више није у стању да разликује поредак од хаоса, свесно од несвесног, нормално од ненормалног - сматра да „Предсказање” упозорава да се управо Антихрист, „чисто” зло, може „изродити” из једне, условно речено, нормалне, просечне, модерне породице (Јанковић, 1992). Зато се филмови серије „Предсказање” могу тумачити и као указивање на друштвену болест где размажено, „демонско дете” терорише своје родитеље и уништава све друге видове ауторитета, стичући своју моћ управо кроз њихово систематско подривање.

Но, „Предсказање” указује на још много тога. Филмска прича, макар и као изобличење и реликт, као несумњива „крхотина” западног хришћанског поимања света и човека, указује на наличје психолошки компензационе „постмодерне” митологије којом се њени конзументи хране и самооправдавају. За разлику од клишеа модерне „хорор” митологије о монструозном, ругобном злу које од споља напада идилично друштво и његове наивне житеље које само херој и хомогенизација наспрам нападача може спасити, „Предсказање”, као „израз шире друштвене критике и доминантних митова о друштвеном реду, поретку, лидерству и субјективности у пост-фордистичкој Америци” (Gerlach, 2011: 1027-1046), указује управо супротно. Зато се у овом филму могу видети рецидиви хришћанског увида што изврћу компензациону „митску структуру” како би, на тај начин, указали на погубне процесе зарад буђења позорности и одговорности ка стварном а не умишљеном моралном ставу, оном који не даје простор за уљуљкивање у западној „богомданој изабраности” и живљењу у „најбољем од свих могућих светова”. Не - говори нам „Предсказање” - савремено друштво није ни изблиза добро. Све његове главне институције – влада, председник, корпорације, војска – не да не спречавају, него поспешују и широко отварају Антихристу врата за пут ка његовом трону. „На тај начини филмови указују да су силе реда и хаоса постале нераспознатиљиве, тако да управо оне које сматрамо стабилним и заштитничким – у ствари представљају извор нашег уништења (Gerlach, 2011: 1027-1046).” У модерном систему, такође нам говори „Предсказање”, не постоје стварни хероји, већ само маргиналци које покушавају да раскринкају и зауставе успон зла, али не успевају у томе – јер систем ради против њих. У стварном центру друштва није херој већ његово мрачно наличје, сам „син поглибли” који неу-

мољиво корача коридорима моћи корпоративног и војно-индустријског комплекса. Он предано калкулише и повлачи конце што резултирају економским и окултним злочинствима, док му цео систем, заправо, иде у прилог. Такво „препознавање зла” унутар самог система, унутар сопственог друштва, али и уочавање крајње немоћи да му се људским, ван-системским алтернативама стане у крај, представља филмски израз страха стварних хришћанских, псеудо-хришћанских те постхришћанских рецидива унутар друштвених снага на Западу. Они гледају како се друштво у процесима „корпоративне глобализације” током друге половине 20. века потпуно отргло и одвојило од хришћанског морала те окренуло њему насупрот. Страх да све постојеће негативности могу попримити размере доласка „Антихриста” избијају и из филмског серијала „Предсказање”, и из бројних других конзервативно - фундаменталистичких дела, попут циклуса књига „Left Behind”.

Као одједи ових виђења могу се пронаћи и савремени погледи из супротне перспективе. Гледајући из другог угла, та виђења управо у „источној алтернативи” западном глобализму читавају перспективу могућег „доласка Антихриста”. Тако савремени руски писац Павел Крусанов (1961) користи страх „новоруских” либерала-западњака од анти-западних, евроазијских сентимената унутар постсовјетске Русије да наслика „источног Антихриста”. Литерарно (али и политички) „препакујући” Отровење св. Јована Богослова и Нострадамусове „катрене” – порочанства у симболичним стиховима, Крусанов у роману „Ујед анђела” (Крустанов, 2002) даје портрет Антихриста који је, и буквално и симболички, израз руско-кinesког јединства. Роман прати успон Ивана Некитајева, сина руског војника и кинеске блуднице, што од сирочета и пасторчета постаје успешни ратник и војсковођа. Његов успон је стреловит: овенчан победама над муслиманима, Некитајев постаје прво губернатор ослобођеног Цариграда, а на крају и император што постиже антизападно, „евроазијско” јединство Русије, Кине и балканских држава. Тек на крају се испоставило да је његово „православље” само маска, димна завеса и лукавство под којом се одвијао успон Антихриста, док су сви зло видели само на Западу и очекивали његов долазак са те стране. Занимљиво је да се, и то у многим аспектима, „источни Антихрист” Иван Некитајев – пре свега као официр, човек система и поретка, „подудара” са његовом „западном верзијом” - са Демијаном Торном из „Предсказања”. Може се рећи да је Некитајев Торнов одраз у огледалу, нескривена копија, једнако једноимензионална и карактерно осиромашена, а стављена како у контекст савремених токова посткомунистичког друштва и њене политике тако и идеолошких и егзистенцијалних страхова њихових житеља.

Кратка повест о Антихристу

Пре више од једног века, најпродубљенији и највише у складу са светоотачим предањем портрет Антихриста у савременој култури дао је надарени (маде не и у свему православни) руски религиозни мислилац Владимир Соловјев. Написана на прелазу из 19. у 20. век, његова „Кратка повест о Антихристу” изгледа нам да не представља само изнијансиранији и вишедимензионалнији покушај да се, књижевно и филозофски а на углавном доследном трагу светоотачког црквеног предања, покуша портретисати „син поглибли” него што су то каснији, већ описани примери, и они на Западу и они на Истоку. Соловјевљева „Повест...” све (пост)модерне, једнодимензионалне „фигуре Антихриста” стављене у друштвено-политички контекст двадесет и првог века, посматра као предуслов за долазак „правог” Антихриста. Односно, аутор „Повести...” сматра да, видевши једно у другоме „Антихристе”, сукобљени Исток и Запад са згариштем иза себе представљају плодно тле за долазак, и то у лику миротворца и усређитеља човечанства а не тек освајача и државника - глобалног владара будућности који ће заиста бити „син поглибли”.

Понесен ондашњим страхом од „жуте најезде” и неомонголске, кинеско-јапанске симбиозе, слично савременом писцу Павелу Крусанову, Соловјев је крајем 19. века покушао да антиципира сукобе у свету у наредних две стотине година управо у овом кључу. Азијске армије, у његовој верзији, побеђују и преплављују Русију и европске земље те уједињују евоазијски континет. Свет доживљава полувековни период културног и религиозног синкретизма у коме потпуно исчезавају модерни материјализам и позитивистичка наука. Тек потоњом декаденцијом овог континенталног здања ствара се повољна позорница за финале овосветске историје. „Европа у двадесет и првом веку јесте федерација мање или више демократских држава – стварају се Сједињене Европске државе” – приповеда Соловјев. – „Живео је у то време међу верујућим спиритуалистима један изузетан човек – многи су га називали надчовеком – који је ипак био далек како од детињег срца тако и од детињег ума. Још је био млад, али захваљујући својој генијалности, он је негде око своје тридесете године постао познат и славан као велики мислилац, писац и друштвени радник (Соловјев, 1989: 135-136).” Соловјев овог филантропа, спиритуалисту и аскету „изузетне генијалности, лепоте и племенитости, највишег испољавања уздржаности, несебичности и дејственог човекољубља”, наспрам нама добро познатих прилика на почетку трећег миленијума слика одвећ у интелектуалистичким разме-

рама краја 19. века. Но, са ненадмашном даровитиошћу, Соловјев указује и на оно суштински најбитније – на његово огромно самољубље које се крије иза побожности и човекољубља („Веровоа је у добро, у Бога и Месију. У то је веровао, али је волео само себе (Соловјев, 1989: 136).” Обдарен све самим изузетностима и талентима, овај „човек сутрашњице”, охоли праведник што жели да спасе и усређи човечанство, чека највише одобрење за овај наум. Почине да га раздире сумња: Шта ако он није тај спаситељ? ”Шта ако Галилејац... нисам ја, него онај? Шта ако он није мој претеча, већ прави, први и последњи?” Из сумње се рађа патња. Из раздируће патње - очај и несрећа, а затим и мржња и гнев према Богу што га због његове несреће сажалева. „Он ме сажалева... не, никад. Није васкрснуо, није васкрснуо!” У изливу смешаног гнева и очаја, овај „највећи међу хуманистима” покушава да изврши самоубиство бацивши се са обронка понора. „Али га нешто гипко као водени стуб задржа у ваздуху, он осети потрес, као од електричног удара, и нека га сила одбаци натраг. За трен је изгубио свест, и пробудио се клечећи на коленима, неколико корака од понора. Пред њим се оцртавала нека појава која као да је светлела нејасном фосфорном светлошћу, а из ње су му два ока болним сјајем продирала у душу... (Соловјев, 1989: 138)”

Примивши у себе тајанствену силу тако што „оштра ледена струја уђе у њега и испуни му сво биће... и уједно са тим осети невиђену снагу, бодрост, лакоћу и одушевљење”, „човек будућности” - највећи међу хуманистима и филантропима - отпочеће своју „месијанску мисију”. Њу ће потпомагати тајна друштва и наддржавне политичке и економске елите. Његова потоња дела, која ће пробудити свеопште одушевљење, биће свеобухватна и мириће супротности. У њима ће се „сјединити племенито поштовање према древним симболима са широким и смелим радикализмом друштвено–политичких захтева; неограничена слобода мисли са најдубљим разумевањем свега мистичног; апсолутни индивидуализам са искреном оданошћу општем добру (Соловјев, 1989: 140).” Односно, све ће то, у сјајном стилу (Соловјев каже „...са генијалним артизмом”), он понудити човеку: мирење вере и разума, мистике и науке, традиције и садашњице, „као саму истину, која неће захтевати ничије преиспитивање, мењање и самоодрицање – јер примењујући на њега искључиво свој сопствени актуелни угао виђења, ни по чему неће нарушити саму истину. Не будући присиљен да ради ње превладава своје ја, нипошто се неће одрицати стварно од своје једностраности, нипошто неће одбацити своје погрешне погледе и стремљења, и чак неће ничим допуњавати своје идеје (Соловјев, 1989: 140).”

У томе, према Соловјеву, и лежи врхунска „миротворачка и уједињитељска” способност „човека будућности”. А, иза ње, и његово врхунско лукавство: способност која нуди да уклопи све углове „предсказања” и уверења, и то баш онако како људима одговара и годи - само да се не би преиспитивали и трудили да стварно мењају себе. Крајњи циљ ове „најчовечије од свих понуда” је да кроз тај „консензус”, представљен за уједињујућу истину целог света, промовише – „себе” као неког „другог”, као самог „Месију”.

Управо оваквим приступом, свакако у неупоредиво блажем облику, одише и савремена популарна култура што стоји нагнута над ивицом културног амбиса, као и њена бројна „мала откровења” које нам, све журно хитајући ка будућности, нуди.

Литература:

1. Gerlach Niel, *The Antichrist as Antimonomyth: The Omen Films as Social Critique*, Journal of Popular Culture, Volume 44, Issue 5, October 2011
2. Jancovich, Mark, *Horror*. B. T. Batsford, London, 1992
3. Jewett, Robert, and John Shelton Lawrence. *The American Monomyth*. Garden City, 000NY: Anchor, 1977
4. Kristeva Julia, *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, Columbia University Press, New York 1982
5. Krusanov Pavel, *Ujed Anđela*, Geopoetika, Beograd, 2002
6. Lewis Suzanne, *Encounters with Monsters and the End of Time: Some Early Medieval Visualisations of Apocalyptic Echatology, Different Visions: A Journal of New Perspectives of Medieval Art (ISSN 1935-5009)*, Issue 2, June 2010
7. Solovjev Vladimir, *Tri razgovora*, Gradac, Čačak, 1989
8. Teusner Paul, *Resident Evil: Horror Films and Construction of Religious Identity in Contemporary Media Culture* COLLOQUIUM 37/2, 2005

Ideas of „radical evil” in the popular culture

Summary: Popular culture, in its various expressions, recycles numerous archaic myths. Among them, „American monomyth” (Jewett and Lawrence) is recognized as – central. It develops throughout scheme: peaceful society – emergence of threat, evil threat – strengthening of threat and damage produced by evil – arrival or „becoming” of a hero – confrontation with the threat – final conflict – destruction of evil and re-establishment of the harmony. This scheme prevails in whole contemporary „horror” genre, but in one case – that treats „Christian theme” of arrival of Antichrist” as radical, extreme evil. This paper examines ideas of Antichrist as „radical

evil” in modern culture, in literature, music and film (specially emphasizing movie trilogy „Omen”) and compares them with its symbolic presentations in culture of Christian West between 11. and 19. century. Discovering continuity of ideas and representations of „radical evil” which evolve in modern era, the author of paper, furthermore, observes most important descriptions of this myth in the culture of West and East (Krustanov, Solovjev) in 20. century. He notices that this ideas reveals fears that evil is no more threatening or attacking society „from outside”, but approaching „from within”, with the help of system deprived of all its moral values and necessary knowledge how to resist to its control, except those taken by astrayed and lonely, marginalized individuals.

Key words: popular culture, horror, „American monomyth”, Antichrist, Vladimir Soloviev

ПРЕДРАГ КРСТИЋ

РАДА ДРЕЗГИЋ*

Универзитет у Београду

Институт за филозофију и друштвену теорију

Београд

УДК 305-055.2:316.7

Прегледни рад

Примљен: 11.11.2013

Одобрен: 28.12.2013

АПОРИЈЕ КАПЕТАНКЕ ЛАЂЕ: ЗВЕЗДАНЕ СТАЗЕ И ФЕМИНИЗАМ**

Сажетак: У тексту се анализира феминистичка рецепција/критика филмске научне фантастике на примеру телевизијског серијала *Звездане стазе*. Уочавају се недоумице и несугласице у феминистичким интерпретацијама које су пратиле промене не само у представљању женских ликова у серији већ и родних односа и саме категорије рода од *Оригиналне серије* (1966-1969), преко *Следеће генерације* (1987-1994) и *Дубоког свемира Девет* (1993-1999), све до *Војаџера* (1995-2001). Док су прва два серијала и поред очигледних покушаја да се женски ликови и идентитети „модернизују”, у суштини изграђена на патријархалној идеологији рода обележеној неравномерном расподелом моћи и фаворизовањем мушкараца, до суштинске трансформације у репрезентацији женских идентитета долази у трећем серијалу, а нарочито или тек тамо где је капетан као главни јунак коначно постао капетаница Џеневеј у четвртм серијалу *Војаџер*. Неки аутори то сматрају историјским догађајем и за телевизију и за жене. Значење овог историјског догађаја се, међутим, на различите начине интерпретира у оквиру феминизма. С једне стране су критичке примедбе представника правоверног или беспошtedног феминизма за које је капетаница Џеневеј „најеманципованија” жена универзума *Звезданих стаза*, или преженствена да би била феминисткиња или пак испуњење стереотипа маскулинизоване жене-лидера. С друге стране су, ауторима овог текста ближа, суптилнија тумачења која лик Џеневеј посматрају као унутар једне особе хотимице у кон-

* drezgic@instifdt.bg.ac.rs

** Овај рад је реализован у оквиру пројеката 43007 и 41004 које финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије у оквиру програма Интегрисаних и интердисциплинарних истраживања за период 2011-2014.године.

фликт стављене феминизоване и маскулинизоване особине да би се избегла „стигма родности”. Следствено томе, лађа којом она командује постаје „феминистичка хетеротопија” у којој инкомпатибилне ствари, људи и ситуације могу бити постављени једни уз друге, чинећи тако модел за једну нову концепцију заједнице, породице, рода и расе, какве можда могу да функционишу у будућем свету.

Кључне речи: научна фантастика, Звездане стазе, феминизам, род, идентитет, хибриднаост

Научнофантастична футуристика, а *Звездане стазе* посебно, показала се готово неисцрпним извором инспирације за феминистичку критику. Према њеним заступницима, чак и онима који нису наклоњени *Стазама*, неподељено је уверење да оне покривају „готово сваку област од интереса за феминисте” (Робертс, 1999: 183). Можда и даље најпрегледнији и најиздашнији су у овом погледу репрезентативни зборници радова *Блиски сусрети* и *Зона туђина* (Penley, Lyon, Spigel and Bergstrom, 1991; Kuhn, 1990). У потоњем се, између осталог, *Осми путник (Alien)* и *Блејд Ранер (Blade Raner)*, као „прогресивни” научнофантастични филмови, супротстављају „конзервативнијим” *Звезданим стазама*, у којима се налази да се кроз лик капетана Кирка афирмише „патријархална бела Америка, полна подела улога која одобрава неучествовање оца у раду на одгајању деце и доброћудно насиље одговарајућег ауторитета” (Byers, 1990: 48).

Када је реч о зборницима посебно посвећеним *Звезданим стазама*, једно од најважнијих имена феминистичке критике научне фантастике, Марлин Бар (Marleen S. Barr), приредила је једну збирку текстова који се односе на њихов други серијал, *Следећа генерација* (Barr, 2000), а безмало двадесет година раније и зборник истог почетног наслова, „Будуће жене”, који осликава целокупно поље „феминистичке научне фантастике” (Barr, 2001). Она је нешто оптимистичнија у погледу еманципатоске дејствености научне фантастике и, осим што практикује критику културе кроз оптику њене феминистичке варијанте, у њеним уметничким, књижевним, филмским, па и политичким и друштвеним примерима проналази и „манифестације утопијске пост-фаличке културе” (Barr, 2000a: 68). Мушке фантазије истраживања и освајања Другог сада више не представљају читаву причу о домену научне фантастике. Насупрот таквом литерарном „шовинизму”, постоје специфични радови „феминистичке научне фантастике” који предузимају темељну друштвену критику и уписују се у научнофантастични и шири књижевни

свет. Они представљају ”фаминистичке фабулације” – „кишобран термин који укључује научну фантастику, фантазију, утопијску књижевност и књижевност главног тока (коју пишу и жене и мушкарци) која критикује пратријархалне приче” (Barг, 1993: 12).¹

***

При брижљивијем испитивању родних конотација и рецепције (свих серија и филмова) *Звезданих стаза* и њихових импликација за феминизам, ствар дакле не изгледа једноставно. Жеља за родном једнакошћу била је јасно интегрисана у њих још од пилот епизоде, „The Cage”. Тамо је другокомандујући лик капетану названом Пајк (глумио га је Џефри Хантер (Jeffrey Hunter) била једна прибрана и ефикасна жена (у извођењу Маџел Барет (Majel Barrett). Реакција тестираног гледалишта је била двосмислена – иако им се допала глумица, били су озлојеђени и у неверици због њеног високог статуса – па се продукцијска мрежа НБЦ одлучила да одбаци њену улогу „броја један”, налазећи да публика те 1966. године није била спремна да види жену у позицији таквог ауторитета (Whitfield and Roddenberry, 1968: 128). Исход: осим што је Кирк (глумио га Вилијам Шатнер (William Shatner) постао капетан, (полу)Вулканац мистер Спок (у извођењу Лионарда Нимоја (Leonard Nimoy) је произведен за другокомандујућег као официр за науку, док је Баретовој дата приличнија улога сестре Чепел, жене осуђене да са безбедне удаљености бродске болнице заувек жуди за недостижним Споком. Закључак: публика је лакше могла да изађе на крај са ванземаљским мушкарцем него са људском женом када је реч о командној структури.

Жене људске врсте су далеко највећим делом у *Оригиналној серији* приказане као препознатљиви стереотипи: или су оријентисане на љубавна посла, као Киркова плавокоса и плавоока вредница Јоман Џенис Ранд или показују интерес за језике и комуникацију, као официрка за везу Ухура или нуде исцељење и утеху, као сестра Чепел (Johnson-Smith, 2004: 80). Ниједна од њих готово да нема водећу улогу и у једној епизоди; они женски ликови који су добили такву част готово неизоставно су били, дакако пролазне, љубавне мете капетана Кирка.

¹ Упоредити Барг 1992; за феминизам у читавом спектру тема и оријентација с обзиром на научну фантастику, видети још: Ben-Tov, 1995; Stone, 1995; Sargent, 1995; Sargent, 1995a; за родне и сродне теме видети: Projansky, 1996; Helford, 1996; Haffner, 1996; Tetreault, 1984; Cranny-Francis, 1985; Bjorklund, 1986; Blair 1983; Henderson, 1994; Joyrich 1996).

Не може се изоставити ни оно што је већ визуелно и тако рећи амблематски обележило идентитетске репрезентације *Оригиналне серије*: упечатљив изглед униформи Звездане флоте – које прикладно одражавају и предочавају савремени патријархални поредак (Roberts, 1999: 21 и даље). Сви женски чланови посаде, а и са осталим женским ликовима је то најчешће случај, носе неизбежне миниће. С ону страну иницијалног порива да се једним потезом већ ту денунцира мушка логика дискриминације која дозначавањем места потчињава жену, Луанда Хорокс (Luanda Horrocks) трезвено упозорава да ипак морамо да уважимо чињеницу да је серија писана у другој половини шездесетих и да „рефлектује више или мање пре-феминистички морал”. Ваља пребацити акценат: јесу жене у мини сукњама, али су мини сукње ипак део униформе. А само постојање униформисаних жена у визији будућности сведочи о покушају да се жене инкорпорирају у тада преобладајућу мушки свет истраживања и науке, који такву улогу „жене и њене сексуалне жеље” није могао да доживи другачије до као опасност. *Звездане стазе* тако представљају ону „транзициону тачку која нам пружа јасан преглед извесних ставова према женама, сексуалности, моралу и жељи” – пре него што ће стварно наступити већа заступљеност жена у јавности, политичка коректност и антидискриминативни закони (Horrocks, 1997: 23).

У двадесет година између те *Оригиналне серије* (1966-1969) и *Следеће генерације* (1987-1994) *Звезданих стаза* заиста су се одиграле значајне промене у политичкој, социоекономској и културној позицији жене: од успона савременог женског покрета касних шездесетих до његовог окопњавања осамдесетих под режимима Регана и Буша, његовог обезвређивања с обзиром на конзервативно одступање које је названо „постфеминизам”, његове ерозије, такође, под тежином властитих противречности и искључивости.² Те промене у „култури” читовале су се и у програму нове серије: осим што су проређене сцене насиља и имплицитно прихваћене границе делотворности силе, промењени су и женски ликови у складу са новим улогама које су приписиване жени (Wilcox, 1992). Прва промена је била приметна већ у тексту који као саставни део уводне шпице драматично изговара глас не више капетана Кирка, него новог капетана Жан-Лик Пикара, и којим се више не најављује да ће свемирски брод Ентерпрајз ићи тамо где „ниједан човек” (*no man*), већ тамо где „нико” (*no one*) досад није ишао. Тај помак ка „егалитаризму” чинило се да указује и на обзирност према репрезентацији

---

² За анализу медија у односу на ”постфеминистички” феномен, видети Модлески, 1991; Press, 1991; Probyn, 1990.

жена, као што је јамачно апеловао на већ образовану велику и активну женску фан заједницу.³

Али ствар се није зауставила само на шпици. Уместо усамљене Ухуру у *Оригиналној серији*, појавило се још неколико женских официра. Ту је прилично ратоборно расположена Таша Јар, оригинални шеф обезбеђења брода, као и бродска докторка Беверли Крашер, жена која комбинује своје професионалне дужности са осетљивошћу за традиционалне „женске врлине” неговања, постојаности и материнске бриге. Осим њих, серијом дефиљује и мноштво женских адмирала који нередовно посећују брод (и програм) али редовно изгледају мање или више поремећено и сведоче о чудном утиску да *Звездане стазе: Следећа генерација* могу да прихвате женску моћ само уколико остаје удаљена од Ентерпрајза и гледалаца, само ако су те лидерски расположене жене безбедно уземљене у „дому” главне команде Уједињене Федерације Планета на Земљи.

У таквој конкуренцији доместификованих и/а професионализованих жена, својом идеализованом „женственошћу” издваја се Дијана Трој, природни „емпат”, бродска психолошка саветница, получовек полу припадник телепатске врсте Бетазоид. Будући да може да осети емоције живих бића око ње, она је идеална присна пријатељица, повереница читаве посаде Ентерпрајза и, при том, погодан тумач догађаја за гледаоце. Али родна улога саветнице Трој је можда и битнија од ове званичне – јер је утемељује. Дијана Трој јесте емпата, али је и на најконвенционалнији начин „женствена”, најженственија од свих женских официра Звездане флоте, већ и по својим екстравагантним фризурама и јединственом занемаривању правила униформе за рачун тесно скројених и ниско одсечених костима који наглашавају њено тело (Hastie, 1996: 118 и даље). Уз свој однос према моди, Дијана Трој на стереотипни начин женског конзумента гаји и љубав за чоколаду и друге десерте, прерастајући тако у симбол женске лакомислене потрошње, у чак клишетирану слику жене која једе бомбоне док гледа сапунске опере. Свака сезона доноси још једно шишање и обликовање њене фризури и додаје још један нови деколте, крој, боју и тканину њеној одећи, што представља изузетан контраст у односу на тек повремену промену оковратника остатка посаде. Она тако, намеће се увид, подражава женску модну индустрију која промовише сезонске промене, а тим констатним подешава-

³ За перспективу и анализу жена у фан заједницама *Звезданих стаза* и њихову преминацију међу извршним функционерима, те ексклузивно женских фан заједнице, видети Trimble, 1983; Lamb, and Veith 1986; Jenkins, 1988; Jenkins, 1992; Penley, 1991; Penley, 1992; Penley, 1997; Bacon-Smith, 1992)

њем гаргедробе њена женственост је конституисана и у смислу потрошње и у смислу робе: жена је идентификована са телом, а женско тело приказано као никада до краја довољно добро, увек у потрази за даљим побољшањем.

Дијана Трој је у *Звезданим стазама* обележена као „рецептивно тело” у свим смисловима тог термина: она је „ултимативни професионалац који помаже”, али персонификује и професионализацију саме женствености; она отеловљује пре него изводи свој посао, будући да је вреднована за своје урођене способности да осети осећања других и подстакне их у њима, а не по некаквој клиничкој пракси у ординацији у којој се, иначе, ретко појављује; она стапа „женскост” и каријеру у једну слику која се чини да је савршено скројена према захтевима „постфеминистичког” друштва. Лик Дијане Трој, професионалног емпате, истовремено и ојачава и дефамилијаризује наводно „природну” везу између „женских субјеката” и „женствене сензитивности”. Претходно стереотипно већ одређена као „рецептивни капацитет”, женственост је овде дословно „универзализована” на најудаљеније галаксије и „професионализована” као поштовања достојна каријера. Још када се томе дода мајка саветнице Трој и вантекстуална „симболичка мајка” читаве серије – будући да позајмљује глас компјутеру Ентерпрајза, и тиме га заступа као супермена који увек зна тачну локацију и активност свакога на броду, и будући да је иначе супруга „оца” серије Џина Роденберија (Gene Roddenberry) – може се рећи да се мајчински утицај на програм не одржава само преко фигуре женствене рецептивности него, благодарећи Маџел Барет-Роденбери (Majel Barrett-Roddenberry), и преко читавог „феминизованог” окружења (Kottak, 1990: 104; Joyrich, 1996: 63-64, 70, 72).

С друге стране, све те манифестне трансформације у статусу жене у *Новој Генерацији* у односу на *Оригиналну серију* и даље остављају простор примедби да се у погледу „идеологије рода” на којој почивају обе серије нимало није напредовало. Сасвим сажето, директно и чак борбено, могло би се рећи да је друга серија „разочаравајућа, пошто су њена зависност од двадесетовековних родних стеретипа и есенцијализам индикативни за неравнотежу моћи која наставља да валоризује мушкарца”. Признаје се додуше да она представља „очигледан корак ка андрогиности и сексуалној једнакости у функцијама каријере”, као и да показује многе предузимљиве жене, али су оне ипак само периферни и нестални ликови. Они централни и стални женски ликови пак и даље „афирмишу данашње стереотипе женствености и заузимају позиције које перпетуирају есенцијалистичке стереотипе неговања, сензитивнос-

ти и романтичности”. Будући да и водећи мушки ликови, за узврат, афирмишу стереотипе снаге и ауторитета, и да је само минорним улогама допуштено да одступају од тих парадигми, читава серија само понавља „прескриптивни појам родно-стереотипног понашања оба пола” и не представља у том погледу никакву визију будућности, већ „одраз мањка моћи жена у данашњем друштву” (Korzeniowska, 1996: 19).⁴

Да будућност жена из визуре *Звезданих стаза* женама мора изгледати поразно макар колико и неправедна садашњост, слаже се и Робертс: жене и у овој варијанти увек (п)остају „савршене супруге – привлачне, лепе, интелигентне – а само мушкарци заслужују савршене супруге; никада жене нису описане као да потребују и заслужују неког ко сервисира искључиво њихове потребе” (Roberts, 1999: 79). Упркос неким спољашњим утицајима феминизма, ситуација жене се није много променила од *Оригиналне серије* „где је капетан Кирк имао Јоман Ренд, чији је једини посао био да га чека”, до *Следеће генерације* где се жене још увек не сматрају „људима” и још увек се појављују као савршене супруге, као „табула раса на којој мушкарац може да испише своје емоције”, као пасивни одрази мушког партнера (Roberts, 1999: 80, 79, 73).

Најзад, ту је и треће тумачење: са *Новом Генерацијом* и наступајућим серијама ствар са женама није постала ни боља, нити је остала иста, него још гора. Мушка доминација се продубљује и перфидније медијски пакује – управо „феминизацијом” програма. Глас капетана са већ спомињане шпице започиње своју објаву у обе верзије речима „Свемир, коначна граница”. Та ударана фраза сведочи о изворној намери да *Звездане стазе* буду један апдејтовани или свемирски вестерн, жанр који је био асоциран са мушким гледалиштем и тематским тензијама мужевних протагониста: идеали индивидуализма против кооперације заједнице, закон и неконтролисана агресија у едипалном сукобу, опозиције цивилизације и дивљаштва, Истока и Запада, града и дивљине, закона и одметништва и тако даље. У таквој мапи жена традиционално функционише као сексуални симбол који бира мушкарац: као проститутка или супруга. Међутим, за разлику од доброг броја вестерна, можда и због формата серије чије епизоде треба да обезбеде наставке, ове унутрашње мушке растрзаности и конфликте *Звездане стазе* одржавају до краја и онемогућавају одлуку: „ниједан лик у својој подељености не може досећи своју судбину, било да је то брак и смирење или одјахивање у сутон (ако не, у ствари, у смрт) да би се наставиле авантуре разуздане мужевности” (Joyrich, 1996: 72).

⁴ О полним улогама које су одређујуће за све ликове видети Heller, 1997.

***

Ту аргументација постаје сложенија и на неједнозначан начин повезује медиј, жанр и репрезентацију жена. *Оригинале Звездане стазе* због свог серијалног карактера немају тог за вестерн карактеристичног „мушки” подвострученог или рачвастог јунака, већ радије неку врсту тријумвирата, три непрестано испреплетене личности који су главни ликови сваке епизоде: капетан Кирк, први официр Спок и лекар Макој. Они као да комбинују и компонују један трогуби идентитет који истовремено дели и окупља сва својстава: тело/ум/душа, ид/суперего/его, срце/глава/рука, емоције/разум/акција и тако даље. Ако је тако, заиста би се могло рећи да су *Звездане стазе* основане на „не-психолошкој концепцији ликова”, да не стварају илузију заокружене личности, већ се ликови структурално односе један према другом као делови целине и релативно јединствено уклапају у путању наратива. Та прва серија следи прилично стандардни формат акције, често са романтичним подзаплетом, и са изузетком једне дводелне приче („The Menagerie”, емитована 17. и 24. новембра 1966), све епизоде су самодоволне: свака прича стоји сама за себе, док ликови настављају да пролазе кроз њих из недеље у недељу.

Насупрот томе, *Звездане стазе: Следећа генерација* увећавају број главних ликова, усложњавају их и у том процесу провоцирају – промену жанра. Јунаци нису више комплементарни аспекти исте личности, већ су, углавном, заокружене конструкције карактера чије представљање је психолошки оријентисано. Ти изгледом „реалистичнији” ликови, међутим, одступају од телевизијске верзије класичног наратива чије напредовање сада, уместо да обезбеђују линеарне заплете који се крећу од проблема ка решењу, непрестано омета циркуларност, вишеструке идентификације, противречности и незакључености. Другим речима: „уместо свемирског вестерна, *Звездане стазе: следећа генерација* постају свемирска сапунска опера”⁵: програм детаљно излаже актуелне и чврсто повезане судбине људи који су (физички и емотивно) блиски, формално и тематски све више постаје „серијализована мелодрама”, а важност породице приказује се не само укључивањем „стварних” породица на нови Ентерпрајз већ оним породичним односима који одређују и његову иначе по сродству неповезану посаду.⁶

⁵ Термин „свемирска опера” коришћен је у „златно доба научне фантастике”, када је уобичајено описивао традиционалне путоловне приче, попут Флаша Гордона (1954 – 1955).

⁶ Да иза тог слеђења образаца и тема романтичних новела стоји читава једна посебна али никако непромишљена „научнофантастична индустрија” видети Westfahl, 1996; Joyrich, 1996: 73 –74.

То се међутим може и другачије акцентовати: „бродска породица” и сам брод су не само једина љубав свих капетана *Звезданих стаза* већ и њихово наративно језгро. „Стварне” породице су готово без изузетка одсутне из приче или су „сурогиране”. У серији *Војаџер* (1995-2001), где је породични концепт најзаступљенији, капетаница Ценевеј свеједно мора породичном неиспуњеношћу и заправо жртвовањем „приватног” живота да плати посвећеност задатку, ништа мање него што је то случај и што се то штавише очекује и захтева од свих теренских, мушких или женских свеједно, старешина Звездане флоте: после трогодишњег чекања, оставља је партнер с којим је била у вези, Марк, и жени другу. Капетан Кирк наступа другачије: он улеће из авантуре у авантуру са ванземаљским женама дословно сваке боје и вере – али његова љубав према броду увек на крају побеђује ионако не нарочито изражен порив да потпуну лојалност поклони некој од њих. Капетан Пикар је такође самац и такође, мада у знатно мањој мери него Кирк, има љубавне излете, али га сваки пут његов „дубоки осећај дужности спречава за ишта више од потпуно часне везе”. Бењамин Сиско, главни лик *Звезданих стаза: Дубоки свемир девет* (1993-1999) и командант истоимене свемирске станице удовац је. Ни са подређеним високим официрама није боља породична ситуација: бродска лекарка *Следеће генерације* Беверли Крашер је такође удовица; партнерке упечатљивог шефа безбедности Клингонца Ворфа, Келар и Цадзиа Декс, убијене су довољно брзо да би се запатила озбиљна веза. Вулканац Тувок, официр за науку из *Војаџера*, је додуше жењен, али му је жена далеко на Вулкану. Једино заправо Мајлс, који је аванзовао током *Следеће генерације* и *Дубоког свемира Девет* од дежурства у соби за телепортацију до главног механичког инжењера, и Кеико Обрајан, астроботаничарка, наравно, без нарочитих даљих спецификација и функција у структури серија, имају мање или више непоремећен брачни однос и релативно стабилну породицу са двоје деце (Johnson-Smith, 2004: 112).

Погрешан би међутим био утисак да су читаве *Звездане стазе* због тога „антифамилијарне”; њима врви неугасла жудња за фамилијом, она се слави кроз постајање брода и колега једном сурогат породицом из врло класичне жалобне свести да посвећеност херојским делима мора да се плати у монети лишавања биолошке породице. У једном готово психоаналитичком истраживању „несвесних фантазија” главног наратива *Звезданих стаза* – те „приче без краја о друштву оматорелих дечака” у коју је темељно уписан синдром „никада одраслог Петра Пана” – може се понешто тривијално, али стога не мање уверљиво и проказујуће закључити о њиховом (подземном) „конзервативизму”: „Блиски прија-

тељи постају породица а породица је истински центар универзума” (Bickm, 1996: 43, 45). Противотров овом научнофантастичним окружењем само пребојеном старом „фамилијаризму” се, наравно, налази у инсистирању француске феминистичке критике – Елен Сиксу (Helene Cixous), Катрин Клемен (Catherine Clement), Јулије Кристеве (Јулиа Кристева) и Симоне де Бовоар (Simone de Beauvoir) – на новим начинима сагледавања женског тела и језика као несводиво „туђих” и као управо оне „дефамилијаризације” која одбија да буде припитомљена (Roberts, 1999: 3, 18).⁷

***

У сваком случају, испитивање односа ликова (и) у *Звезданим стазама*, чија телевизијска „серијализација” је настојала да осигура њихово трајање, постало је једнако важно као истраживање свемира, а све чешће дводелне епизоде су се све више приближавале континуираном наративу јединствене историје. Тај осећај континуитета друге серије и отворености њених појединачних епизода онемогућава оне моменте коначног решења који су доминирали епизодама прве серије. И ту вестерн, који се обраћа претпостављеном мушком гледаоцу, као „антитеза” смењује сапунска опера која апелује на, по претпоставци, женско или макар „феминизовано” гледалиште: њена конструкција отвореног краја а ипак прекида епизоде боље се слаже са ритмом фрагментаризованих али бескрајних „женских послова”, а њена „дисперзија наративне пажње” на (непре)бројне ликове опонаша структуру оне плуралне идентификације идеалне мајке која емпатише са „свом својом децом” (Модлески, 1982: 92).⁸

И то не важи само за *Следећу генерацију*, већ серијали *Дубоки свемир Девет* и *Ентерпрајз* (2001-2005) можда у још већој мери настављају тренд, с једне стране, оног „фрагментизовања”, „разламања” које је морало да наступи као реакција на „мноштво утицаја и притисака” после нестајања „старог поретка” и изворне ситуације хладног рата у којој је програм зачет (Roberts, 1998: 49; Johnson-Smith, 2004: 115-116), а с друге или исте стране, тренд посличавања сапунској опери утолико што инкорпорирају наративне структуре које су врло сличне онима које

⁷ А где је психоаналитички, ту не мањка наравно ни „психосинтетичког” приступа: „сенке” које се појављују у неколико епизода *Оригиналне серије* могу се интерпретирати и као поречени део подељене душе која је у непрекидном настојању да поврати своје супротстављене аспекте; видети: Woods and Harmon, 1994.

⁸ О сапунској опери и њеним односима према женским гледаоцима, видети још Allen, 1985; Brunson, 1983; Nochimson, 1992; Ellen Seiter et al., 1989).

се користе у телевизијским серијама било ког жанра, односно компликованих позадинских прича које испреплићу ликове и граде лукове једне „историзоване” наратије. То нарочито важи, како примећује Крис Грегори (Chris Gregory), за *Дубоки свемир Девет* који је и замишљен као „мултикултурна заједница у којој је мање акценат на ’војном’ животу Звездане флоте”, као у *Следећој генерацији*, па су и односи између ликова „мање везани њиховим чином и позицијом”. Уместо тога, „[п]риче су повезане непрестаним подзаплетима типа ’сапунске опере’”, (под)заплетима који се чак могу изједначити са традиционалним форматама грчке и шекспировске драме и који, осим што истичу „репрезентативне” пре него „реалистичке” квалитете ликова (Gregory 2000: 74, 16), рачунају с тим да их гледалиште већ зна или макар препознаје неке од познатих тема (Geraghty, 2000: 166-167).

Донсон-Смит је сагласан да се у погледу тек додуше „увертуре за продужену линију приче” *Дубоки свемир Девет* разликује од ранијих серија, али истиче да остале серије ретко и настоје да понуде истински повезани наратив; осећај његовог континуираног напредовања обезбеђују једино писци и продуценти који „конзистентно и вешто” користе оно што се у претходним епизодама, односно у претходној „историји” *Звезданих стаза* десило. Управо епизодна природа *Звезданих стаза* дозвољава „значајну флексибилност”, због које нема ни потребе да серија буде испланирана унапред или чак, после почетне поставке, ни повезана на ма који начин. У том смислу, ипак, „*Звездане стезе* нису сапунска опера, али су непорециво створиле универзум: са толико серија, епизода и ликова било би немогуће да то не учине” (Johnson-Smith, 2004: 96). Тако би могла гласити једна „мушка” одбрана изворног жанра *Звезданих стаза*. „Женска” сугестија би била да је, све и да је реч о природи ствари, све кохерентнији и све издашније репрезентован универзум учинио серије „женственијим” у складу са нужно онда новом, нешто-као-сапунскооперском природом свог жанра.

***

Ту женственост у таквој серијалној и „интимистичкој” констелацији телом и занимањем, полом и послом оличава она већ наречена Дијана Трој. Она је успешно премостила двадесетовековну мушку нелагоду због „девојака које раде” и конструкт „прогресивне” слике жене са каријером двадесетчетвртог века – инкорпорирајући у свој лик професионалну улогу одређену њеном способношћу да егземплификује управо оне црте личности које се сматрају најинхерентније „женственим”: емпатија, неговање, емоционалност, интуиција... Али у тој улози јој се

придружује још једна и можда још занимљивија жена са Ентерпрајза *Следеће генерације*, која није баш део Звездане флоте, али је једнако незаменљива подршка посади. „Полуредовни лик Гинан, коју игра Вупи Голдберг (Whoopi Goldberg), такође је узор интуитивности и рецептивности и такође препознатљива по костимима који су, у њеном случају, „драматични” и сигнализирају „афрички матријархат”, „мудру жену”, чије је и име пароним од старогрчке основе за жену – „гун”. Гинан заузима одвећ познату услужну позицију: ради као бармен свемирског брода, али се чини да испуњава исте слушалачке и саветодавне функције као Дијана Трој. Уз расне и сексуалне стереотипе, она тако ауторизује и онај медијски клише о бармену као психићу сиромашних. У сваком случају, с њом у виду већ сасвим постаје уверљив налаз да је у *Звезданим стазама*: *следећа генерација* женска рецептивност, „било да је персонификована као професионални психолог или аматерски саветник”, било да је „играна као поштована каријера или као кафанска разонода”, постала занимањем, универзализована је и афирмисана као „интринсични аспект једног умреженог, технологизованог и испосредованог света” (Joyrich, 1996: 64, 74, 75).

Али између таквих жена које су сушта емоција и тело и по правилу безосећајних и искључиво разумних андроида и киборга Звезданих и других стаза, тачније између њихових репрезентација, не постоји непремостиви јаз, сада би још да установи Џојриш. Осим што су на телевизији киборзи фемининизовани а жене киборгизоване, фигурација киборга и андроида је проткана истим тензијама као и репрезентација жене у Звезданим стазама: „[андроиду] Дати недостаје можда управо оно чега Дијана има вишка, али и мањак и вишак означавају дистинкцију између оних 'других' и модела човека (хетеромушкарца) – модела, у ствари, који их коначно обоје асимиљује” (Joyrich, 1996: 66-67).⁹

У *Оригиналној серији* је то било јасније и директније. Третман жена, као и „нових врста”, био је у функцији одржања традиционалне хијерархије човека мушкарца и сводио се на њихову доместификацију и искоришћавање за „једнократну употребу”: егзотични и еротични ванземаљски и женски ликови извесно умиру, ишчежавају или се остављају где су затечени на крају епизоде (Blair, 1983; Cranny-Francis, 1985). Са *Следећом генерацијом*, међутим, проблеми су се променили: више није било довољно инсталирати жену (само) као потпору мушкарца, већ ју је ваљало укључи у његово „хуманистичко небо” – које ипак још увек зависи од женске подршке. Женски ликови су стога представљени као

⁹ Детаљније о односу киборга и дискурса женствености видети у Joyrich, 1989-1990).

„ослобођене жене” – али само уколико је „њихова независност зајамчена традиционалним нормама и ако су је ауторизовали мушкарци” (Јоурицх, 1996; 67).

Могло би изгледати да се репрезентација женског идентитета не само козметички мења и покреће даље од дозначеног родног стереотипа већ у трећем серијалу *Звездане стазе: Дубоки свемир Девет* (Фергусон, 2002), а нарочито или тек тамо где је капетан као главни јунак коначно постао капетаница, где је Кејт Малгру (Kate Mulgrew) припала „двосмислена част” да игра Катрин Ценевеј, првог женског капетана брода у телевизијској империји *Звезданих стаза*, у четвртном серијалу *Војаџер*. Заиста, ако су две најпроминантније жене на Ентерпрајзу „Д”, дакле у *Следећој генерацији*, и даље уплетене у традиционалне женске роле – или су „комуникаторке” као саветница Дијана Трој или „исцелитељке” као лекарка Беверли Крашер – Трил који носи симбиона Цадзиа Декс и Бежоранка мајор Кира из *Дубоког свемира Девет* већ су целовитији, мада додуше још не и људски женски ликови, да би се тек у *Војаџеру* појавила јака људска женска улога капетанке Ценевеј, коју подржавају главна инжињерка полу-клингонга полу-човек Белана Торес и бивши Борг, андрогина али током серије све женственија Седма од Девет. Само увођење по први пут жене капетана у водећу улози може се сматри не само интерним развојем или противтежом у односу на доба капетана Кирка, већ „историјским догађајем (и за телевизију и за жене)” (Joynich, 1996: 61).

***

Али ни та и ниједна промена никада није сасвим по мери правоверног или беспошtedног феминизма који налази места критичким примедбама и јетким опаскама и када је реч о „најеманципованијој” жени универзума *Звезданих стаза* – и то, наизглед парадоксално, по два основа који се међусобно искључују: и због њене традиционалне „женствености” и због њеног милитантног „феминизма”. „Смештена у улогу коју су дотад заузимали само мушкарци, лик Ценевеј отеловљује позицију аутономног и херојског женског капетана, на око неvezаног конвенционалним родним стереотипима. Телевизијски конструисан или другачије заступљен, женски лик неокован дуализмом рода је међутим у ствари неизводљив. Тако и Ценевеј мора пажљиво да ступа између могуће оптужбе за мушкост с једне и осуде за хипер-женственост с друге стране” (Dove-Viebahn, 2007: 597).¹⁰

¹⁰ Та двострука позиција, одређена и признањем и одбацивањем, примећује Лин Џојриш (Lynne Joynich), уопште је индикативна за „феномен *Звезданих стаза*”: њих је ниподаш-

Родне бинарности (у једном лику) су овде сада још и наглашене једном другом двосмисленошћу – конкурентским а истовременим циљевима истраживања и повратка кући – која исходи из поставке саме серије. Наиме, за разлику од свих других наратива *Звезданих стаза*, *Војаџер* не креће на пут да би испитивао свемир, већ се његова пустоловина пре свега састоји у повратку кући, пошто га је једна ванземаљска форма живота киднаповала, пребацила у потпуно непознат и веома удаљен Делта квадрант (не)знаног свемира и тамо оставила. Тако задатом почетном ситуацијом је жена у лику Ценевеј истовремено и истргнута из њене стереотипне улоге домаћице-газдачице и уписана у њу, будући да се ставља на чело посаде као породице чија је главна амбиција да се из туђине врати кући. Као и код других безбројних прича о повратку кући, од *Одисеје* до *Леси се враћа кући*, и авантура коначног враћања дому капетанице Ценевеј и њене посаде је за посматраче споредна у односу на сам њихов пут, на њихово сада принудно истраживање (Dove-Viebahn, 2007: 598).

Џонсон-Смит држи да ту заправо нема никакве разлике која би била значајна, односно да (женски) род капетанице Ценевеј представља једину разлику *Војаџера* у односу на претходне серије, а да у сваком другом смислу та сага „одјекује тактовима” *Оригиналне серије*. Војаџер се, наиме, не разликује од других мисија *Звездаих стаза*, са значајним изузетком *Дубоког свемира Девет*, које се држе класичног епског обраца херојских путовања, од куће или кући свеједно, којем се сада само придодаје „фасцинација технологијом спекулативне фантастике”: „Мисија Ценевеј у немапираном Делта квадранту галаксије је суштински иста као она Кирка у *Оригиналним Звезданим стазама*, али такође подсећа на класичне грчке приче: то је *Одисеја* и *Енеида* уједно. То је потрага за знањем које ће дозволити тријумфални повратак кући и изнад свега захтева лојалност и посвећеност самом броду” (Johnson-Smith, 2004: 113-114). Херојска потрага за знањем је средиште, дакле, свих епских путовања, само је сада његов карактер превасходно технолошки. Чак и седамдесет светлосних година од куће идеал Федерације, инкарниран у Војаџеру „изгубљеном у свемиру”, мора да доминира, а да би то био случај, посада је удешавањем самих околности принуђена на научне и технолошке иновације: „Ова врста на гаџет оријентисане научне фан-

---

тавао званични суд телевизијске критике, али су њени програми били изузетно популарни у најширем гледалишту, укључујући и женске, лгбт и друге маргинализоване групе гледалаца. Амбивалентни статус приметан је такође и када је реч о академским радовима о *Звезданим стазама*: они су са текстуалне анализе прешли на (пре)наглашавање истраживања публике у културним студијама (Joyrich, 1989-1990, 62).

тастике допушта продужетак старих и фантастичних херој-ских путовања *Одисеја* и *Синбада* у контексту који је често плаузибил-нији (због неке врсте „природног закона” или „здравог разума”) од контекста чистог мита или бајке. Јасонови Аргонаути постали су Ценевејини астронаути” (Johnson-Smith, 2004: 115).

Према Дов-Вибан (Aviva Dove-Viebahn) међутим, Ценевеј, а са њом и Војацер, од глорификације традиционалног наратива кућо(пазителство)м везане жене ослобађа и нешто много унутрашњије: њено „отеловљење и конструкција хибридности, заједнице и хетеротопијског простора”. Фукоов (Foucault) појам хетеротопије – за који је карактеристична хетерогена страна међусобних односа, противречности, инверзије и културне имагинације и за који је „брод хетеротопија *par excellence*” – ауторка налази да сасвим одговара *Војацеровом* осећају породице, али сада као једне „специфично феминистичке хетеротопије”. Брод се понаша као локус за испитивање и за разноврсност: док одржава језгро заједнице испитивача унутар зидова, он се неприметно креће кроз огромно тело воде (или у овом случају свемира) суочавајући се са врлим новим световима, откривајући непознате феномене и народе, и коначно доносећи плодове са свог путовања кући да обогати и прошири заједницу из које је потекао. Као у антикварним баштама у којима су цветови са различитих географских локација посађени у исто тло, хетеротопије функционишу као положаји где инкомпатибилне ствари, људи и ситуације могу бити постављене једни уз друге (Foucault, 1986: 27, 25-26).

Фуко описује хетеротопијски простор као слику у огледалу – не супротстављену или обрнуту слику већ одраз – утопијског простора. Као хетеротопијски положај, брод није везан правилима идеализма или утопијске кохеренције, већ сигнализује на шта би утопија могла да личи ако би била обликована тако да обухвати и разлику и хармонију. „Разлика” и „јукстапозиција” тако сада и за Дов-Вибан постају кључни темини у приступу *Војацеровој* репрезентацији феминистичке хетеротопије. У програму се показује да је за опстанак и снагу Војацера неопходно сапостојање контрастних или супростављених елемената. Док капетанка и њена посада, појединачно и као група, покушавају да превладају конфликт, разлика се не игнорише нити брише. *Војацер* усваја јединствени утопијско-феминистички појам егалитаризма, ублажен нагласком на индивидуалност и разноврсност и остварен кроз хетеротопијски простор и у њему. Неспособна да поднесе дуг пут кући тек као део војног брода, посада у своје ткиво уноси породични живот и кроз конструкцију мултикултурне и мултифункционалне заједнице ствара нове стратегије изван оквира преживљавања.

Дов-Вибан налази да је *Војацеров* пут кући неодржив не само због тога што напореда поставља војне и научне обичаје и домаће потребе, већ и стога што одражава савремене дебате о домаћим улогама и о простору дома, мултикултурализму и разноврсности и одрживости демократије уопште. Кроз дословну алијенацију брода од куће, *Војацер* указује на алијенацију појединца унутар нашег све технолошкијег и глобалнијег друштва. Уз то, програм реферише на противречне жеље друштва које жуди за својим приватним простором, док се истовремено суочава са све већим захтевима да се ангажује у јавној сфери, и у политици и на радном месту. У том смислу *Војацер* позива на нову концепцију заједнице, породице, рода и расе, какве могу да функционишу у будућем свету; заробљен у непознатој области свемира, тај свемирски брод фигурира као положај вишеструких и нових раскрсница значења, креирајући хибридне просторе колективности и разноврсности (Dove-Viebahn, 2007: 599-600).

Ценевеј зарана схвата да њен брод не може да функционише на начин на који је учена у команди Звездане флоте и да и због њене и због добробити посаде она не треба да задржи уобичајену дистанцу од посаде. Насукан далеко од куће, простор Војацера мора да постане истовремено и војни и домаћи. Током читаве серије, капетанка Ценевеј задржава ауру ауторитета, али поверење које јој се указује основано је пре на породичном осећају верности него на пуком осећају дужности или на радној етици. Функционишући не само онако како сваки капетан мора, као лидер и апсолутни ауторитет, Ценевеј за посаду такође постаје и домаћи лидер, мајчинска фигура.

Сузан Де Гаја (Susan De Gaia) тврди да сам такав наратив *Војацера* указује на преоријентацију у интересовањима савременог друштва, на све већу заинтересованост не толико за утопијске визије будућности колико за кућанске теме. Стога су и жене на *Војацеру* описане као ближе Земљи и природи, интуитивније и брижније него у ранијим серијама, а лик Ценевеј задобија чак специфично мајчинску црту. Наратив повратка кући се тако испоставља као идеалан да одрази обрасце оне традиционалне женствености коју диктира нова друштвена клима и да програмски упуту на њену репродукцију: „све док су се *Звездане стазе* тичале кретања ка споља у тело свемира, могле су их водити мушкарци, али када се путовање окренуло назад према топлини и удобности дома, требало је да га воде жене. Тако су материнска Ценевеј и материнска Земља повезани телом свемира онако како је оно сексуализовано и феминизовано на путовању кући” (De Gaia, 1998: 20-21, 27).

Дов-Вибан налази да је ово читање убедљиво али недовољно. Улога Ценевеј као жене, или чак као материнске фигуре, не повлачи собом аутоматски да је она „негативно феминизовани субјекат”, по назначеном стереотипу везана за природу пре него за културу, пасивна, објектификована и зависна. Могуће је, мисли она, и једно „нијансирано читање карактера Ценевеј”, које би било заиста „феминистичко” а не „феминино” и при којем се њена „хибридност” ставља у функцију њеног рода (Dove-Viebahn, 2007: 602). Ценевеј, према овој интерпретацији, не мора да престане да буде женствена да би била феминистична, нити је везана за било коју конвенционалну мушку или женску улогу, па чак ни за улогу мајке. Наратив *Војаџера* представља Ценевеј као „аутономни хибрид” и као „положај хетеротопијске могућности, проширен симболички, кроз њено име [Џејн До, „непозната”, „незнана”, без идентификације], у универзално замишљање женскости”. Род је, међутим, „замка за Ценевеј”, као што је то и општије разумевање улоге жене, због импликације да она мора да изабере једно од двога. Ценевеј се наине у теорији обично „читала” на један од два начина: или као преженствена да би била феминисткиња – са брижљивом фризуром, мајчинским реторичким пасажима и емоционалним реакцијама на чланове посаде или ванземаљце у невољи – или као испуњење стереотипа маскуланизоване жене као лидера. С једне стране, Ценевејине утешне речи и брижне интеракције са посадом, као и њено наглашавање дома и каснија улога поверенице и ментора (ки)Боргу Седма од Девет (игра је Џери Рајан (Jeri Ryan) у њеној рехуманизацији, може изгледати да њен лик једнострано закривљује ка отвореној (материнској) женствености. С друге стране, она показује стереотипно маскулине тенденције јер је ”рационална, хладна и немилосрдна” у бици и, на речима макар, одбија да жртвује моћ и снагу за можда „женственију” деликатност.

Постоје бројни начини да се усклади противречност између Ценевејиних маскулиних и фемининих квалитета: од свеукупног дестабилизовања појма рода до покушаја да се изнова чита тај лик као сложеније родно биће него што може да дозволи уобичајено призивање стрејт, беле жене. Дов-Вибан међутим не мисли да је „квировање” капетанице Ценевеј кроз анализу фантастичних прича фанова које је упарују са једним женским чланом посаде (Bowring, 2004) решење противречности родне дилеме: „Замишљање Ценевеј као лезбејке не ослобађа је од бинарности мушко/женско; заправо, конструисање *queer* наратива може да је упише још чвршће у тај дуализам. Даље, померање изван програма ка интерпретацијама фанова, иако вредно пажње с других разлога, није нужан корак у овом случају; конфликту родности Ценевеј може се приступити унутар наратива програма” (Dove-Viebahn, 2007: 603-604).

Дов-Вибан би радије да, у настојању да испуни онај задатак дестабилизације рода за који признаје да је „обесхрабрујући и можда чак немогућ”, представи лик Ценевеј као унутар једне особе хотимице у конфликт стављене феминизоване и маскулинизоване особине – управо да би се избегла „стигма родности”. Ценевеј је онда један „намерни хибрид родних карактеристика” који парадоксално излаже „нестереотипну верзију свог женског отеловљења”. Она је чак „релативно асексуална” – само да би удовољила „импулсу замућења рода” и одупрла се улогама које врсно диктирају хетеросексуални или хомосексуални односи. Та одсутна сексуалност се понаша као осовина успеха њене хибридности и њене конструкције Војацера као разнолике, хетеротопијске заједнице. „Лик Ценевеј није или/или, већ оба/и. Она не отеловљује било маскулине или феминине карактеристике већ је оба, и „материнска” и „очинска”. Она насељава и домаћи/породични и војни простор, не респективно или заменично, већ истовремено” (Dove-Viebahn, 2007: 604-605). Она је и брижна и ауторитативни глас разума, она одиграва и Мајку и Оца, и материнске и очинске улоге, а да се не може свести ни на једну од њих. Као обе, међутим, она ипак игра најпородичнију могућу улогу која је још увек смешта на ниво ауторитета, будући да њен однос са посадом већ по функцији никада не може бити потпуно егалитаран: улогу родитеља. „Родитељски ауторитет формира основу Ценевејине хибридности и на личном и на професионалном нивоу, и као жене и као капетана/лидера” (Dove-Viebahn, 2007: 605).

***

Иако можда најизразитији, Ценевеј није једини лик на Војацеру који отеловљује хибридну улогу: његова мултикултурна посада (нарочито њени женски чланови: Белана Торес, Седма од Девет) у различитим степенима насељава различите хибридне просторе расе, класе и рода и игра суштинску улогу у одржању Војацерове „феминистичке хетеротопије” (Dove-Viebahn, 2007: 606). Ценевеј охрабрује ту хибридност посаде, препознајући да је укљученост читавог колектива витална за опстанак брода. ”Парадоксално, тек заробљенима у Делта квадранту, полако путујући кући, отвара им се ослобађајући дискурзивни простор унутар граница самог брода. Иако због и даље стабилно утврђене командне хијерархије не досеже сасвим ниво утопијског хабермасовског појма јавне сфере, Војацер долази онолико близу рецептивног простора рационално-критичке дебате колико један војни брод икада може доћи”. Ценевејине одлуке су наравно коначне и не подлежу оспоравању, али она их до тог тренутка непрекидно отвара за дебатоване и често мења

своје мишљење у светлости добре сугестије или аргумента колега официра, али и других консултаната – разнолике популације чланова посаде, ванземаљских информатора и вештачких облика живота – који пружају неупоредиво драгоцене експертизе (Dove-Viebahn, 2007: 608).

Инструктивно је овде да Ценевејина хибридна није изједначена са разноликошћу, већ се описује као „отеловљена разноликост, омеђена и сједињена разноликост”: „Тако, Ценевејина улога сложено родног, родитељског капетана, упоредо са њеним признањем диспаратних брига и интереса њене посаде, од ње чини хибридно отеловљење могућности опстанка и раста у разноликој заједници Војацера. Штавише, Ценевејин властити ауторитет и моћ зависе од њене способности да усклади и очува разноликост њене посаде. Наратив Војацера не покушава да ублажи разлику, већ радије сугерише простор где разлике могу да буду одигране, разрађене – али не нужно разрешене – и коначно вредноване” (Dove-Viebahn, 2007: 609).

„Феминизам” овде, према властитом најбољем саморазумевању, не би више ни да „реификује породично или материнско” нити да се „врати на радикални феминизам” који је претходно изједначен са Боровим одбијањем рађања, већ да се веже за „хетеротопију којој дугује своју мноштеност и толеранцију јукстапозиције инкомпатибилних положаја”, да се врати на „најбазичнију дефиницију феминизма као утемељеног у људској једнакости пре него у родним категоријама”. Свемирски брод Војацер је у том смислу узорна „феминистичка хетеротопија”, која више не функционише као модел највишег консензуса, слагања и хармоније, већ „локација различитих и супротстављених идеја које се међусобно односе, као и многи појединци унутар његове заједнице, не да би биле разрешене, већ да би оснажиле и учиниле разноликијим већи дискурс и његове пратеће просторе” (Dove-Viebahn, 2007: 614).

Таква утопија онда из себе надраста и феминистичку и сваку теорију. Јер, „ствар није у томе да се елаборира нова теорија којој би жена била субјект или објект, већ у пригушивању саме теоријске машинерије, у суспендовању њене претензије да производи истину и смисао који је одвећ једнозначан”. Тек таквим проширивањем (радикалне) феминистичке „теорије” отвара се алтернативна перспектива да оно женско буде виђено не као „древна суштина”, већ као „једно 'друго' без имена, с којим се субјективно искуство конфронтира када се не зауставља на привиду свог идентитета” (Roberts, 1999: 19).

Литература:

1. Allen, Robert (1985): *Speaking of Soap Operas*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
2. Bacon-Smith, Camille (1992): *Enterprising Women*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
3. Barr, Marleen S. (1992): *Feminist Fabulation: Space/Postmodern Fiction*. Iowa City: University of Iowa Press
4. Barr, Marleen S. (1993): *Lost in Space: Probing Feminist Science Fiction and Beyond*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
5. Barr, Marleen S. (2000a): „Post-Phallic Culture: Reality Now Resembles Utopian Feminist Science Fiction”, u Marleen S. Barr (ur.). *Future Females, The Next Generation: New Voices and Velocities in Feminist Science Fiction Criticism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, str. 67-84.
6. Barr, Marleen S. (ur.) (2000): *Future Females, The Next Generation: New Voices and Velocities in Feminist Science Fiction Criticism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
7. Barr, Marleen S. (ur.) (2001): *Future Females: A Critical Anthology*. Bowling Green, Ohio: Bowling Green State University Popular Press.
8. Ben-Tov, Sharona (1995): *The Artificial Paradise: Science Fiction and American Reality*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
9. Bick, Ilsa J. (1996): „Boys in Space: ‘Star Trek’, Latency, and the Neverending Story”, *Cinema Journal*, 35 (2): 43-60.
10. Bjorklund, Edi (1986): „Women and Star Trek Fandom: From SF to Sisterhood”, *Minerva: Quarterly Report on Women and the Military*, 4 (1): 16–65.
11. Blair, Karin (1983): „Sex and Star Trek”, *Science-Fiction Studies*, 10 (3): 292–297.
12. Bowring, Michele A. (2004): „Resistance Is Not Futile: Liberating Captain Janeway from the Masculine-Feminine Dualism of Leadership”, *Gender, Work and Organization*, 11 (4): 381–405.
13. Brunson, Charlotte (1983): „Crossroads: Notes on Soap Opera”, u: Ann Kaplan (ur.). *Regarding Television: Critical Approaches - An Anthology*. Frederick, Md.: University Publications of America, str. 76–83 .
14. Byers, Thomas (1990): „Commodity Futures”, u: Annette Kuhn (ur.). *Alien Zone: Cultural Theory and Contemporary Science Fiction Cinema*. London: Verso, str. 3–50 .
15. Cranny-Francis, Anne (1985): „Sexuality and Sex Role Stereotyping in Star Trek”, *Science-Fiction Studies*, 12 (3): 274–284.
16. De Gaia, Susan (1998): „Intergalactic Heroines: Land, Body, Soul in Star Trek: Voyager”, *International Studies in Philosophy*, 30 (1): 18–32.

20. Dove-Viebahn, Aviva (2007): „Embodyng Hibridity, (En)gendering Community: Captain Janeway And The Enactment Of A Feminist Heterotopia On Stat Trek: Voyager”, *Women's Studies*, 36: 597–618.
21. Haffner, Evan (1996): „Enjoyment (in) between Fathers: General Chang as Homoerotic Enjoyment in Star Trek VI: The Undiscovered Country”, u: Taylor Harrison, Sarah Projansky, Kent A. Ono, Elyce R. Helford (ur.). *Enterprise Zones: Critical Positions on Star Trek*. Boulder, CO: Westview Press, str. 211–230.
22. Ferguson, Kathy E. (2002): „This Species Which Is Not One: Identity Practices in Star Trek: Deep Space Nine”, *Strategies* 15 (2): 181–195 .
23. Foucault, Michel (1986): „Of Other Spaces”, *Diacritics*, 16 (1): 22–27.
24. Geraghty, Lincoln (2000): „'Carved from the rock experiences of our daily lives': Reality and *Star Trek's* Multiple Histories”, *European Journal of American Culture*, 21 (3): 160– 176.
25. Gregory, Chris (2000): *Star Trek Parallel Narratives*. London: Macmillan Press.
26. Hastie, Amelie (1996): „A Fabricated Space: Assimilating the Individual on Star Trek: The Next Generation”, u: Taylor Harrison, Sarah Projansky, Kent A. Ono, Elyce R. Helford (ur.), *Enterprise Zones: Critical Positions on Star Trek*. Boulder, CO: Westview Press, str. 115–136.
27. Helford, Elyce Rae (1996): „'A Part of Myself No Man Should Ever See': Reading Captain Kirk's Multiple Masculinities”, u: Taylor Harrison, Sarah Projansky, Kent A. Ono, Elyce R. Helford (ur.), *Enterprise Zones: Critical Positions on Star Trek*. Boulder, CO: Westview Press, str. 10–32.
28. Heller, Lee E. (1997): „The persistence of difference: Postfeminism, popular discourse, and heterosexuality in Star Trek”, *Science Fiction Studies*, 24 (2): 226-244.
29. Henderson, Mary (1994): „Professional Women in Star Trek, 1964–1969”, *Film and History*, 24 (1/2): 47–59.
30. Horrocks, Luanda (1997): „'Woman, all woman': Star Trek, ethics, and the danger of female desire”, *Social Alternatives*, 16 (1): 23–24 .
31. Jenkins, Henry (1988): „Star Trek Rerun, Reread, Rewritten: Fan Writing as Textual Poaching”, *Critical Studies in Mass Communication*, 5 (2): 85–107 .
32. Jenkins, Henry (1992): *Textual Poachers: Television Fans and Participatory Culture*. New York: Routledge.
33. Johnson-Smith, Jan (2004): *American Science Fiction TV: Star Trek, Stargate and Beyond*. London: I.B. Tauris.
34. Joyrich, Lynne (1989-1990): „Television and Cyborg Subject(ed)”, *Working Papers from the Center for Twentieth Century Studies* 8.
35. Joyrich, Lynne (1996): „Feminist Enterprise? Star Trek: The Next Generation and the Occupation of Femininity”, *Cinema Journal*, 35 (2): 61–84.
36. Korzeniowska, Victoria B. (1996): „Engaging with gender: Star Trek's 'Next Generation'”, *Journal of Gender Studies* 5 (1): 19–25.

37. Kottak, Conrad Phillip (1990): *Prime-Time Society: An Anthropological Analysis of Television and Culture*. Belmont, Calif.: Wadsworth.
38. Kuhn, Annette (ur.) (1990): *Alien Zone: Cultural Theory and Contemporary Science Fiction Cinema*. London: Verso.
39. Lamb, Patricia Frazer and Diana L. Veith (1986): „Romantic Myth, Transcendence, and Star Trek Zines”, u: Donald Palumbo (ur.). *Erotic Universe: Sexuality and Fantastic Literature*, New York: Greenwood, str. 235–255.
40. Modleski, Tania (1982): *Loving with a Vengeance: Mass-Produced Fantasies for Women*. Hamden, Conn.: Archon Books.
41. Modleski, Tania (1991): *Feminism Without Women: Culture and Criticism in a „Postfeminis” Age*, New York: Routledge.
42. Nochimson, Martha (1992): *No End to Her: Soap Opera and the Female Subject*. Berkeley: University of California Press.
43. Penley, Constance (1991): „Brownian Motion: Women, Tactics, and Technology”, u Constance Penley and Andrew Ross (ur.), *Technoculture*, Minneapolis: University of Minnesota Press, str. 135–161 .
44. Penley, Constance (1992): „Feminism, Psychoanalysis, and the Study of Popular Culture”, u Lawrence Grossberg, Cary Nelson, and Paula Treichler (ur.). *Cultural Studies*, New York: Routledge, str. 479–500 .
45. Penley, Constance (1997): *NASA/Trek*. New York: Verso.
46. Penley, Constance, Elizabeth Lyon, Lynn Spigel, and Janet Bergstrom (ur.). (1991): *Close Encounters: Film, Feminism, and Science Fiction*. Minneapolis: University of Minneapolis Press,
47. Press, Andrea (1991): *Women Watching Television: Gender, Class, and Generation in the American Television Experience*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
48. Probyn, Elspeth (1990): „New Traditionalism and Post-Feminism: TV Does the Home”, *Screen*, 31 (2): 147–159 .
49. Projansky, Sarah (1996): „When the Body Speaks: Deanna Troi’s Tenuous Authority and the Rationalization of Federation Superiority in Star Trek: The Next Generation Rape Narratives”, u: Taylor Harrison, Sarah Projansky, Kent A. Ono, Elyce R. Helford (ur.). *Enterprise Zones: Critical Positions on Star Trek*. Boulder, CO: Westview Press, str. 33–52.
50. Roberts, Gareth (1998): „The Philosophy of Balance”, u: Edward James and Farah Mendlesohn (ur.). *The Parliament of Dreams: Conferring on Babylon 5*. Liverpool: SF Foundation, str. 46–60 .
51. Roberts, Robin (1999): *Sexual Generations: „Star Trek: The Next Generation” and Gender*. Urbana: University of Illinois Press.
52. Sargent, Pamela (ur.), (1995): *Women of Wonder: The Classic Years, Science Fiction by Women from the 1940s to the 1970s*. New York: Harcourt Brace, 1995.
53. Sargent, Pamela (ur.), (1995a): *Women of Wonder: The Contemporary Years, Science Fiction by Women from the 1970s to the 1990s*. New York: Harcourt Brace.

54. Seiter, Ellen et al. (1989): „'Don't Treat Us Like We're So Stupid and Naive': Toward an Ethnography of Soap Opera Viewers”, u Ellen Seiter et al. (ur.). *Remote Control: Television, Audiences, and Cultural Power*. New York: Routledge, стр. 223–247 .
55. Stone, Allucquere Rosanne (1995): *The War of Desire and Technology at the Close of the Mechanical Age*. Cambridge, MA: MIT Press.
56. Tetreault, Mary Ann (1984): „The Trouble with Star Trek”, *Minerva: Quarterly Report on Women and the Military* 2 (4): 119–129.
57. Trimble, Bjo (1983): *On the Good Ship Enterprise*. Norfolk, VA: Donning.
58. Westfahl, Gery (1996): „Where No Market Has Gone Before: 'The Science-Fiction Industry' and the Star Trek Industry”, *Extrapolation*, 37 (4): 291–301 .
59. Whitfield, Stephen PE and Gene Roddenberry (1968): *The Making of Star Trek*. New York: Ballantine Books.
60. Wilcox, Clyde (1992): „To Boldly Return Where Others Have Gone Before: Cultural Change and the Old and New Star Treks”, *Extrapolation*, 33 (1): 88–100
61. Woods, Louis A. and Gary L Harmon (1994): „Jung and Star Trek: The Coincidentia Oppositorium and Images of the shadow”, *The Journal of Popular Culture*, 28 (2): 169– 184.

Aporie of a Ship Capitainess: Star Trek and Feminism

Summary: This text explores feminist reception of science fiction, particularly the television series *Star Trek*. The authors point out differences in feminist interpretations of female characters and gender identities as well as changes that took place in that respect in various installments of the series. It is argued that the first two installments – *The Original Series* (1966-1969) and *The Next Generation* (1987-1994) – recreated the patriarchal gender ideology which was marked by unequal power distribution and male privilege, despite some obvious attempts to "modernize" female characters and identities. More substantial changes in terms of representing female identities began with the third installment – *The Deep Sky Nine* (1993-1999). These changes became particularly and, at last, prominent in the fourth installment – *The Voyager* (1995-2001) – when the main character, the captain, finally became captainess Janeway. Some authors consider this to be a historical event for both women and the television. Feminist theory, however, variously interprets the meaning of this historical event. For fierce hard-line critics, the "most emancipated" woman of the *Star Trek* universe, captainess Janeway, is either too feminine to be a feminist, or too much masculine – a stereotype actually of a masculinized female leader. There are, however, other more subtle interpretations, embraced in this text, which treat Janeway as a hybrid. Her masculine and feminine features are intentionally put in conflict, side by side, in order to avoid any "gendered stigmatization". The

vessel that she commands thus represents a "feminist heterotopia" where incompatible things, people and situations can be placed next to each other.

Key words: science fiction, Star Trek, feminism, gender, identity, hibridity

V

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

МИЛОШ МИЛЕНКОВИЋ*
Министарство одбране
Институт за стратегијска истраживања
Београд

УДК 342.3MILL
Прегледни рад
Примљен: 13.12.2012
Одобрен: 05.01.2013

ТРАГАЊЕ ЗА ИДЕАЛНИМ ОБЛИКОМ ВЛАДАВИНЕ Идеје Џона Стјуарта Мила

Сажетак: Критичност према власти, раду институција, друштвеном и државном уређењу и трагање за бољим обликом владавине, свакако су представљале и представљају изазов за сваког интелектуалца. Име, које је несумњиво оставило печат у развоју идеје о идеалном облику владавине, јесте име Џона Стјуарта Мила (1806-1873), британског филозофа, економисте и политичар XIX века. На универзалним вредностима, који се налазе у срцу либерализма, као што су слобода и право избора, Мил настоји да изгради државу и њене институције. Као најбоље решење за остварење тих идеја Мил предлаже концепт представничке владавине, који је 1861. године образложио у свом делу „*Разматрања о представничкој владавини*”. Анализирајући разне могућности он даје конкретна решења за спровођење концепта представничке владавине. Питања као што су право гласа, институције државе и локалне власти, као и могућности представничке владавине у федералним и колонијалним државама, посебно су разрађена.

Кључне речи: владавина, представнички систем, држава, парламент, појединач, слобода, либерализам

Либерализам - политичка идеологија Џона Стјуарта Мила

Разноврстан и сложен рад Џ.С. Мила био је кључан за развој *либерализма*¹, чије идеје и данас дубоко прожимају политички, економски

---

* Е-mail: milos.milenkovic@mod.gov.rs, телефон: 064/2748-113

и културни живот. Припадао је кругу такозваних филозофских радикала, покрету који је био заснован на идејама француске револуције и који се борио за друштвену и политичку реформу енглеског друштва, а пре свега парламентарну реформу. (И.Вујачић, 2007:10) У његовим идејама постоји жеља да се створи друштво у коме је свака особа слободна и способна да се развија и у потпуности оствари своје могућности. Своја размишљања о слободи изложио је у истоименом делу, које је било инспирација многим. Но ипак, када је реч о слободи сматрао је да појединац нема апсолутно право на слободу, јер ако је слобода неограничена, она може постати дозвола (право) да се злоупотребљавају други. Писао је да је „самозаштита једина сврха због које се човјечанство, појединачно или колективно, има право мијешати у слободу дјеловања сваког од својих чланова. Једини циљ, због којег се сила може праведно примјенити над било којим чланом цивилизоване заједнице против његове воље, јесте спријечити га да чини неправду другима.” (Џ.С.Мил, 1988:118) Међутим, Мил не прихвата никаква ограничења појединаца која су замишљена да спрече особу у наносењу штете, било физичке, било моралне, самој себи. (Е.Хејвуд, 2005:31) Либерална друштвена етика карактеристична је и по спремности да се прихвати морална, културна и политичка различитост. Ова наклоњеност према различитости често се повезује са толеранцијом², која је не само етички, него и друштвени идеал. Мил је био противник једностраног погледа на демократију и „глупог конформизма”, повезаног са веровањем да већина увек мора бити у праву, тако да је заступао тезу да: „Кад би сви људи осим једног једнако мислили, а само једна особа имала супротно мишљење, човјечанство не би имало више права ушуткавати ту особу него што би она имала право ушуткавати човјечанство, кад би имала власт.” (Џ.С.Мил, 1988:123) Мил је развијао идеје најшире толеранције и отво-

¹ Термин „либерал” је у употреби од XIV века, али има веома широк спектар значења. Латинска реч *либер* односи се на класу слободних људи, другим речима, људи који нису ни кметови ни робови. У значењу политичке припадности, термин „либерализам”, појавио се много касније. Користи се тек од почетка XIX века, а први пут је употребљен у Шпанији 1812.год. Од четрдесетих година XIX века термин је широко прихваћен у Европи, у вези са специфичним скупом политичких идеја. Либералне идеје су резултат слома феудализма у Европи, којег је заменио раст тржишног или капиталистичког друштва. У многим погледима либерализам је израз тежњи средње класе у успону, чији су интереси дошли у сукоб са већ постојећом моћи монарха и земљишне аристократије.

² Толеранција (лат. *толерантија*) = попустљивост, трпељивост; односно уздржавање и спремност да се људима допусти да мисле, говоре и делују на начин који се нама не допада и који ми не одобравамо. Ово је у својој изјави врло лепо изразио француски писац Волтер, „Мрзим оно што говориш, али ћу до смрти бранити твоје право да то кажеш.”

реног друштва у коме се до истине, у релативном смислу, долази преко слободе мисли и говора, у расправама заснованим на толеранцији. Сматрао је да су људска бића рођена једнака, и у складу с тим, жестоко је оспоравао било какве друштвене привилегије или предности које неки уживају, а која се другима поричу, а на основу разлике у полу, раси, вероисповести, религијском или социјалном окружењу.

Слободни појединци могу пожелети да експлоатишу друге, краду њихову имовину или их чак претворе у робове, ако им је то у интересу, као и да крше и игноришу уговоре. Да би се заштитила слобода сваког појединца у друштву неопходно је постојање суверене државе, способне да обузда све појединце и групе унутар друштва и да слобода може постојати само под законом, односно тамо где нема закона, нема ни слободе. (Е.Хејвуд, 2005:40) Када појединци или групе дођу у међусобни сукоб, држава треба да делује као арбитар. Свака власт је потенцијална тиранија против појединца и као такву, њу је потребно ограничити. Држава јесте и може постати израз слободе само под условом да се поштују одређена „правила игре“, а да је сврха власти, заправо, да се њоме осигура људска слобода. (М.Матић, 2002:32)

Особине доброг облика владавине и могућност њеног избора

Облици владавине су, у одређеним условима, ствар избора неког друштва, а саме функције владавине нису непроменљиве, већ различите. У својим разматрањима о представничкој владавини, Мил значајну пажњу посвећује разумевању које су то праве функције владавине, тачније оцени односа два кључна појма тадашње политичке филозофије – поретка и напретка. Он и сам полази од старе, наслеђене класификације која „почиње и завршава подјелом потреба друштва на двоје, на поредак и напредак“. (Џ.С.Мил, 1989:17) Ако се идеја напретка везује за некакво побољшање, поставља се, међутим проблем шта значи поредак? Он наводи два могућа значења поретка. Прво, уже значење, поредак напросто везује за послушност: „За владину се каже да чува поредак ако успије наметнути послушност“ (Џ.С.Мил, 1989:17) Међутим, иако је послушност врло битно обележје владавине, па чак и њен нужан услов, она сама није циљ владавине. У ширем смислу, каже Мил, „поредак значи очување мира прекидањем приватног насиља. Каже се да поредак постоји тамо где су људи неке земље, као опће правило, престали рјешавати размирице особним насиљем и стекли навику да одлуку о њима и накнади због могућих озљеда пренесу на јавне власти.“

(Џ.С.Мил, 1989:17) Међутим, и у овом, као и претходном значењу, поредак пре изражава један од услова владавине, а не њену сврху или критеријум њене савршености. Поредак више није довољна проста послушност и спремност да се извршавају наредбе суверена. Поредак се може одредити и као очување постојећих добара, а напредак као њихово повећање. (М.Ђурковић, 2004:406) Побољшање квалитета живота сваког појединца почива на основама чврстог поретка. С једне стране, предуслов напретка јесте чврст поредак, док са друге, нема ни поретка без напретка.

Иако је Мил хвалио теорију елите, у којој је пропознавао покретачку снагу за целокупно друштво, истицао је важност борбе за опште, а не личне интересе: „Кад је год опће расположење људи такво да сваки појединац брине само о властитим себичним интересима, а не помишља или се не брине за властити удио у опћем интересу, добра је владавина немогућа.” (Џ.С.Мил, 1989:22) Прави облик владавине, сматра Мил, је онај који подстиче врлину и интелигенцију самих грађана. Посебно је истицао и значај постојања јавног и јасног критеријума за рад јавних институција и избор службеника у њима. Када говори о институцијама и државној администрацији, Мил каже: „Њихово је устројство добро када су прописани прави тестови за квалификације службеника, права правила за њихово унапређивање; затим када се посао прикладно распоређује на проводитеље, прикладно и методично установљује начин његова обављања, води коректна и разговјетна евиденција након што је обављен; када сваки појединац зна за што је одговоран и када је другима позната његова одговорност и када постоје најбољи начини спречавања нехаја, фаворизовања или злоупотреба у било којем предмету одјела.” (Џ.С.Мил, 1989:23) Поред овога потребно је имати један образован, одговоран и некорумпиран механизам контроле. Мил јавност сматра главним извором контроле, али такође истиче да публицитет, сам по себи, није препрека злу и гаранција успеха ако је јавност равнодушна и незаинтересована за оно што институције чине.

Поставља се питање како треба ценити неку владавину, односно који су то критеријуми за добру владавину? „Што је већа маса добрих својстава које институције неке замље успију организирати, и што је бољи облик њихове организације, то ће боља бити владавина.” (Џ.С.Мил, 1989:24) Представнички систем омогућава да поштени и најпаметнији чланови неке заједнице најнепосредније утичу на владавину. Владавину треба процењивати на основу њеног деловања на људе, на основу онога што чини с грађанима, према свим добрим или лошим учинцима које за њих и уз њихову помоћ обавља. Мил незаобилазном

врлином владавине сматра то да су њени поступци према људима корисни и да не утичу неповољно на њихов напредак. Врлином сматра и способност владавине да се народу наметне послушност и да се народ натера на рад. Без обе ове особине не може се очекивати напредак друштва. То се најлакше постиже одрицањем дела сопствене слободе у корист напретка заједнице. Имајући у виду различитост народа и њихов степен развоја, не може се рећи да постоји нека универзална формула или облик владавине који би било идеалано применити за свако друштво, већ он зависи о сваког друштва појединачно. Најбољи облик владавине је онај који тежи да унапреди услове живота свих грађана и да превазиђе све недостатке који се супротстављају општем просперитету друштва. (Џ.С.Мил, 1989:27)

Представничка владавина - најбољи облик владавине

У Великој Британији постоји изрека: „Када би се могао наћи добар деспот, најбољи облик владавине била би деспотска монархија”. (Џ.С.Мил, 1989:30) Међутим, Мил се са овом тврдњом не слаже. И када би постојао „добри деспот”, деспот кога би красиле све људске врлине, потребно је, поред тих његових добрих особина и његова „свеприсутност” у свим порам друштва - што је немогуће постићи. У деспотизму нема патриотизма, јер је то плод слободе. Шта то владар треба да учини ако преовладају негативна мишљења, треба ли он притиснут тиме да промени свој начин владања? Ако попусти нацији, онда он више није деспот, него уставни краљ, а ако то не учини може настати стални антагонизам између народа и једног човека, који се најчешће крваво завршава. Грађани у оваквом облику владавине нису ништа друго до обични робови, мада робови разборитог и милостивог владара. Иако критикује деспотизам, Мил не осуђује узимање апсолутне власти у облику привремене диктатуре у случајевима крајње нужде: „Добар деспотизам је посве лажан идеал, који у пракси (осим као средство за неку привремену сврху) постаје најбесмисленијом и најопаснијом химером” (Џ.С.Мил, 1989:34)

Према тврдњама Џона Стјуарта Мила најбољи облик владавине је онај у којем суверенитет и врховна контролна власт припада целој нацији и у којем сваки грађанин, не само својим гласом врши ту власт, него има могућност да буде изабран и да на тај начин учествује у власти привремено обављајући неке јавне функције на локалном или на државном нивоу. Тај „идеални облик владавине”, како га Мил назива, не мора ну-

жно бити примењив за сва цивилизацијска стања, него за одређене дате околности у којима је практичан и прикладан и који производи највећи број благотворних последица, непосредних и будућих. Овакав његов став заснива се на два начела:

- 1) Право и интереси сваке или било које особе загарантовани су само онда када је заинтересована особа сама способна, и када јој је то увек на располагању, да се за њих лично залаже.
- 2) Општи напредак друштва постиже виши ниво и ширину у складу са повећањем количине разноврсности енергије сваког појединца у том друштву, па се онда на тај начин унапређује и само то друштво. (Џ.С.Мил, 1989:35)

Начело у коме се каже да је свако сам себи једини сигуран чувар властитих права и интереса, Мил сматра једним од елементарних правила мудрости. Он то види и као један од основних разлога за заступљеност свих сегмената друштва и класа у парламенту, јер никаква намера да се штите интереси других, ма колико она била искрена, не може бити успешна нити корисна без учешћа оних о чијем је интересу реч. На више места се наглашава потреба о суделовању целог народа у власти и потреба да се људи ангажују на свим нивоима, у институцијама власти, од локалног до државног. Као неку врсту закључка Мил износи следеће: „У крајњем смислу, не може ништа мање бити пожељније од тога да сви могу имати удјела у сувереној власти државе. Но, будући да не могу сви у заједници која премашује величину неког малог града, особно судјеловати, осим у незнатном дијелу јавних послова, произилази да идеалан тип савршене владавине мора бити представнички.” (Џ.С.Мил, 1989:42) Да би представничка владавина била спроводива у пракси и одржива, потребно је испуњење три услова:

- 1) да народ буде вољан да је прихвати,
- 2) да народ мора бити вољан и способан да чини оно што је потребно за њено очување и
- 3) да народ треба бити вољан и способан да испуни услове које му она намеће. (Џ.С.Мил, 1989:43)

Трајност и опстанак представничких институција зависи искључиво од спремности народа да се за њих бори у случају да буду угрожене. Поред тога, потребна је и воља и способност грађана да свако од њих испуњава властити део у представничком уређењу како би оно правилно и на добробит свих функционисало. За успех и правилно функционисање представничке владавине потребно је достићи одређени цивилизацијски ниво, или како то Мил каже, потребно је да људи савладају прву лекцију цивилизације - лекцију послушности. Навиком да се покорава ауторитету, народ добија представу о великим интересима

који су заједнички великом географском подручју, па тако ти интереси, условно речено интереси владара, постају општи интереси, блиски свести и обичног човека. Али, да би народ прихватио покораванье централном ауторитету потребно је да и сам прође кроз одређене фазе развоја. Но, ту треба бити пажљив. Послушност не сме да оде у нежељену појаву као што је пасивност, јер када је неко пасиван он је склон покорити се тиранији. Међу појавама које оспоравају да се предности представничке владавине у целости искористе јесу две склоности, по природи врло различите, а са друге стране врло блиске. Једно је, жеља да се влада, а друго, је опиранье да се над нама влада. Жеља да неко други влада над нама, иако је цена тога индивидуална слобода и независност, јесте релативно честа појава, коју Мил описује на један врло сликовит начин: „Сваки појединац таква соја спреман је, као пешак у војсци, особну слободу акције предати у руке свог генерала, под увјетом да војска тријумфира и побеђује, а он може себи ласкати да припада освајачкој хорди, иако је идеја да он има некаквог удјела у власти над побеђенима само илузија.” (Џ.С.Мил, 1989:49)

Слабости и опасности којима је подложна представничка владавина

Сваки облик владавине има своје недостатке, па је тако могуће и у представничкој владавини идентификовати одређене недостатке и слабости. Мил је те недостатке сврстао у две категорије, као позитивне и негативне недостатке. (Џ.С.Мил, 1989:63) Под негативним недостацима подразумева недовољну способност владавине да својим институцијама осигура довољно моћи, да несметано могу да обављају своју друштвену функцију, а као други негативни недостатак, супротно претходном, Мил види претерану употребу моћи институција које на тај начин гуше оне индивидуалне, моралне и интелектуалне способности појединца. Позитивни недостаци се, такође, могу свести на два облика манифестовања: први, незнање и недовољна квалификованост чланова одређеног тела које има неку контролну улогу, а други, утицај одређених интересних група и моћних појединаца, где би под њиховим утицајем интереси заједнице били потиснути у други план.³ И у поређењу са бирократским обликом владавине, представнички облик владавине, као демократски

³ Негативни недостаци се могу посматрати у контексту недостатака који се односе на институције, док се за позитивне недостатке може рећи да су субјективни, односно да су везани за чланове представничких органа.

облик, такође има одређене мане и предности. Бирократску владавину карактерише искуство, али и рутина која уме да буде кобна. У представничком облику владавине Мил препознаје опасност од могућности да код изабраних личности, који су у појединим представничким телима, превлада лични интерес или интерес одређене класе, која рецимо представља већину у Парламенту, над интересима укупне заједнице у чије име су и изабрани да одлучују. У њиховом понашању не мора уопште ни бити важно који су то заиста њихови класни интереси, већ оно што они мисле да јесу. (Џ.С.Мил, 1989:70) Како свака класа (одређена политичка група) тежи да спроведе и наметне своје интересе, потребно је у представничком систему обезбедити њихову равнотежу. Као посебан проблем демократије⁴, са значењима и карактеристикама оног времена, Мил види и проблем у дотадашњим изборним правилима, која су обезбеђивала представљање само већине, а не свих оних који учествују у бирачком процесу. Наиме, тадашњим правилима био је предвиђен изборни систем у коме се може догодити да победници који добију, макар и тесну већину у својим окрузима, уђу у Парламент и тамо доносе Законе, који такође бивају усвојени незнатном већином. На тај начин се догађа да званични државни став може бити став прихvatљив само за мањи део народа, док је воља већине заобиђена. Да би се превазишао овај проблем Мил подржава Томаса Хареа и његов Нацрт Закона Парламента који предвиђа праведно представљање снага у Парламенту. Он детаљно образлаже свој изборни систем, који је у суштини концепт пропорционалног изборног система, према коме је однос снага у парламенту пропорционално пресликан односу снага у целој земљи.

У свом разматрању о представничкој владавини Мил цело једно поглавље посвећује разматрању о нацији⁵ и њеном односу са концептом представничке владавине. Мил је станивишта да тамо где постоји једна нација, њу треба објединити једном владавином, која ће бити њихова. О

---

⁴ Како Мил види демократију јасно говоре следеће речи: „Чиста идеја демократије, према дефиницији, јесте владавина цијелог народа од стране цијелог народа, једнако представљеног. Демократија, како се уобичајено замислила и до сад проводи, јесте владавина цијелог народа, од стране његове тек пуке већине - искључиво представљене.” (Џ.С.Мил, 1989:75)

⁵ Мил нацију дефинише као део човечанства међусобно уједињен заједничким симпатијама, које иначе не постоје између њих и неких других људи и где их те симпатије упућују на међусобну сарадњу радије него са другим људима, и утичу на то да желе да живе под истом владавином, таквом да то буде владавина њих самих или једног њиховог дела. Тај се осећај блискости јавља услед различитих разлога, рецимо, услед истог порекла, заједничке историје, истог језика, религије, културе и обичаја или географске повезаности. (Џ.С.Мил, 1989:161)

питању облика и начина владавине треба да одлучују они којима се влада. У вишенационалним државама, готово је немогуће створити слободне институције из разлога што међу људима не постоји међусобни осећај повезаности, а самим тим ни јединствено јавно мњење, које је нужно потребно за правилно функционисање представничке владавине. А у срединама у којима је, због велике измешаности међу нацијама, немогуће да сами створе своје националне владавине, као једино решење јесте да међу собом нађу компромис и како Мил каже „да своју нужност претворе у врлину” и да на основу једнакости и равноправности живе заједно под истим правилима. Ситуацију у којој се она инфериорнија и заосталија нација утапа у ону развијенију и напреднију, без обзира на њихов бројчани однос, Мил сматра оправданом и корисном за свеукупно човечанство, а и за саму нацију која се утопила и која на тај начин користи сва достигнућа и предности цивилизацијски развијеније нације.

Парламент и изборно право

Смисао представничке владавине је у томе да, цели народ или њен већи део, посредством представника које сам повремено бира, врши врховну контролну власт. За правилно функционисање представничке владавине битно је да стварну политичку моћ има народ. Улогу Парламента у представничкој владавини Мил посебно дефинише. Мишљења је да многочлана представничка тела не би требала управљати, јер ни један скуп људи, како он сматра, није спреман за неку акцију ако није организован и стављен „под команду”. Неки посао се, по правилу, боље обавља када је за њега одговоран појединац, а не група људи. А оно што неко тело може много боље да учини него било који појединац јесте просуђивање. Права дужност представничке скупштине, у проблемима управе, није да о тим проблемима сама одлучује гласањем, већ да води бригу о избору личности које ће да о тим проблемима одлучују. То је случај и код избора Владе, Парламент бира Премијера, а он свој кабинет. Али и ту треба водити рачуна. Концентрација политичке моћи у једној личности, која сама одлучује и бира своје сараднике, може довести до злоупотребе моћи од стране онога коме је додељена, тако да представља и једну врсту опасности којом је изложена представничка владавина. У сврху бољег функционисања рада Парламента у области законодавства, Мил предлаже формирање једног тела од неколико чланова, стручњака, који би чинили Комисију за законодавство. Њен задатак јесте да предлаже законе, а Парламент би одлучивао о томе да ли треба тај закон усвојити или не, или га је потребно дорадити, што би опет био

задатак те Комисије за законодавство.⁶ Права делатност представничке скупштине није функција управљања, већ надгледање, контрола и именовање Владе чија је то делатност. Поред тога, Парламент мора да буде место где може да се чује свачији глас, а не само мишљење већине.

Да би се обезбедио праведан систем и да би представничка владавина била на добробит читаве заједнице, неопходно је дефинисати право гласа, односно, дефинисати које су то групе људи које имају право да бирају и да буду бирани. Мил се залаже да право гласа буде доступно свим пунолетним грађанима. Неправедним сматра важећи изборни систем који подразумева искључивање одређених класа у изборном систему, јер ко год нема право гласа нити прилику да то право добије, осећа се као неми посматрач догађаја који се и њега итекако тичу. Свако ко је приморан да плаћа, да се бори, свако од кога се захтева послушност, мора да има и право да о својој судбини одлучује и мора му се дати могућност да утиче на државну политику. Међутим, ни Мил ово право не сматра општим правом, већ и он даје нека ограничења. Наиме, право треба ускратити свима онима који су неписмени, који не плаћају порез држави и онима који примају финансијску помоћ државе. (Џ.С.Мил, 1989:95) Са становишта оног времена, ово је ипак врло ограничавајући фактор у остваривању елементарног демократског права. С једне стране већина становништва није могла да испуни цензус прихода који се опорезује, на основу кога је признавано право гласа, док са друге стране ни радно време од по 14 до 16 сати дневно није обезбеђивало услове да се људи могу образовати и учествовати у политичком животу. (А.Матић, 2012:128) Поред тога, недопустивим сматра право вишеструког гласања на основу имовинског стања, већ да критеријум за то треба бити интелигенција и образовање. „Једини разлог што се може оправдати да се став једне особе вреднује с више од једног гласа јесте индивидуална интелектуална надмоћ.” (Џ.С.Мил, 1989:98) Мил се залаже за још једну новину када су у питању изборна правила. Та се новина односи на то да је потребно и женама дати право гласа као и мушкарцима, јер разлику у полу не треба посматрати као политичку разлику, већ као разлику у боји косе, висини и сл. (Џ.С.Мил, 1989:102) Способност жене за бављење политиком брани и чињеницом да се на чело британског престола налази жена, Краљица Викторија (1837 - 1901) и да је најславнији владар кога је Велика Британија имала, такође била жена, Краљица Елизабета (1558 - 1603).

---

⁶ Мил у случају Велике Британије каже да чланове те Комисије треба да бира Круна и да би се они требали бирати на одређено време (рецимо на период до пет година) да не би долазило до злоупотребе положаја. (Џ.С.Мил, 1989:58)

Код дилеме, која је можда присутна, да ли је потребно постојање две фазе избора у процесу конституисања Парламента, Мил предност даје непосредном изборном систему, јер он омогућава да Парламент буде веродостојна слика стања и воље бирача. Код посредног изборног система постоји бојазан да би се воља већине бирача могла заобићи и да услед разних сплеткарења и корупције, као резултат гласања тог посредничког изборног тела, превагну лични и интереси одређених интересних група, који не представљају вољу и интерес заједнице. Одређене демократске струје су право гласа тумачиле искључиво као право, а не и обавезу, чему се Мил жестоко противио, јер је право гласа сматрао и дужношћу, где је сваки гласач у обавези да да свој глас у складу са својим искреним уверењима о јавном добру. Поред тога, залагао се и да гласање буде јавно, а не тајно, иако се тајношћу обезбеђивала већа сигурност гласачу да му се због свог избора неће десити ништа лоше. Говорио је: „Уверен сам да гласач данас много чешће гласа нечасно и штетно због особнога или класног интереса или неког злобног осјећаја у својој души, него ли због неког страха од последица што би му их проузрочили други људи. А тајно гласање би му омогућило да се препусти тим утјецајима, ослобођен сваког осјећаја срама или одговорности.” (Ц.С.Мил, 1989:114) Изборе би требало организовати у посебним јавним просторијама које би биле отворене за ту намену и у довољном броју, како би биле приступачне сваком бирачу. На биралишта би свако долазио о свом личном трошку, осим у случају болести, где би уз потребну лекарску документацију, болеснику био обезбеђен превоз о државном трошку. Ако би се гласање организовало путем гласачких листића потребно би било да сваки гласач потпише свој листић. Када су у питању кандидати, од њих се не би требало захтевати, нити им треба допуштати да сnose икакав трошак за свој избор, осим неке одређене таксе која би била више симболична сума. Такође, функција у Парламенту на коју буду изабрани не треба да буде плаћена, јер би посао члана у Парламенту постао запослење, где би основна пажња онога ко треба да буде изабран била усмерена ка новчаном добитку. У случају да је члан Парламента постао неко ко нема неки сталан лични приход, може се издржавати прилозима својих бирача, с тим да мора да постоји и нека сигурност да ће тај кандидат ипак имати своје независно мишљење у интересу свих, а не само у интересу групе која га финансира.

Време трајања мандата захтева посебну анализу. С једне стране, време трајања мандата не би смело бити толико дуго, тако да представници у Парламенту изгубе контакт са својим бирачима, забораве на одговорност и почну гледати лични интерес. С друге стране гледано, треба

дозволити довољно времена како би се могло завршити оно што је започето и како би се обезбедила самосталност у раду, а не да представник буде под притиском и у страху од близине нових избора. Имајући све ово у виду, Мил се слаже да дужину трајања мандата у Парламенту од седам година, која је тренутно важећа, не треба мењати, иако је то можда предугачак период, и из разлога што је могућност од ранијег распуштања Парламента увек у оптицају. (Џ.С.Мил, 1989:123) Код концепта представничке владавине, за коју се Мил залаже, врло битан је и однос чланова Парламента и бирача који учествују у њиховом избору. Једно од решења било би да представници у Парламенту директно зависе од мишљења и ставова оних који су их изабрали и да се ни једна одлука не доноси без одобрења бирача, што би између бирача и чланова Парламента створило однос као између Владе неке државе и амбасадора, кога је она акредитовала и где он не може ни о чему самостално да одлучује, већ је у обавези да спроводи строго прописану политику коју му је Влада одредила. Други случај је да посланик у Парламенту буде независан од својих бирача и да не мора увек да гласа онако како то они који су га бирали од њега очекују, већ да може да гласа и према свом личном веровању и убеђењу, ма колико оно било различито. Ове две крајности је тешко помирити и Мил сматра да ово питање није само питање законодавства, већ и питање политичког морала. Залаже се за концепт у коме представници у Парламенту нису апсолутно зависни од мишљења и захтева својих бирача, али и да бирачи за своје представнике треба да бирају интелигентније и образованије људе од себе и да треба да пристану да њихови представници независно владају у складу са том својом мудрошћу. (Џ.С.Мил, 1989:127) И поред тога, не сме се у потпуности занемарити мишљење и воља бирача, који су својим гласовима дали поверење одређеном кандидату и који је изабран да заступа њихове интересе.

Постојање два дома, такође изазива различите реакције и аргументе за и против, када је у питању побољшање рада представничке владавине. Нема сумње да је карактер представничке владавине учвршћен управо постојањем народног дома који има улогу да пројектује вољу целокупног народа. Постојање другог дома може се сматрати корисним како се не би дозволило да једном успостављена већина у првом дому постане деспотска. За други дом је пожељно да буде састављен тако да буде склон да се супротстави класним интересима већине и да буде способан да подигне свој глас против грешака и слабости већине. Ако је један Дом народа, други би требао бити Дом државника. Мил има своју визију како би тај други дом требао да изгледа. У

Енглеској, уместо Дома лордова треба образовати Сенат у који би ушли сви чланови Законодавне комисије, сви представници врховних и виших судова, сви који су служили као врховни команданти, и генерали и адмиралли који су добили похвалу Парламента, сви они који су десет година имали дипломатска овлашћења првог реда и они који су обављали службу гувернера у колонијама. (Џ.С.Мил, 1989:135) Тиме би у тај други дом ушли људи који су обављали важне политичке функције у јавним државним службама, тако да би они представљали један гарант заштите националних интереса. У сваком случају, најбоље уређење другог дома је оно које у својим редовима има највећи број људи независних од класних интереса и предрасуда већине, али које у себи не носи ништа негативно према демократском осећању и институцијама.

Извршна власт и локална представничка тела

Извршну власт, тачније функционере који би ту власт вршили, у демократско уређеним друштвима, не треба бирати на изборима, као што је то случај са члановима Парламента. Владање, односно обављање функција у извршној власти треба посматрати као професионални посао. За то су потребна одређена знања, квалификације и искуство. Првог министра, Премијера Владе, треба да у монархистички уређеним државама именује Круна, али је пожељно да се то именовање врши уз сагласност већине у Парламенту. Код држава са републиканским уређењем, Мил је мишљења да је много практичније да се и Председник државе, исто као и Премијер, бира у неком представничком телу, а не на непосредним изборима, јер таквим начином избора на чело државе долази истакнутија политичка личност. Премијер своје министре именује по личном избору, а према њиховом квалитету и афинитету, док министри сами бирају своје саветнике и остале службенике. Избор јавних службеника никако не би смео да буде продукт политике, већ резултат избора на јавном конкурсима на основу кога би се они рангирали према својим квалитетима који морају бити утврђени објективно и на основу одређених испита који би морали проћи. Ово све јасно говори, да кад је у питању извршна власт, предност над политиком треба дати компетентности и стручности јавних службеника. За добро функционисање извршне власти потребно је да постоји строга подела одговорности, јер како и сам Мил каже: „Одговорност је једнака нули, ако нитко не зна тко је одговоран.” (Џ.С.Мил, 1989:138) Посебно лош избор је и постојање тела попут „одбора”, који би био носилац извршне власти, јер се оно што

одбор ради не сматра чином оних који учествују у раду тог одбора, већ резултатом рада целог одбора. То једноставно није ничији појединачни чин, па се тако нико ни не сматра одговорним. На другој страни, једнако лоше би било и када би извршну власт спроводила само једна личност, рецимо министар, искључиво на основу својих ставова. За успех у обављању државних послова у извршној власти потребно је да сваки министар око себе има групу саветника, тим стручњака, који би му помогли у раду. Њему нису потребни политичари, јер је он сам политичар, већ људи од струке, чији мандат не би смео да зависи од мандата министра. Судови и судије, такође, морају бити независни од политике и утицаја политичара. Они не смеју бити бирани на народним изборима. Они морају бити именовани на основу својих стручних квалификација. Њихов рад мора бити такав да њихове одлуке доносе на основу тога која је одлука исправна у складу са законом, а не на основу тога којој би одлуци „јавност највише пљескала”.

Број јавних послова, које са успешношћу могу урадити централне власти, врло је ограничен те је стога, без сваке сумње, потребно да на тим неким пословима буду ангажоване и локалне власти. Рад локалне власти не би смео бити у рукама Парламента или државне извршне власти, већ у рукама локалне заједнице. Постојање локалне заједнице је вишеструко корисно и у служби је подизања јавног образовања чланова друштва, што Мил сматра изузетно важним. Рад локалне управе треба организовати на сличан начин како је то организовано и на државном нивоу. Локална заједница би на изборима бирала локалну скупштину. Право за избор те скупштине имали би само они грађани који плаћају локалне порезе. Та скупштина би имала мандат да бира Градоначелника из својих редова, попут Парламента који бира Премијера Владе. Извршну власт у локалним заједницама имала би извршна тела, која не би била резултат избора грађана, већ би она била именована од стране Градоначелника. Приликом именовања јавних службеника у локалним управама, такође се треба руководити искључиво принципом стручности. Мил прихвата већ постојеће становиште, да би на локалном нивоу, право на већи утицај (право вишегласности) требали имати они који имају већи финансијски интерес. (Ц.С.Мил, 1989:152) Како би локална самоуправа функционисала и у складу са званичном државном политиком, централна власт мора имати неке механизме да се супротстави и спречи одређене потезе који су противни државним интересима и правилима. Да би се обезбедила власт државе на свим нивоима потребно је да држава има своје инспекторе који би контролисали рад локалних органа, посебно област рада локалних полицијских служби и рад затвора који су

под локалном управом, али инспектори би, поред тога, водили рачуна да ли и остали локални службеници поступају у складу са законом. Централна власт, сматра Мил, мора имати и овлашћење да распусти локалну скупштину и њену егzekутиву, уколико то сматра неопходном мером, али не би смела имати право да бира нове чланове, већ би то право новог избора морало остати бирачима, члановима локалних заједница. За правилно дефинисање односа централне и локалне власти, Мил каже: „Главни посао централне власти требао би бити да даје упутства, а локалне власти да та упутства примењују.” (Ц.С.Мил, 1989:2158)

Федералне и колонијалне државе и представничка владавина

Концепт федералне државе добро је решење за оне народе који нису способни или нису склони да живе под истом унутрашњом владавином, а који се желе заштитити од утицаја моћи других држава. Да би федерација добро функционисала неопходно је да постоје одређени услови за то. Најпре, потребно је да постоји узајамна склоност народа једних према другима, а томе свакако доприноси етничка, језичка, религијска и свака друга блискост, а пре свега, једнаки политички интереси. Потребно је и да саме државе, потенцијалне чланице, не буду довољно јаке да могу самостално, ослањајући се искључиво на сопствену снагу, да се супротставе евентуалној агресији споља, као и да међу њима не буде превише неуравнотежен однос снага, да се не би дошло у ситуацију да једна чланица, или више њих, због своје надмоћи, осталим чланицама, које би требале бити равноправне с њима, диктирају правила игре. Када је у питању удруживање монархија у неку федерацију, Мил као нужно за њихово функционисање сматра да оне морају бити обједињене под једном круном, тј. да оне међу собом морају изабрати једног монарха коме ће се сви остали покорити. Уколико ситуација није таква, тешко би било замислити федерацију у којој би сваки монарх тежио да задржи своје привилегије и утицај који је до тад имао. (Ц.С.Мил, 1989:169) Однос у самој федерацији може се уредити на два начина. Први је да се федерални ауторитет испољава само на владе чланице федерације, а грађани и остале институције су подређени искључиво својој влади, чланици федерације. (Ц.С.Мил, 1989:168) Такав савез више личи на пакт независних држава, него на федерацију, и подложен је свим неочекиваним променама. Постоји бојазан да се ни један пропис федералне владе не би спроводио, ако не би био по вољи већине у некој од чланица федерације. Тако уређена федерација вероватно би пре узро-

ковала, него спречавала унутрашњи конфликт. Други начин је да федерални ауторитет има моћ да намеће законе и наређења која директно обавезују све грађане федерације независно од појединачне воље неке од чланица. Федерација ту своју моћ мора да спроводи кроз сопствене институције извршне власти и судове. Нужно је и постојање Врховног суда, коме се морају покоравати сви судови у држави и све институције и грађани, и чији би задатак био да решава све конфликте унутар федерације. (Џ.С.Мил, 1989:171) Парламент федералне државе, према Миловом схватању, требао би бити састављен од два дома. Један би био конституисан према броју становника, где би свака чланица федерације била представљена сразмерно свом броју становника, а други, који не би представљао грађане, већ федералне јединице, био би конституисан тако да свака чланица федерације, била она велика или мала, буде представљена једнаким бројем чланова. Влада која би била образована на федералном нивоу у својој надлежности, ради правилног функционисања федерације, мора да има искључиво право да само она одлучује о рату и миру, о питањима из области граница, царина и монетарне политике. У федерацији такође мора да постоји јединствен систем мера, једна валута и јединствен поштански саобраћај.

Када су у питању колонијалне државе и њихове колоније, Мил сматра прихватљивим да свака слободна држава има право да поседује колоније до којих је дошла, било освајањем, било колонизацијом. Однос према колонијама и начин управљања над њима није, нити сме бити једнак, већ он зависи од сваке колоније појединачно. Генерално, може се рећи да мање колоније, које се више могу посматрати као војне и поморске базе, не би требало да имају неку своју посебну управу, осим локалне, и треба их посматрати као и сваки други део централне, владајуће државе. Колоније које су према површини и броју становника знатно бројније и које су често веома удаљене од владајуће државе могу се, условно речено, поделити у две категорије. У прву спадају оне колоније које су у цивилизацијском смислу сличне владајућој земљи и за које Мил наводи Аустралију и британске поседе у Америци, а у другу категорију спадају колоније које су још увек далеко од таквог степена развоја и којима припада Индија, као једна од таквих. (Џ.С.Мил, 1989:175) Оним колонијама које спадају у прву врсту треба обезбедити одређени степен аутономије, односно треба им дозволити да сами уреде своје друштво и створе своја представничка тела онако како то њима највише одговара. Спољна политика и право на закључивање мира и рата припада искључиво централној власти империје. Колонијама које нису достигле одговарајући цивилизацијски ниво, Мил подржава идеју да треба да

управља владајућа држава и они људи и институције које она делегира у ту сврху. Но, та владавина никако не сме да буде део извршне власти владајуће државе, већ неко делегатско тело, где би владајућа држава имала право контроле и вета у односу на то тело.

Закључак

Својим размишљањима, Џон Стјуарт Мил превазилази XIX век, век у коме је живео и стварао. Разумевање идеја и прихватање одређених решења која је предлагао, помогли су општем развоју државе и друштва. Милов идеал слободе појединцу нуди широку лепезу алтернативних начина мишљења и живљења и види га ослобођеног од притиска обичаја и конвенција, конформистичког притиска друштва и кажњавања у свим областима где не наноси штету другима. (И.Вујачић, 2007:14) Мил се истовремено залагао, како за демократију, тако и за значајнији утицај најобразованијих и најумнијих у процесу одлучивања и управљања државом, због чега су га неки критичари оптуживали да је елитиста.

За његово дело „Разматрања о представничкој владавини” може се рећи да представља и својеврстан покушај да идеје либерализма и све њене вредности учини вишим од чисте теорије и идеологије. У њему, он трага, за како сам каже, „идеалним обликом владавине”. Полазећи од општих начела и услова које та добра владавина треба да задовољи, марљиво је анализирао све њене могућности и потешкоће. Тачно је позиционирао и описао места у власти на којима би требали бити људи од струке и знања, а не изабрани представници народа. Недвосмислено је истицао да када је извршна власт у питању, било да се ради о локалном или државном нивоу, предност над политиком треба дати компетентним људима, стручњацима за поједине области. Продукт његовог рада су конкретна и разрађена решења, која се садрже у концепту представничке владавине и покушај да те идеје постану стварност.

Литература:

1. Đurković Miša (2004): *Mil i konzervatizam*, Sociološki pregled, broj 3, Beograd
2. Hejvud Endru (2005): *Političke ideologije*, Beograd.
3. Matić Aleksandra (2012): *Koegzistencija političkih ideala: slobode, pravde, jednakosti i demokratije*, Kultura polisa, godina IX, broj 18, Novi Sad
4. Matić Milan (2002), *Liberalizam, populizam i demokratija*, Beograd,
5. Mil Džon Stjuart (1988): *O slobodi*, Izabrani politički spisi, prvi svezak, Zagreb
6. Mil Džon Stjuart (1989): *Razmatranja o predstavničkoj vladavini*, Izabrani politički spisi, drugi svezak, Zagreb
7. Vujačić Ilija (2007): *Liberalni revizionizam Džona Stjuarta Mila*, Godišnjak fakulteta političkih nauka, godina I, broj 1, Beograd

Searching for the ideally best form of government - John Stuart Mill's Ideas

Summary: Criticism of the government, institutions, state and social order, along with a search for the better form of government, represents the challenge for every intellectual. Person, whose name, with no doubt, left a significant mark in the development of the perfect form of government, was a British philosopher, economist and a politician, John Stuart Mill (1806-1873). On the universal values, which are in the heart of the liberalism, such as freedom and right to choose, Mill was trying to create a state and its institutions. As the best solution, for the realization of these ideas, Mill suggested a representative government, a concept which he described in his work „Considerations on Representative Government”, 1861. By analyzing various options he provided solid conclusions for the implementation of the representative government concept. Issues, such as right to vote, government institutions, local government and possibilities of representative government in federal and colonial states, have been particularly elaborated.

Key words: governance, representative system, government, parliament, individual, liberty, liberalism

ЉУБИЦА ЂОРЂЕВИЋ*

Универзитет Сингидунум

Факултет за европске правно-политичке студије

Нови Сад

УДК 39:349

Монографска студија

Примљен: 14.01.2013

Одобрен: 02.02.2013

ЕТНИЧКО ПРОФИЛИСАЊЕ И ЗАБРАНА ДИСКРИМИНАЦИЈЕ**

Сажетак: Рад се бави феноменом етничког профилисања са аспекта забране дискриминације. Етничко профилисање се манифестује као таргетирање лица према којима ће се применити неко полицијско или слично овлашћење искључиво или превасходно на основу њиховог личног својства које се везује за припадност раси или етничкој групи. Оваква пракса грубо крши принцип једнакости, обавезу поштовања достојанства личности и право човека да буде третиран као индивидуа. Проблем се обрађује кроз појмовно одређење етничког профилисања, разграничење између етничког профилисања и допуштеног ослањања на лична својства која се везују за расу или националну припадност, као и кроз квалификацију етничког профилисања као облика дискриминације.

Кључне речи: етничко профилисање, дискриминација, национална припадност, спровођење закона

Увод

Октобра 2012. године Виши управни суд у Кобленцу (СР Немачка) је, поводом случаја тамнопутог студента кога су, због сумње да је илегални имигрант, у возу легитимисала два припадника немачке Савезне полиције, заузео став да полиција не сме да легитимише људе

---

* ljubica.djordjevic@fepps.edu.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта „Друштвени односи Срба и Хрвата, национални идентитет и мањинска права са аспекта европских интеграција” (бр.47024) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на основу њихове боје коже јер тако чини повреду забране дискриминације¹. Тиме је поново скренута пажња на проблем етничког профилисања², праксу полиције или других органа силе (*law enforcement*) да приликом доношења одлуке о вршењу појединих овлашћења таргетирају лица с обзиром на њихова лична својства која се тичу расе или етничке припадности³. Оваква пракса је најпре била проблематизована у САД у погледу профилисања кријумчара дроге које је углавном таргетирало мушкарце афроамеричког и латиноамеричког порекла, а са актуелизацијом борбе против тероризма фокус дискусије се усмерава према оправданости прављења профила терористе који углавном таргетира муслимане арапског порекла. У Европи је проблематизација етничког профилисања новијег датума и везује се најчешће за борбу против тероризма (напади у Лондону и Мадриду) или за контролу илегалне имиграције. Основни проблем етничког профилисања је у томе што се ослања на предрасуде и стереотипе о криминогености одређене етничке заједнице или о склоности те заједнице према одређеној врсти деликата. Етничко профилисање се заснива на генерализацијама, крши право човека да буде третиран као индивидуа и угрожава темељни принцип о једнакости људи.

Феномен етничког профилисања се у раду обрађује кроз појмовно одређење, разграничење између етничког профилисања и допуштеног коришћења личних својстава која се везују за расу или националну припадност, као и кроз квалификацију етничког профилисања као облика дискриминације.

Етничко профилисање: појмовно одређење

Профилисање подразумева категоризацију појединаца према неким њиховим својствима која се могу односити на њихов физички из-

---

¹ Beschluss vom 29.10.2012, Az.: 7 A 10532/12.OVG, на интернет страници <http://beck-aktuell.beck.de/news/ovg-koblenz-polizeiliche-ausweiskontrollen-nach-hautfarbe-verstossen-gegen-diskriminierungsverb>.

² У САД се користи термин расно профилисање, док је у Европи, с обзиром на контроверзе о сврставању људи у расе, присутнији термин етничко профилисање. У раду се користи термин етничко профилисање.

³ Етничко профилисање се најчешће везује за три области спровођења закона (*law enforcement*): криминалистичку полицију, имиграционе власти и борбу против тероризма. Овлашћења органа силе која носе највећи ризик за спровођење етничког профилисања су заустављање и претрес, легитимисање, претрес возила, лица и објеката, масовно легитимисање и масовни претреси, рације, присмотра/опсервација, обрада личних података.

глед (пол, године живота, висина, тежина и сл.) или на неке аспекте њиховог понашања (навике, склоности, преференце, и сл). Профилисање у општем смислу је напр. присутно код осигуравајућих друштава која на основу неких од наведених карактеристика могу процењивати ризик за конкретног осигураника (напр. могу узимати у обзир године живота или пушење код премије здравственог или животног осигурања) или пак код маркетиншких компанија које на основу анализа тржишта и статистика могу правити профиле циљних група за одређене производе (напр. пиво се пласира мушкарцима старости од 25 до 35 година који воле фудбал; крема за спречавање бора се пласира женама одређеног животног доба, и сл). Профилисање се у оба случаја заснива на претпоставци о понашању људи на основу одређених карактеристика (FRA, 2010: 10). У криминалистици се профилисање користи као посебна метода са циљем идентификације починиоца кривичног дела: профилисање је усмерено на одређивање физичких и психичких карактеристика, као и понашања починилаца одређеног кривичног дела или врсте дела са циљем формирања практичног описа починиоца. Приликом профилисања у обзир се узимају природа дела, начин на који је извршено, као и подаци о извршиоцима сличних дела у прошлости (De Schutter/Ringelheim, 2008: 361). Профилисање као истражна тактика почиње да се примењује седамдесетих година 20. века у САД за идентификацију серијских убица, а осамдесетих година 20. века проширује се и на истраге у вези са трговином наркотицима. За разлику од профилисања серијских убица у коме се утврђени сет карактеристика користи за идентификовање и хватање конкретног починиоца извршеног кривичног дела (OSI, 2009: 8), профилисање кријумчара дроге се конципира шире; профил обухвата „типичног дилера”, а профилисање има за циљ превенцију и откривање потенцијалног починиоца кривичног дела. У контексту сузбијања кријумчарења дроге федерални агенти у САД су креирали профил кријумчара (достављача) који су допремали велике количине дроге мањим тржиштима дуж националних аутопутева. Операција позната под називом „гасовод” (*Operation Pipeline*) обухватала је обуку полицајаца државне и локалне полиције да препознају достављаче дроге при чему се профил делимично заснивао на годинама живота и раси потенцијалног починиоца. Овакво профилисање имало је за последицу да су возачи афроамеричког и латиноамеричког порекла били заустављани у непропорционално великом односу због мањих саобраћајних прекршаја а са стварним циљем да се испита да ли превозе дрогу (Etienne, 2010-2011: 1529). Ова појава означава се синтагмом „*Driving While Black*” која је парадигма за феномен етничког профилисања, јер је у многим

случајевима потврђено да се одлука полиције кога да заустави и претресе заснивала на раси (Gross/Livingston, 2002: 1432). Добар пример за илустрацију је чувени случај *Wilkins v. Maryland State Police*. Роберт Вилкинс (*Robert Wilkins*), афроамерички правник, се са још тројицом својих рођака, Афроамериканаца, у изнајмљеном аутомобилу враћао из Чикага са сахране једног рођака када их је на међудржавном аутопуту 68 зауставио припадник државне полиције Мериленда. Разлог за заустављање је било прекорачење брзине (у зони од 40 миља возили су 60 миља), али је полицајац пошто је сматрао да лица у аутомобилу одговарају профилу „достављача дроге“⁴ одлучио да се изврши претрес возила. Претрес који је спроведен уз помоћ пса трагача, по киши и у понижавајућој атмосфери, завршен је без икаквог резултата.⁵ Поступак пред судом је окончан поравнањем, а његов посебан значај је у томе што је обавезао државну полицију Мериленда да забрани употребу расно заснованог профилисања достављача дроге као средства у спровођењу закона (*law enforcement tool*). Посебно је истакнута обавеза полиције да забрани узимање у обзир расе у развоју политика за заустављање, задржавање и претрес возила, а утврђена је и обавеза да припадници полиције прођу кроз обуку, као и да се о заустављању, задржавању и претресу води посебна евиденција.⁶

Иако је и од стране међународних тела и у литератури идентификован проблем да полиција и други органи силе (*law enforcement*) користе „етничке особености“ појединца приликом донешења одлуке о употреби овлашћења, не постоји сагласност у дефинисању етничког профилисања. У Декларацији из Дурбана донетој у оквиру Уједињених нација етничко профилисање је одређено као пракса полиције и службеника

---

⁴ Према наводима у тужби профилем су обухваћени млади афроамерички мушкарци који носе скуп накит, возе скупе, обично спортске аутомобиле, носе пејџер и имају листу телефонских бројева.

⁵ Види тачке 16-27 тужбе у случају *Wilkins v. Maryland State Police*, доступно на интернет страници <http://www.clearinghouse.net/chDocs/public/PN-MD-0003-0007.pdf>. (приступљено 11.1.2013.)

⁶ Текст поравнања је доступан на интернет страници <http://www.clearinghouse.net/chDocs/public/PN-MD-0003-0002.pdf> (приступљено 11. 1. 2013.) Ипак, ова значајна победа није успела да искорени праксу етничког профилисања у државној полицији Мериленда, па је 2003. донета још једна судска пресуда са циљем да се осигура пуна примена одлуке из 1995. године. Инциденти на аутопутевима у Мериленду су још ивек присутни, а обухватају и незаконита заустављања Афроамериканаца, претрес аутомобила и чак инвазивни претрес лица (*strip search*). Иако је од 2003. поднето скоро 100 притужби, државна полиција Мериленда није прихватила ни једну. Види: „*Bringing a case against racial profiling*“, на интернет страници <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/Bringingacaseagainstracialprofiling.aspx> (приступљено 11.1.2013.).

других органа силе да се ослањају, у било ком степену, на расу, боју коже, национално или етничко порекло као основу за подвргавање лица истражним радњама или приликом процене да ли је појединац укључен у криминалне активности⁷. Европска комисија против расизма и нетолеранције, установљена у оквиру Савета Европе, у својој препоруци бр. 11 о сузбијању расизма и расне дискриминације у полицији⁸, етничко профилисање дефинише као „употребу од стране полиције, без објективног и основаног оправдања, основа попут расе, боје коже, језика, вероисповести, држављанства или националне или етничке припадности у актовностима контроле, опсервације или истраге”⁹. У објашњењима датим уз Препоруке за рад полиције у мултиетничким друштвима, Високог комесара за националне мањине ОЕБСа, етничко профилисање се објашњава као „уношење података о раси или националној припадности у профил лица за које полиција сматра да постоји већа вероватноћа да ће починити одређени злочин. (...) Расно профилисање подразумева коришћење расних или етничких стереотипа, а не индивидуалног понашања као основе за одлучивање о томе ко је вероватно укључен у криминалне активности” (OEBS, Preporuke, 2006: 32). Мрежа независних експерата Европске уније (ЕУ) о основним правима етничко профилисање дефинише битно шире, као „праксу класификовања појединаца према њиховој ‘раси’ или етничком пореклу, вероисповести или националном пореклу, на систематичној основи, било аутоматским средствима или не, и поступање према тим лицима на основу такве класификације” (CFR-CDF, 2006: 9). Овако схваћено етничко профилисање може бити допуштено, напр. када класификација има за циљ праћење поступања службеника у сврху откривања дискриминације или напр. класификација запослених у циљу праћења етничког састава како би се остварила једнака заступљеност, али може бити и противзаконито, уколико крши одредбе о забрани дискриминације или пак одредбе које се

⁷ Види тачку 72. Декларације и програма деловања из Дурбана, the Durban Declaration and Programme of Action, доступно на интернет страници http://www.un.org/durbanreview2009/pdf/DDPA_full_text.pdf (приступљено 11.1.2013.)

⁸ У препоруци се појам полиције користи у ширем значењу и обухвата све субјекте који су овлашћени да користе силу са циљем очувања реда и закона у друштву, укључујући превенцију и откривање криминала. Препорука обухвата и тајне и безбедоносне службе и граничну контролу. Такође обухвата и приватне компаније које имају оваква овлашћења. Види тачку 22. објашњења уз Препоруку.

⁹ Види ECRI General Policy Recommendation No. 11 on Combating Racism and Racial Discrimination in Policing, CRI(2007)39. Документ је доступан на интернет страници http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/GPR/EN/Recommendation_N11/Recommendation_11_en.asp. (приступљено 11.1.2013.)

тичу обраде осетљивих података. Пратећи овај приступ, и Агенција ЕУ за основна права (*EU Agency for Fundamental Rights*) истиче да је могуће да раса, национална припадност или вероисповест буду законито коришћени као део профила и прави разлику између етничког профилисања и дискриминаторног етничког профилисања. Агенција дискриминаторно етничко профилисање описује као „поступање према лицу горе (*less favourably*) него према другим лицима која се налазе у истој ситуацији, напр. приликом вршења полицијских овлашћења попут заустављања и претреса, а одлука да се врши полицијско овлашћење се заснива једино или преваходно на раси, националној припадности или вероисповести дотичног лица” (FRA, 2010: 15).

У теорији се етничко профилисање дефинише у негативној конотацији и квалификује се као противправно поступање, с тим да постоје различити приступи у одређивању границе етничког профилисања, тј. разграничења између етничког профилисања и допуштеног описа осумњиченог. Етничко профилисање се може дефинисати као пракса органа силе да одлуке о вршењу овлашћења или истражи о томе ко је био или може бити укључен у криминалне активности заснивају на генерализацијама утемељеним на националној припадности, раси, вероисповести или пореклу уместо на објективном доказу или понашању појединца (OSI, 2009: 19). Ситуације у којима је национална припадност, раса, порекло или вероисповест одлучујући критеријум за одлуку органа силе представљају етничко профилисање. Уколико органи силе у доношењу одлуке издвајају и циљају на неко лице/нека лица не због њиховог индивидуалног понашања већ на основу њихове националне припадности или вероисповести они тиме врше етничко профилисање. У етничком профилисању се огледа предрасуда да је нека група/заједница начелно „криминогена” или пак више склона извршењу одређене врсте кривичног дела у односу на друге етничке или верске групе (Gross / Livingston, 2002: 1415). У позадини етничког профилисања стоје генерализација и стереотипи, јер се (погрешно) претпоставља да постоји веза између припадности одређеној етничкој или верској заједници и склоности да се почини одређена врста кривичног дела или другог деликта (De Schutter/Ringelheim, 2008: 359). Етничко профилисање се најчешће дешава у оним случајевима у којима службеник органа силе испитује, зауставља, приводи, претреса или на други начин истражује неко лице због уверења да су припадници те етничке групе више него остатак популације склони извршењу деликта који службеник истражује (Gross/Livingston, 2002: 1415). У том смислу етничко профилисање грубо крши право човека да буде третиран као индивидуа. Као што је иста-

кнута у случају *R (European Roma Rights Centre) v. Immigration Officer at Prague Airport*, не треба претпоставити да индивидуа поседује карактеристике које се приписују групи, без обзира да ли већина чланова / припадника групе заиста поседује такве карактеристике¹⁰. И у оним случајевима у којима евентуално статистика показује да су починиоци неке врсте кривичног дела у већем проценту припадници неке етничке групе, понашање службеника према појединцу, припаднику дотичне групе, које се заснива превасходно на резултатима статистике може се сматрати етничком профилисањем.

Допуштеност коришћења расе/националне припадности као идентификационе карактеристике

Иако постоји генерална сагласност о етничком профилисању као поступању органа силе које се темељи на стереотипу о раси, националној припадности, језику, вероисповести и сличним својствима, не постоји сагласност о граници етничког профилисања. Неке дефиниције етничког профилисања су шире и обухватају свако ослањање на расне/етничке стереотипе, а има и ужих дефиниција које етничко профилисање ограничавају на случајеве у којима су раса, национална припадност, језик, вероисповест једини или доминантни фактор који утиче на доношење одређене одлуке од стране органа силе (Banks, 2003-2004: 1203). Проблем је у томе што у пракси национална припадност често није једини фактор, већ један од фактора који утичу на одлуку да се неко лице заустави, претресе, задржи или сл. па се поставља питање разграничења између етничког профилисања и поступања органа на основу описа осумњиченог који опис садржи својства која се тичу расе или националне припадности.

Судска пракса у САД показује да су многи судови становишта да расна компонента у опису осумњиченог није сама довољна да оправда одлуку да се неко заустави, али ниједан суд није одлучио да је опис осумњиченог дискриминативна техника или да раса не може да буде „идентификациона карактеристика” (Banks, 2003-2004: 1203). Опис осумњиченог који садржи карактеристике попут расе, националне припадности, језика, вероисповести и сл. не мора бити дискриминаторан. Раса

¹⁰ Види т. 74 Judgments - Regina v. Immigration Officer at Prague Airport and another (Respondents) ex parte European Roma Rights Centre and others (Appellants), доступно на интернет страници <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200405/ldjudgmt/jd041209/roma-5.htm>. (приступљено 11.1.2013.)

или национална припадност која су део описа осумњиченог имају за сврху да идентификују починиоца деликта, а опис не садржи генерализацију о карактеристичном понашању читаве етничке групе. Полиција може на основу изјава сведока да сачини опис осумњиченог за одређено дело, у чијем фокусу је по правилу физички опис, који може садржати карактеристике које се везују за припадност некој раси или етничкој групи. Како опис осумњиченог који садржи неко својство везано за националну припадност не би склизнуо у етничко профилисање важно је да обухвата што је могуће више карактеристика за идентификацију починиоца. Ако је опис тако неодређен да велики проценат припадника неке групе може да се подведе под опис, етничко профилисање је вероватније. Напр. у Аустрији је полиција после серије неколико бруталних пљачки које су починила два тамнопута мушкарца добила наређење да зауставља све црне Африканце који су ишли у пару. Тек после протеста и негодовања полиција је конкретизовала опис и пажњу усресредила на црне мушкарце, старе око 25 година, високе око 170 цм, мршаве грађе и који носе перјане јакне (CFR-CDF, 2006: 48). Пример из САД познат као *the Oneonta Investigation* такође објашњава проблем. У овом случају неко је провалио у кућу седамдесетседмогодишње жене, напао је и побегао, при чему се све десило у мраку. Нападнута жена је описала нападача као младог црног човека са ножем, а казала је и да је овај посекао своју руку. У неколико наредних дана полиција је испитала сваког младог црног студента локалног колеца и проверавала да ли има посекотину на руци. У процесу који је уследио суд је стао на становиште да није повређена клаузула о једнакој заштити (*Equal Protection Clause*) јер је полиција делала на основу описа жртве, који садржи расну карактеристику, а не на основу сопствених предрасуда или нахођења. Из тог разлога суд случај није квалификовао као етничко профилисање. Проблем у овом случају је што је полиција спровела агресивну истрагу, заустављајући и испитујући стотине невиних људи и то на основу изузетно оскудних података (Gross/Livingston, 2002: 1435 и сл.). С обзиром да превише уопштен опис осумњиченог који садржи расу, националну припадност или слична својства може да склизне у етничко профилисање, полиција би у таквим случајевима требало да спроведе даљу истрагу у сврху конкретизације описа (OSI, 2009: 20 и сл).¹¹

---

¹¹ Друго је питање шта ако је опис осумњиченог настао на основу етничког профилисања учињеног од стране жртве или сведока. Забрана етничког профилисања не забрањује сама по себи да полиција узима у обзир опис осумњиченог који је настао на основу таквог профилисања. Како примећује Бенкс (Banks) ширење забране етничког профилисања на грађане који пријављују „сумњиве”, „опасне” или „насилне” људе би оставило

У случајевима када опис осумњиченог садржи карактеристике попут расе, националне припадности, вероисповести или слично сумња која мора да постоји да би полиција могла да дела треба да се заснива на понашању појединца или на неком објективном фактору који тог појединца издваја, а не на овом његовом личном својству. Сумња која се поставља као праг полицијског деловања може бити основана или може бити нижег нивоа (напр. основ сумње). У Европи међународноправна обавеза државе у погледу поштовања стандарда основане сумње постоји у односу на законито хапшење или лишавање слободе, и то на основу члана 5. став 1. тачка. ц Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода¹². У раној фази истраге држава мора да заснива хапшење или притварање макар на неком нивоу чињеница или информација које оправдавају сумњу да је почињен деликт и да постоји довољна веза између лица које је ухапшено одн. притворено са извршењем дела које се истражује (Gomien, 2005:36). Норма међутим не обухвата друге видове ограничења слободе, нити пак друга овлашћења полиције или других органа силе, и у том погледу државе саме уређују који степен сумње ће поставити као стандард за законитост вршења одређеног овлашћења. Ипак, Европска комисија против расизма и нетолеранције у Препоруци бр. 11 о сузбијању расизма и расне дискриминације у полицији препоручује да се уведе стандард основане сумње, при чему се овлашћења која се односе на контролу, опсервацију или истрагу могу вршити на основу сумње која се заснива на објективним критеријумима¹³. У том смислу се поставља питање да ли лична својства попут расе, националне припадности, језика, вероисповести и сл. могу бити довољна за формирање сумње чак иако не постоје информације о специфичној криминалној активности. Напр. полиција може да оправда то што зауставља „белце” у делу града који насељавају Афроамериканци или Латиноамериканци тиме што белци „залазе” у ове делове града да би купили дрогу. Или напр. полиција може да зауставља Афроамериканце или Латиноамериканце у деловима града које настављају богатији белци због сумње да им је мотив извршење кривичног дела. Већина судова у САД је стала на становиште да чињеница да је неко „изван свог расног окру-

полицију у неодрживом положају јер не би знала како да поступа са дојавама с обзиром да није лако направити разлику између дојава начињених на основу описа осумњиченог и оних које се заснивају на етничком профилисању (Banks, 2003-2004: 1203).

¹² „Сл. лист СЦГ - Међународни уговори”, бр. 9/2003, 5/2005 и 7/2005 – испр.

¹³ Види тачку 3. у делу I. Препоруке 11. У т. 44 образложења уз Препоруку се истиче параграф 47 Европског кодекса полицијске етике који прописује да ће полицијске истраге бити, као минимум, базиране на основаној сумњи почињеног или могућег прекршаја или кривичног дела.

жења” (“*racially out of place*”) не формира основану сумњу о криминалној активности (Gross/Livingston, 2002: 1432 и сл.). Лично својство попут расе или националне припадности није необична околност, па се за њу не може везивати претпоставка о почињеном или будућем деликту. Питање расе, боје коже, националне припадности и сл. као довољног основа за заснивање сумње је посебно актуелно код имиграционих прекршаја. У том контексту се поставља питање да ли полиција или имиграционе власти могу профил илегалног имигранта заснивати на личним својствима „осумњиченог”. Пракса заиста показује да органи силе приликом контроле илегалне имиграције таргетирају лица за која на основу њиховог физичког изгледа претпостављају да су странци. Индикативан пример је познати случај *Rosalind Williams Lecraft v. Spain* који је вођен пред Комитетом за људска права УН. Притужитељу је на платформи железничке станице у Шпанији зауставио полицајац и тражио да покаже исправе. На њено питање зашто је она једина особа од које се захтева да се идентификује, одговор је био да је то „зато што је црна”. Уставни суд Шпаније је у овом случају допустио употребу боје коже као индикатора да је неко лице странац (Одлука Уставног суда Шпаније бр. 13/2001). Међутим, Комитет за људска права УН у својој одлуци заступа другачије становиште. Када власти врше контролу идентитета, физичка или етничка својства лица на која се циља не смеју бити узимана у обзир као индикатор њиховог евентуалног илегалног боравка у земљи. Поред тога, контрола идентитета не сме да се врши тако да циља само на лица која имају одређене физичке карактеристике или су одређеног етничког порекла¹⁴. Претпоставка да су лица одређене боје коже или одређене националне припадности странци постаје све апсурднија у друштву у коме расте број држављана и легалних миграната који су припадници мањинских етничких група. Штавише оваква (погрешна) претпоставка подрива темеље мултиетничког друштва, неправедно таргетира припаднике мањинских заједница и ствара ефекат двоструких стандарда у уживању основних права, чиме се крши принцип једнакости (OSI, 2009: 55).

Етничко профилисање као дискриминаторно поступање

Према Међународној конвенцији о укидању свих облика расне дискриминације,¹⁵ „расна дискриминација односи се на свако разлико-

¹⁴ *Rosalind Williams Lecraft v. Spain*, Comm No. 1493/2006, 30 juli 2009, тачка 7.2.

¹⁵ „Сл. лист СФРЈ”, бр. 31/67.

вање, искључивање, ограничавање или давање првенства који се заснива на раси, боји, прецима, националном или етничком пореклу који имају за циљ или за резултат да наруше или да компромитују признавање, уживање или вршење, под једнаким условима, права човека и основних слобода у политичкој, економској, социјалној и културној области или у свакој другој области јавног живота” (члан 1. став 1). Европска комисија против расизма и нетолеранције у Препоруци 7 о националном законодавству за борбу против расизма и расне дискриминације¹⁶ прави разлику између директне и индиректне расне дискриминације. Директна расна дискриминација је свако неједнако поступање засновано на раси, боји коже, језику, вероисповести, држављанству, националном или етничком пореклу, које поступање нема објективно и разумно оправдање. Индиректна расна дискриминација постоји у случајевима у којима лица која припадају групи одређеној на основу расе, боје коже, вероисповести, држављанства или националног или етничког порекла не могу лако испунити неки привидно неутралан фактор, као што је одредба, критеријум или пракса, или их он ставља у неповољан положај, осим ако тај фактор има објективно и разумно оправдање. Параметри директне расне дискриминације су: неједнако (неповољније) поступање према лицу (1), упоређење како се поступа или се поступало или би се поступало према лицима која су у истој или сличној ситуацији (2), разлог за неједнако поступање је лично својство лица које се везује за његову расу/националну припадност (3). Параметри индиректне расне дискриминације су: неутрално правило, критеријум или пракса (1), ефекти таквог правила/критеријума/праксе погађају групу одређену на основу личног својства које се везује за расу/националну припадност знатно горе (2), упоређење са другим лицима у сличној ситуацији (3).¹⁷

Етничко профилисање које се врши кроз одређивање лица према којима ће се применити неко полицијско или слично овлашћење искључиво или преваасходно на основу њихове (стварне или претпостављене) расе или националне припадности могло би се квалификовати као директна дискриминација. Напр. уколико полицајац без довољно информација о почињеном кривичном делу или о непосредној опасности од извршења кривиног дела зауставља и испитује само тамнопуте мушкарце, и то због тог њиховог личног својства, он тиме врши директну дискриминацију. Или уколико службеник имиграционих власти у возу

¹⁶ ECRI General Policy Recommendation No. 7 on National Legislation to Combat Racism and Racial Discrimination, CRI(2003), 8.

¹⁷ Види European Union Agency for Fundamental Rights/European Court of Human Rights - Council of Europe, *Handbook on European non-discrimination law*, 2011, стр. 22 и 29.

контролише само „Азијате” он тиме врши директну дискриминацију. Етничко профилисање се може манифестовати и као индиректна дискриминација. У том случају наизглед неутрална мера диспропорционално погађа припаднике одређене мањинске групе. Напр. полиција спроводи контролу возила у неком граду, контролишући сваки десети аутомобил, а контролу врши од девет сати увече до један сат после поноћи. Ако 60 одсто популације овог града која возе у овом временском периоду чине лица Афро-карипског порекла, при чему је њихов општи удео у популацији града 30 одсто, онда ће ова мера представљати индиректну дискриминацију (FRA, 2010: 23 и 24).

С обзиром да није свако неједнако поступање дискриминаторно, одн. да се неједнако поступање које има објективно и разумно оправдање не квалификује као дискриминација, поставља се питање да ли различито поступање које се заснива на личном својству које се везује за расу/националну припадност може бити објективно и рационално оправдано. У познатом случају Тимишев против Русије (*Timishev v. Russia*)¹⁸ Европски суд за људска права се недвосмислено изјаснио о овом питању. Према мишљењу суда „ниједну разлику у поступању која се заснива искључиво или у одлучујућој мери на етничком пореклу лица није могуће објективно оправдати у савременом демократском друштву изграђеном на принципима плурализма и поштовања различитих култура”¹⁹. Ако национална припадност представља искључив или одлучујући основ за предузимање полицијског или сличног овлашћења, такво понашање ће готово извесно представљати дискриминацију (OSI, 2009: 24). Према мишљењу Мреже независних експерата ЕУ о основним правима „различито поступање према лицима која се налазе у сличној ситуацији на основу њихове претпостављене ‘расе’ или на основу њихове етничке припадности има тако далекосежне последице у стварању подела и озлојађености, потхрањивању стереотипа, и у криминализацији одређених група које води оснаживању стереотипних асоцијација између кривичног дела и националне припадности, да различито посту-

---

¹⁸ У овом случају притужилац, лице чеченске националности, је тужио Русију због тога што му полиција није дозволила да пређе административну линију између република Ингушетије и Кабардино-Балкарије, јер је постојала усмена инструкција мунистарства унутрашњих послова Кабардино-Балкарије да се не пропуштају лица чеченске националности. Европски суд за људска права је у оваквом поступању полиције видео повреду чл. 14 (забрана дискриминације) Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода у вези са чланом 2. Протокола 4 (слобода кретања) уз ову конвенцију. *Timishev v. Russia*, App. Nos. 55762/00, 55974/00, пресуда од 13. децембра 2005.

¹⁹ *Timishev v. Russia*, App. Nos. 55762/00, 55974/00, пресуда од 13. децембра 2005, пара. 58.

пање по овом основу у принципу треба у сваком случају сматрати неза-конитим” (CFR-CDF, 2006: 11). Међутим, у пракси је редак случај да се национална припадност изричито наводи као разлог за заустављање, контролу или друго слично овлашћење. Полиција и други органи силе ће најчешће навести да је лице према коме је примењена мера носило нешто сумњиво, да је покушало да сакрије нешто, покушало да избегне службеника, деловало нервозно, или сл. У оваквим случајевима се може испитивати да ли је коришћење расе/националне припадности лица објективно и разумно оправдано. Оцена оправданости врши се на основу законитости циља који се таквом мером жели постићи и односа пропорционалности између мере и циља. Европска комисија против расизма и нетолеранције истиче да чак и у оним ситуацијама у којима постоји законит циљ (напр. превенција прекршаја или кривичног дела) коришћење личних својстава везаних за расу/националну припадност може тешко бити оправдано осим у случају у коме полиција дела на основу специфичног описа осумњиченог у одговарајућем временском оквиру, тј. када прати конкретан траг који се тиче идентификационих карактеристика лица уплетеног у конкретну криминалну активност. У том смислу актовности треба искључиво да се заснивају на индивидуалном понашању и/или прикупљеним обавештајним информацијама²⁰. Тест пропорционалности између примењене мере и циља који се њоме жели остварити врши се на основу оцене делотворности мере, њене неопходности и штете која се мером причињава. Делотворност мере се односи на могућност да се конкретном мером оствари жељени циљ. Приликом оцене делотворности мере може се процењивати колико је мера допринела идентификацији починилаца, колико мера утиче на могућност полиције да сарађује за мањинским групама по питању идентификације криминалаца и колико конкретна мера може да одвуче полицију од идентификације стварне криминалне активности. Неопходност мере процењује се на основу постојања других, мање инвазивних мера којима се може постићи исти циљ. Штетност мере се процењује на основу тога колико се мером задире у право појединца. У том смислу се може испитивати и да ли мера институционализује предрасуде и код шире популације легитимизира дискриминацију према припадницима одређених група. Приликом оцене штетности мере треба испитати и понашање полиције приликом примене мере, тј. вршења овлашћења.²¹

²⁰ Види тачку 29. образложења уз Препоруку бр. 11. ECRI General Policy Recommendation No. 11 on Combating Racism and Racial Discrimination in Policing, CRI(2007)39.

²¹ Види тачке 31-34 образложења уз Препоруку бр. 11. ECRI General Policy Recommendation No. 11 on Combating Racism and Racial Discrimination in Policing, CRI(2007)39.

Као и свако дискриминаторно поступање и етничко профилисање није лако доказати. Ако је етничко профилисање последица системске одлуке (када постоји писана или усмена инструкција да се таргетирају лица одређене националне припадност или постоји системско понашање које теже погађа припаднике одређене заједнице) доказивање је лакше. Међутим, етничко профилисање се често јавља као понашање појединачног службеника који на основу свог убеђења и предрасуда таргетира припаднике одређене заједнице²². Притом такво понашање не мора у својој намери бити дискриминаторно (службеникова намера може заиста бити откривање или превениција криминала), али у свом ефекту овакво поступање је расна дискриминација. У доказивању етничког профилисања се може користити метода ситуационог тестирања, када се лице свесно изложи дискриминаторном поступању са циљем да непосредно провери да ли се у одређеним ситуацијама врши дискриминаторно поступање (Petrušić/Beker, 2012: 53). Ипак, најделотворнији доказни материјал у вези са етничким профилисањем су статистички подаци, а њих нажалост скоро да нема. Од држава чланица ЕУ једино Велика Британија води статистичку евиденцију вршења полицијских овлашћења преломљену према раси/националној припадности. Статистички подаци су нарочито важни у доказивању индиректне дискриминације јер се на основу статистике може доказати да наизглед неутрална мера несразмерно неповољније погађа одређену групу лица. Статистика је веома важна и за промену терета доказивања. Уколико постоје поуздани и значајни статистички подаци на основу којих се може процењивати дејство мере на појединца или групу, такви статистички подаци су довољни да учине вероватним да је дошло до дискриминације, па терет доказивања прелази на туженог који треба да докаже да неједнако поступање није дискриминаторно²³.

Закључак

Одређивање лица према којима ће се применити неко полицијско или слично овлашћење искључиво или превасходно на основу њиховог

---

²² Што су дискрециона овлашћења припадника органа силе већа, постоји више простора за таква убеђења и предрасуде, па је у тим случајевима и могућност вршења етничког профилисања већа.

²³ Види пресуду Европског суда за људска права Д.Х. и остали против Чешке Републике (*D.H. and Others v. Czech Republic*), (Appl. No 57325/00), 13. Новембар 2007, пара. 189-190. О важности статистике у доказивању дискриминације види European Union Agency for Fundamental Rights/European Court of Human Rights - Council of Europe, *Handbook on European non-discrimination law*, 2011, стр. 129 и даље.

личног својства које се везује за припадност раси или етничкој групи грубо крши принцип једнакости, обавезу поштовања достојанства личности и право човека да буде третиран као индивидуа. Етничко профилисање се заснива на предрасудама и стереотипима да су одређене етничке групе више склоне криминалу или извршењу неких кривичних дела, чиме стигматизира целокупну етничку заједницу, али и первертира претпоставку невиности, фактички преносећи на припаднике таргетиране групе терет доказивања невиности, одн. побијања предрасуде. У друштву које тежи мултиетничности оваква пракса ствара тензије између различитих етничких заједница и дистанцира мањинске групе од шире друштвене заједнице, чиме угрожава интеркултуралну комуникацију. Практика етничког профилисања може да се третира применом правних инструмената (унутрашња контрола у органима силе, јасно дефинисање овлашћења полиције и других органа силе, вођење статистика преломљених по етничким критеријумима, санкционисање дискриминаторног поступања, и сл.), али право може бити немоћно уколико друштво није спремно да одбаци расизам и ксенофобију и прихвати различитост као вредност.

Литература:

1. Banks, R. Richard (2003-2004), *Racial Profiling and Antiterrorism Efforts*, *Cornel Law Review*, Vol. 89, 1201-1217.
2. De Schutter, Oliver/Ringelheim, Julie (2008): *Ethnic Profiling: A Rising Challenge for European Human Rights Law*, *The Modern Law Review* 71(3), 358-384.
3. European Union Agency for Fundamental Rights/European Court of Human Rights - Council of Europe (2011): *Handbook on European non-discrimination law*.
4. FRA: European Agency for Fundamental Rights (2010): *Towards More Effective Policing. Understanding and Preventing Discriminatory Ethnic Profiling: A Guide*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
5. Gomien, Donna (2005), *Short guide to the European Convention on Human Rights*, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
6. Gross, Samuel R./Livingston Debra (2002), *Racial Profiling under Attack*, *Columbia Law Review*, Vol. 102, 1413-1438.
7. Etienne, Margareth (2010-2011): *Making Sense of the Ethnic Profiling Debate*, *Mississippi Law Journal*, 80(4), 1523-1538.
8. OSI: Open Society Institute (2009): *Ethnic Profiling in the European Union: Pervasive, Ineffective, and Discriminatory*, Open Society Institute, New York.
9. Petrušić, Nevena/Beker, Kosana (2012): *Praktikum za zaštitu od diskriminacije*, Partneri za demokratske promene Srbija, Centar za alternativno rešavanje sukoba, Beograd.

Документи:

1. ECRI General Policy Recommendation No. 7 on National Legislation to Combat Racism and Racial Discrimination, CRI(2003), 8.
2. ECRI General Policy Recommendation No. 11 on Combating Racism and Racial Discrimination in Policing, CRI(2007)39.
3. E.U. Network of Independent Experts on Fundamental Rights, Ethnic Profiling, CFR-CDF. Opinion 4, December 2006.
4. OEBS, Visoki komesar za nacionalne manjine, Preporuke za rad policije u multi-etničkim društvima, februar 2006.

Ethnic Profiling and Prohibition of Discrimination

Summary: The paper deals with the issue of ethnic profiling in the context of the prohibition of discrimination. Ethnic profiling occurs when law enforcement officers base their decision on whom to stop, search, question etc. mainly or to decisive extent on race, color, national or ethnic origin of a targeted person. Ethnic profiling rests on generalizations and prejudices that some ethnic groups are more prone to criminal activity or to committing specific crime. Thus it stigmatizes entire communities, and perverts the principle of innocence, since the individuals targeted solely because of their race or ethnic characteristics *de facto* need to prove not to be guilty. Ethnic profiling violates the principle of equality, the right of human dignity, and the right of a person to be treated as an individual. However, ethnic profiling does not refer to the cases in which law enforcement officials act on the basis of a specific suspect description which can include race, color, national origin etc. as an identifying characteristic. For suspect description not to amount to ethnic profiling it is important that law enforcement decisions are based on individual behavior and accumulated intelligence, and that reasonable grounds exist to form a suspicion. Ethnic profiling is a form of racial discrimination which can be direct (e.g. immigration officer stops only „black” people assuming that they are illegal immigrants) or indirect (e.g. police stops all cars in the specific city area in the specific time of the day but this measure affects disproportionately persons belonging to certain ethnic group). One can examine if the use of individual characteristics such as race or ethnic origin amounts to ethnic profiling by assessing if the measure in question pursue a legitimate aim and if there is a reasonable relationship of proportionality between means and ends of the action. Yet proving ethnic profiling in court is not an easy task.

Key words: ethnic profiling, discrimination, ethnicity, law enforcement

ЉУБО ПЕЈАНОВИЋ *

Висока школа за правне и пословне студије

Нови Сад

МИЛЕ РАКИЋ

Институт за политичке студије

Београд

УДК 323(497.11):321.011

Прегледни рад

Примљен: 17.01.2013

Одобрен: 05.02.2013

ПЕРЦЕПЦИЈА ПОЈЕДИНИХ ДЕМОКРАТСКИХ КАПАЦИТЕТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ**

Сажетак: Рад је заснован на резултатима истраживања спроведеног током 2011. прве половине 2012. године међу студентима приватних Универзитета у Новом Саду и Нишу. Циљ је био сазнати ставове студената и њихову перцепцију улоге демократских институција, њихових капацитета у изградњи политичко-безбедносне и привредне стабилности у Републици Србији. Један од циљева истраживања било је и утврђивање степена подршке, односно става студената према раду државних институција у Србији на путу ка европским интеграцијама, као и о евентуалним интеграцијама у војне савезе. Обзиром да аутори нису раније вршили идентична истраживања, као и чињеница да се радило о релативно ограниченом узорку анкетираних није било могуће вршити компарацију добијених резултата. Дакле, ради се о резултатима са првог истраживања од неколико планираних истраживања. Валидност добијених резултата моћи ће се одредити тек анализом и поређењем добијених резултата након спроведених анкетирања. Чињеница је да добијени резултати истраживања недвосмислено указују на уједначеност ставова студената по многим питањима из анкете која се односе на рад и улогу актуелних демократски изабраних креатора (институција) политике, привреде и безбедности како унутар, тако и изван граница Србије.

Кључне речи: политичке институције, интеграција, ставови, капацитети, безбедност, демократија

---

* pejanovicljubo@gmail.com

** Овај текст је настао као део рада у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

Доласком на власт Демократске опозиције Србије (05.10.2000. године) створили су се услови за промену до-тадашње државне политике. Истовремено су створени и услови за промене у институционалном смислу у Републици Србији. Такође, доласком демократске власти створени су услови, што је убрзо и реализовано, за стварањем нове Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране Републике Србије. Оно што је нарочито индикативно у тим демократским променама са аспекта безбедности свакако је настанак и развој парламентарне (демократске) контроле безбедности и нарочито њеног сегмента - одбране. Након ових промена дошло је до значајних промена и у организовању, функционисању, оспособљавању субјеката безбедности, а индикативна је промена и утицај политике на безбедност земље схваћене у њеном најширем појмовном значењу. Најзначајнијим променама, у том смислу, чини се оријентисаност ка сарадњи са међународним институцијама безбедности и одбране и стварање неопходних услова за међународне безбедносне интеграције са тежњом да се Република Србија учлани у наднационални савез, односно да постане чланица Европске уније. Тако се данас лако може уочити изражено залагање и настојање чланова актуелне владе Србије да Србија постане и чланица НАТО савеза. При томе свакако је од не малог значаја да је она већ постала чланица „Партнерства за мир”.

Данас, након протеклих догађаја који су знатно утицали на политику, тј. креирање пре свега, политичког стања у Србији, од којих је свакако најважнија агресија на СРЈ од стране НАТО-а, може се закључити да је трасиран пут ка модерном и демократском развоју земље. Значајан утицај на креирање унутрашњег стања у земљи остварен је и актом отцепљења Црне Горе. Међутим, у последње време перманентан утицај на политику, привреду па тако и на безбедност Србије остварује се појавом сепаратизма и оружане побуне на Косову и Метохији, обилато помаганим од стране неких западних држава, а очигледно и неких држава чланица Европске уније. Обзиром да се за савремени развој земље данас априори прихвата тзв. западни модел изградње и уређења земље чињеница је да на том путу настаје и одређена проблематика, односно разлика између традиционалног и новог схватања концепта организовања и уређења Србије. У таквим условима неопходним се чинило утврдити ставове грађана, тачније дела студентске популације према актуелној политици, односно активностима демократских државних институција Србије које су биле главни актери креирања протеклих,

а свакако и будућих догађаја од изузетног значаја за даљи развој политике, привреде и безбедност Србије.

У том смислу нарочито је значајан став и оцена, тј. перцепција студената према улози владе Србије и демократских институција у настојању да Србија евентуално постане чланица војног савеза – НАТО-а, али и наднационалног савеза - Европске уније.

Ово тим пре што усвојена „Стратегија националне безбедности Републике Србије”¹ представља израз сагласности релевантних политичких чинилаца, државних институција, организација цивилног друштва и грађана при утврђивању општег приступа и начина остваривања заштите националних интереса, у складу са актуелним и процењеним изазовима, ризицима и претњама по безбедност Републике Србије.

Стратегија је заснована на савременим теоријским сазнањима у области безбедности, националним искуствима и безбедносним потребама друштва, као и искуствима других држава у креирању капацитета националне безбедности и решавању најзначајнијих врста и облика ризика и претњи безбедности. Стратегија националне безбедности је документ којим се међународној и домаћој јавности транспарентно стављају на увид кључна стратешка опредељења у јачању и изградњи укупних капацитета националне безбедности и изражава опредељеност Републике Србије да активно доприноси изградњи и унапређењу не само националне већ и регионалне и глобалне безбедности. Стратегија је, пре свега, иманентна стању, улози, капацитетима и пројекцији актуелног и будућег развоја Србије. Политика актуелне власти треба да представља вољу и потребу бирача који су гласали за њу па је за претпоставити да не би требало да буде велике разлике између ставова грађана и актуелне власти, бар када је у питању демократски изабрана власт. У супротном може доћи до настанка безбедносних изазова, претњи па и ризика.

Савремена друштвена кретања су обележена динамичним променама у међународним односима, које наговештавају да ће се, поред постојећих, појављивати и нови изазови, ризици и претње безбедности, на које је потребно правовремено и адекватно реаговати. Због тога, „Стратегију националне безбедности”, односно целокупни безбедносни капацитет, треба благовремено прилагођавати условима у којима се имплементирају сви утицајни фактори на организацију, функционисање и стање безбедности, а у функцији заштите националних интереса....² На-

¹ *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, 2. април, 2009. година

² Ибидем

ведени ставови Стратегије националне безбедности су допринели настанку иницијативе за истраживањем ставова о интересима везаних за, пре свега, савремена политичка збивања, ставове (поверење) према државним институцијама, ставове о информисаности о националној безбедности и проблематици безбедности, како унутар земље тако и проблематици националне безбедности која је везана тј. која се односи на међудржавну, регионалну и глобалну безбедност.

Добијени резултати, иако их нисмо у могућности поредити са резултатима добијеним из неких ранијих истраживања ипак могу послужити као оријентациони оквир унутар кога могу деловати креатори нових законских решења у области политике националне безбедности Србије као и политички актери, а нарочито политичке институције у процесу будућег осавремењивања целокупног система националне безбедности Србије. Постављено је укупно четири анкете по 25 питања у оквиру којих је било додатних питања. Добијени резултати су из прве две спроведене анкете, односно анализа добијених одговора из прва два упитника.

У том смислу индикативан је став анкетираних студената, односно степен њихове заинтересованости и информисаности о политичким збивањима у земљи. Анализа добијених одговора указује на чињеницу да је по питању сопствене заинтересованости за политичку ситуацију у земљи 68 % анкетираних, а по питању информисаности о истој је 72 % анкетираних. Ова разлика између заинтересованих и информисаних анкетираних студената се највероватније може објаснити да се анкета спроводила на факултетима друштвених наука. Свакако једна од релевантних чињеница представља и начин доласка до разних информација и обавештености анкетираних. Тако највећи број анкетираних истиче да потребне информације о политичким и другим дешавањима у Србији добијају преко мас-медија³. Тако 85 % анкетираних разне информације добија преко мас-медија, 9 % преко политичких партија и 6 % на неки други начин. Ово је индикативно, пре свега, што се „масовним медијима шире поруке и премошћава просторна дистанца између комуникатора и реципијента, с тим што је комуникатор увек официјална институција масовног информисања, а реципијенти расејана маса анонимних појединаца и група; тако да се истовремено може водити комуникација међу просторно удаљеним реципијентима како у националним, тако и континенталним, односно интерконтиненталним и космичким размерама”.⁴

---

³ Мас-медији су штампа, радио,фотографија (плакат),филм,телевизија и интернет

⁴ Тома Ђорђевић, (1989)Теорија масовних комуникација, Београд, стр. 113

Међутим, од не малога значаја овом приликом је и реалност да „развој мас-медија показује да су велики државни медијски системи више у функцији странака на власти, него грађана чијим се интересима декларативно покоравају”.⁵

	изразито	средње	не информисан
Интерес	25 %	68 %	15 %
Информисаност	20 %	72 %	8 %
Жеља за учешћем	15 %	28 %	57 %

Табела 1. *Процена личног интереса и информисаности за политичка догађања*

Јасно се уочава да највећи број анкетираних (68 %) очекује неку „корист” у условима актуелне политичке и привредне ситуације у земљи. Међутим, чини се нарочито индикативним став анкетираних (72 %) о сопственој информисаности о актуелним дешавањима у земљи и у међународној заједници. Поређењем ових резултата може се закључити да анкетирани имају позитиван став – веру у будући развој земље.

Студентима је била понуђена могућност да оценом од 1 до 3 (ни-мало до одлучујуће) оцене поверење у неке од државних институција, а одговори су такође приказани у процентима

	нимало	мало	средње	много	одлучујуће
Полиција	12 %	20 %	19 %	26 %	23 %
Војска	8 %	12 %	27 %	20 %	33 %
Службе без-бедности	30 %	35 %	15 %	8 %	12 %

Табела 2. *поверење у државне институције 2010/2011. година (у %)*

Из приложене табеле се недвосмислено може закључити да, по мишљењу студената, Војска Републике Србије ужива највеће поверење код анкетираних.

Међутим, значајан је и податак о ставовима (поверењу) према полицији јер је сасвим очигледно да се повећало поверење у полицију ма-да се при томе примећују осцилације у вези ставова. Ове осцилације нарочито су везане када се ради о неким акцијама (интервенцијама) полиције као нпр. према демонстрантима, обезбеђивању спортских до-

⁵ Живојин Ђурић, Драган Суботић, (2009) Медији, јавно мњење и политика, ИПС, Београд, стр.51

гађаја, учесника неких протеста итд. а што се директно може повезати са мањом или већом (адекватном) применом силе од стране полиције као и емоционалне повезаности са учесницима против којих полиција интервенише. Такође, схватања су таква да полиција представља главног носиоца у борби против корупције међутим, ставља јој се озбиљна примедба, односно њена недовољна ангажованост (немогућност) сузбијања корупције и уопште борба против криминалитета код нас. С друге стране и поред тако изнетог става о полицији и даље иста ужива најзначајнију државну институцију у борби против корупције јер, по мишљењу анкетираних, та улога се ставља у искључиву надлежност полиције којој се у тој борби даје објективно велико поверење. Осим тога и највећа су очекивања у тој борби управо од полиције.

Међутим, видни су резултати „одвајања” полиције од политике и стављања у функцију државе и њених грађана што свакако има, по нашем мишљењу, највећи значај у враћање поверења у полицију. Осим тога, још увек је у доброј мери присутно сећање на догађаје и улогу полиције везаних за мартовске догађаје када је имала најмање симпатија и поверење међу студентима и грађанима уопште.

Такође, ови подаци указују да полиција иде у смеру улоге полиције у другим демократским државама. Још увек су неопходне додатне корекције у организацији, улози и њеном функционисању како би проценат поверења од стране грађана Србије у полицију био још већи.

Најмање оцене степена поверења везане су за улогу других безбедносних институција. Међутим, ово из разлога што многи нису упознати са радом па чак и са називом тих институција. Ово недвосмислено указује на потребу да безбедносне институције морају узети активнију улогу у процесу јачања укупног безбедносног капацитета Србије, а њихов рад се мора знатно више експонирати јавности.

	нимало	мало	средње	много	одлучујуће
Председник	10 %	10 %	40 %	22 %	28 %
Скупштина	5 %	22 %	33 %	23 %	17 %
Влада	8 %	28 %	34 %	19 %	11 %
Војска	24 %	19 %	35 %	11 %	11 %
Полиција	6 %	18 %	22 %	19 %	35 %
Ост. безб. слу.	31 %	27 %	22 %	11 %	9 %
НВО	47 %	26 %	19 %	8 %	-

Табела 3. Став о доприносу државних институција у остварењу стабилне безбедности

Према основној хипотези истраживања анкетирани студенти најзначајнијим доприносом за стабилну политику, привреду и безбедност земље идентификују Председника Републике Србије, Скупштину Србије, Владу Србије, Војску Србије, полицију...

Чини се да највећи проценат повећања поверења се односи према Војсци Републике Србије јер недавно спроведена контролна истраживања указују да се проценат поверења у војску повећао за скоро 5 % у односу на претходно истраживање. При томе је интересно изнети да се истраживање спровело свега шест месеци након првог истраживања. Генерално се може закључити да је пораст поверења у војску порастао схватањем да војска нема могућности да чини криминалне радње, као на пример коруптивна дела већих размера, односно да је војска „изолована” од директног располагања новчаним средствима која се могу злоупотребити. Чињеница је да је контрола трошења од стране војске објективно речено строга, али се свакако не сме пренебрегнути ни чињеница о недовољној транспарентности расподеле и коришћења финансијских средстава унутар других области од значаја за државу. Такође, на овај став поверења студената према војсци највише је утицала перцепција да ситуација, пре свега, везана за Косово и Метохију најмање зависи од војске већ од актуелне политичке власти.

Интересантно је да је став студената према значају полиције у истом истраживању опао на свега 6 % што се може објаснити једино избијањем тј. откривањем нових корупционашких афера и изношењем међусобних оптужби појединих политичара о умешаности у криминалне радње.. Дакле, стално је присутно директно повезивање односно означавање полиције као најодговорнијег субјекта безбедности за борбу против свих облика криминала, односно њихова (не)ефикасност. Такође, и поред кратког временског периода поновљеног (контролног) истраживања може се уочити да се ставови студената релативно често мењају што би се могло приписати директном сазнању о новим корупционашким (криминалним) аферама то јесте о (не)успеху у откривању одређених значајнијих или мање значајних кривичних дела од стране полиције. Немогуће је, а свакако би необјективно било истраживати ставове студената у периоду за и непосредно после одређених полицијских акција спроведених у време, на пример, студентских демонстрација, демонстрација радника итд. што недвосмислено оставља велики утисак на студенте, а што пре свега зависи од начина поступања припадника полиције према демонстрантима.

Допринос Владе кључним оцењује 11 % испитаника, а највероватније због слабе (недовољне) информисаности о раду исте. Ипак, не

може се пренебрегнути ни чињеница да 28 % испитаника оцењује мали утицај Владе на актуелне догађаје што указује и на могућност да допринос Владе студенти оцењују просечном (задовољавајућом) оценом. Овај став свакако је неопходно додатно испитати јер је чињеница да Влада нема могућности за велике „резове” који би довели до великог привредног раста и уопште већег животног стандарда код нас због познатих привредних дешавања у Европској унији, САД, али и у целом свету. Осим тога, очекивања су да сваки „потез” Владе да тренутно и видне резултате побољшања живота. Дакле, оваква оцена утицајности Владе на актуелне догађаје у Србији од стране испитаника свакако заслужује детаљнија истраживања и појашњења којима би се могао на валидан начин оценити рад исте, а пре свега би то морало бити уз ангажовање стручњака из области економије. Свакако је овом приликом индикативна и чињеница коју су испитаници истицали да је Влада у „сенци” политичара, а највише председника Републике Србије. Чини нам се ипак да се овде ради о (не)могућности Владе да се одупре многобројним, пре свега, привредним проблемима, проблемима везаних за Косово и Метохију при чему делатност исте остаје само на декларативном нивоу. Очекивања од Владе у решавању актуелне, пре свега, привредне ситуације у земљи објективно је веома велика, пре свега, због саме озбиљности ситуације у коме се земља данас налази. Због тога се највећи (не)успех и (не)могућност утицаја актуелне Владе огледа кроз немогућност спречавања настанка кризе у привреди, на настанак великог броја отпуштених радника, гашење великих, а нарочито средњих и малих предузећа, било приватних или државних, постављање неадекватних стандарда (услова) за финансирање студирања из буџета (ово нарочито) итд. Индикативна је и чињеница да Влада, по мишљењу анкетираних, нема адекватан програм за збрињавање (помоћ) особама који су остали без посла, предузећима која су у стечају итд. Чини се ипак да је на овакав став студената према Влади значајно допринело (не)чињење исте по питању кризе везане за Косово и Метохију. Истине ради, по овом питању су подељени ставови студената, али преовлађује схватање студената да је Влада требала бити много више (директније) укључена у решавање ове проблематике.

Свакако је индикативна чињеница да је утицај Председника Републике Србије на актуелне догађаје оцењен од 28 % испитаних као одлучујућа. При томе је такође значајно и да је 10 % од стране анкетираних, утицај институције Председника оценило од малог значаја. Чини нам се да су овакве оцене дали они испитаници који су сматрали да је по питању Косова и Метохије требало предузети радикалније мере као и

они који сматрају да политика председника нема утицаја на стање привреде у земљи. Но, оцена о средњој утицајности Председника на актуелна збивања у земљи од стране 40 % испитаника даје нам за право да сматрамо да анкетирани студенти у суштини рад Председника у актуелним условима оцењују позитивном оценом. Несумњиво се ради о значајнијем броју испитаника који су се „идентификовали” са ставом Председника да решавање проблема у вези Косова и Метохије треба да се одвија првенствено политичким преговарањима, а да привредну проблематику у земљи треба решавати sukcesивно, односно да актуелни Председник Републике Србије релативно успешно врши своју улогу у постојећим условима у којима се Србија налази данас. При томе свакако је од значаја да није долазило до сукобљавања на релацији Председник – Влада као ни у односу са другим државним и демократским институцијама.

Изненађујући је став анкетираних по питању утицајности безбедносних служби из кога се може закључити да студенти не познају, тачније веома слабо познају безбедносне службе које идентификују у великом броју случајева са полицијом. Уз ограду да можда питање није било јасно, стиче се утисак да студенти пренебрегавају или чак потпуно занемарују рад правосудних органа, царине, безбедносних агенција па стога није неопходно додатно образлагати став испитаника, осим процентуално да 31 % испитаника утицај ових служби на актуелна дешавања у земљи оцењује као минималним, 22 % оцењује као средњим и 9 % одлучујућим. У суштини испитаници су утицај безбедносних служби оценили средњом. Чини се да је овакав став испитаника због оних који су безбедносне службе идентификовали са улогом правосудних органа у борби против корупције и органима којима се може свако обратити у циљу испуњења својих законских права (код нас су нарочито многобројни судски процеси везани за радне спорове, приватизацију итд.). Међутим, остаје да се детаљније утврде разлози не (пре)познавања других безбедносних институција у земљи изузев полиције, правосудних органа, БИА-е. Чини нам се ипак да је перцепција рада осталих безбедносних институција заиста од стране студентске популације толико незапажен (без утицајан) да га убудуће и не треба анализирати, а што је са аспекта објективности свакако мало вероватно.

Ставови студената по питању доприноса институција за улазак Србије у НАТО

Са аспекта научне заинтересованости ово представља једно од интересантних истраживања данас код нас. Ово тим пре што захваљујући медијима стичу се различити ставови код грађана Републике Србије о њеном уласку у ову војну организацију и доприносу (залагању) представника институција или лидера политичких партија. Ово тим пре што је Србија већ постала чланица „Партнерства за мир”, а по питању тог чланства и данас очигледно постоје велике разлике у ставовима грађана па тако и код студената по овом, не од малог значаја питања за Србију. Обзиром да смо већ чланица „Партнерства за мир”, ставови студената су и изражајно подељени, а већи број студената се изјаснио и против тог чланства. Чињенца је да на ставове, или тачније речено променљивост ставова студената према неким значајним догађањима, у највећој мери утицај остварују медији. Опште је познато да „у кампањама, било да су предизборне или перманентне, новац се троши на испитивање јавног мњења, штампаних пропагандних материјала, за теренску кампању и израду видео спотова (клипова). Ипак највише пара захтева ТВ реклама”.⁶

За чланство	Нема став	Против чланства
9 %	2 %	89 %
Корисност	Нема став	Бескорисност чланства
6 %	/	94 %

Табела 4. Ставови о чланству Републике Србије у „Партнерству за мир”.

Табела 4. Недвосмислено указује да анкетирани студенти не подржавају већ остварено чланство Србије у „Партнерству за мир”, а овај став нарочито потврђује и њихов изражен став о бескорисности овог чланства. Међутим, објективности ради анкетирани нису знали да одговоре на додатна питања у вези познавања функционисања и организације овог савеза што нам даје за право да закључимо да су анкетирани под утицајем прошлих догађања на нашем простору, односно под утицајем агресије на СРЈ од стране држава чланица НАТО од којих су неке и у „Партнерству за мир”. Такође, анкетирани не препознају шта је то добро што Србија добија овим чланством, али такође најчешће истичу да Србија и то чланство мора да плати у условима садашње привредне ситуације у земљи.

⁶ Славиша Орловић, (2002) Политичке партије и моћ, Агора, Београд, стр. 178.

	За чланство	Против чланства	Без утицаја	Немам став
Председник Р. Србије	79 %	7 %	4 %	10 %
Министарство одбране	86 %	2 %	5 %	7 %
Народна скупштина	74 %	8 %	9 %	9 %
Политичке партије	39 %	35 %	2 %	24 %
Лидери пол. Партија	41 %	39 %	4 %	16 %
Српска прав. црква	14 %	57 %	17 %	12 %

Табела 5. *Перцепција доприноса чланству у НАТО*

Резултати анкетирања из табеле 5. могу у извесном смислу послужити и као контролно истраживање које указује на валидност добијених резултата о перцепцији улоге институција у Србији по питању вођења њене спољне и унутрашње политике. У великој мери се добијени резултати подударају јер указују на чињеницу да студенти недвосмислено препознају и идентификују главне носиоце политике Србије. Слични резултати су добијени и у неким другим табелама којима се „препознају” (идентификују) главни носиоци свеукупне државне политике, како унутрашње, тако и оне спољне.

Ипак, ови резултати нам указују да су анкетирани чврсто опредељени да Србија мора бити војно неутрална, односно да јој не треба чланство у НАТО-у.

	За	Против	Неопредељено
Потреба за референдумом	72 %	26 %	2 %
Потреба за чланством	16 %	81 %	3 %
Потреба залагања политичара за учлањење Србије	6 %	89 %	5 %

Табела 6. *Став о политици чланства Србије у НАТО*

Дакле и резултати из табеле 5. се могу узети као релевантни јер је одговор студената по питању потребе чланства Републике Србије у НАТО-у недвосмислен. У оба питања студенти недвосмислено, пре свега, траже да се грађани Србије питају о ставу за овим чланством, а такође је сасвим лако закључити какав је њихов став, односно анимозитет према овом пакту. Оно што овде објективно није било могуће изнети представљају одговори (мишљења) анкетраних о НАТО пакту, а односе се на често ратовање истих против суверених држава, немогућност оправдања његовог војног ангажовања у неким државама, бруталност

истих у тим дејствима, употреба недозвољених средстава и оружја, метода и начина ратовања итд. Свакако нам се од значаја чини указати на ставове анкетираних о неразумевању појединих политичара на челу са актуелним министром одбране о отвореном залагању за улазак Србије у НАТО. У том контексту ништа мање није изражен анимозитет према „војним аналитичарима” „медијским аналитичарима” и другим војним коментаторима који „препоручују” тј. залажу се за чланство Србије у НАТО пакт. Дакле ови одговори се чине валидним јер се у свету десило неколико ситуација који су могли (по нашем мишљењу) битно да утичу на пораст позитивних ставова према пакту као на пример, повлачење овог војног савеза из Ирака у коме је остављено стање анархије, учестале и провидне претње Ирану због наводне изградње нуклеарног оружја, става САД према Косову и Метохији итд. Међутим, анкетирани су у великом проценту на постављена питања дали готово идентичне одговоре. Занемарљив је број неопредељених (5 %) јер чини се да они верују нашим политичарима (представницима) али да и они углавном не одобравају ово чланство.

Такође, чине нам се индикативним одговори о евентуалном чланству у неку другу војну организацију, на пример, када би исту организовала Русија. Међутим, ови резултати ће бити изнети другом приликом, али је евидентно да анкетирани уопште не налазе потребу за чланством Србије у било коју војну организацију, војне савезе и сл. Можда је овом приликом упутно истаћи и чињеницу да су ставови анкетираних према војним савезима знатно егзактнији и објективнији у односу на друге државе из окружења где је заинтересованост према НАТО-у у великом опадању јер код нас те „симпатије” према НАТО-у, процентуално исказано, код младих никада није ни било у већим процентима. Дакле, уопштено се може говорити о тенденцији пада поверења у државне институције и политичаре који заговарају тј. виде Републику Србију у безбедносној архитектури као што је војни савез - НАТО. У том смислу анкетирани, процентуално изражено, веома су уједначено профилисани против залагања политичара или неке од државних институција (89 %) за чланство у војним савезима. Међутим, чињеница је да улога НАТО-а данас релативно брзо опада, не само код нас већ и у другим државама света што у извесном смислу указује на објективност изражених ставова. Интересантан је став студената да у циљу демократског развоја Србије треба организовати референдум по питању уласка у војне савезе, а нарочито у НАТО. Овом приликом се индикативним чини истаћи барем сентенцијално да се анкетирани студенти противе уласку у НАТО из неколико кључних разлога међу којима су најизра-

женији страх од постављања и присуства војних база на територији Републике Србије услед чега може доћи до угрожавања њене безбедности, животне средине, потреба великог финансијског издвајања за то чланство као и због веровања да би наши војници учествовали у ратним мисијама у другим државама у циљу остварења само интереса САД. При томе би наша земља и наши војници били изложени дејствима не само нападнуте државе него и терористичким акцијама међународног карактера усмереним против , пре свега, САД. Због тога нам се чине посебно интересантним, резултати будућих истраживања о ставовима младих према демократским институцијама и демократском систему Републике Србије који би требало да има „слуша” за тежње и жеље сопствених грађана. Ово и због чињенице да смо земља са изграђеном демократијом и да је познато да је „свака организација хијерархија, а свака хијерархија подразумева однос надређености и подређености. За Ф. Нојмана је свака група , која се налази у борби за моћ , хијерархијски структурирана. Што је група већа , то је хијерархија ригорознија, односно, „растуће хијерархизирање води концентрацији моћи на врху”.⁷ Дакле, у демократској Србији полазећи од става да свака власт има пирамидалну структуру од широке основе на дну до шпица на врху чију потврду је могуће наћи и код Моске који уочава да су „на дну пирамиде (пирамиде политика) масе – народ, затим средњи слојеви и на врху управљачка класа”.⁸

Ставови студената по питању доприноса институција за улазак Србије у ЕУ

Обзиром да се у мас-медијима веома често износе ставови председника Републике Србије, премијера и чланова владе, лидера појединих странака, али и о постојању супротних ставова и размишљања о потреби уласка Србије у Европску унију, чинило нам се логичним приказати неке од ставова студентске популације. И овом приликом нам је била интересантна заинтересованост студената за актуелну политику Србије по питању њеног уласка у Европску унију. Чињеница је да су анкетирани студенти тражили додатна појашњења, питања, иако су питања била недвосмислена (веома јасна). Ово, вероватно из разлога што код анкетираних, појединачно, постоји двоструки став и заинтересованост према Европској унији. Тако се јасно примећује да су студенти релативно изнад очекиваног просека, у позитивном смислу, по питању

⁷ Франц Нојман, (1974) Демократска и ауторитарна држава, Напријед, Загреб, стр. 76

⁸ Триво Инђић, (1985) Успон маса, ИССО Србије, Београд, стр. 38

њихове заинтересованости за Европску унију и активности наше политичке власти за евроинтеграцијама.

Ставови студената о заинтересованости по питању евроинтеграција могу се приказати процентуално као: веома заинтересовано 33 %, слабо заинтересовано 36 %, незаинтересовано 31 %. Овом приликом нам се чини значајним истаћи чињеницу да су анкетирани имали жељу (потребу) за појашњавањем одређених актуелних питања у вези Европске уније што указује (по нама) да исти нису у довољној мери информисани о систему Европске уније и животу у њој, а што нас индиректно наводи на закључак да анкетирани нису у довољној мери упознати са радом и улогом наших институција у интеграционим токовима. Међутим, чињеница је да ипак код нас постоји релативно много начина да се сазна готово сваки одговор на питања о Европској унији, што значи да се ради највероватније о незаинтересованости дела анкетиране популације. Индикативни су свакако одговори по питању обавештености и познавању рада наших институција на евроинтеграцијама, а свакако је од не малог значаја и чињеница да рад демократских институција и политичких представника Србије студенти најчешће прате путем мас-медија. Међутим, „проблематика масовних комуникација је колективитет кога карактеришу заједничко поље интересовања, упражњавање идентичног облика понашања као и отвореност ка активностима усмереним на заједничке циљеве”.⁹

	Највећи допринос	мали допринос	не доприноси
Председник	69 %	18 %	13 %
Влада	38 %	41 %	21 %
Лидери полит. парт.	22 %	49 %	29 %
Скупштина РС	25 %	38 %	37 %
Локална самоупр.	9 %	16 %	75 %

Табела 7. Доприноси евроинтеграцијама у %.

Дакле, из табеле 6. се може недвосмислено закључити да у процесу евроинтегрисања највећи утицај има актуелни Председник Србије и Влада Србије. Овде је неопходно истаћи да највећи проценат одговора о највећем утицају Владе ка интеграцијама се односи на рад (доприносе евроинтеграцијама) актуелног Министра иностраних послова, а не на премијера како се то очекивало. Међутим, појединачни рад чланова актуелне Владе Републике Србије није уопште анализиран из објектив-

⁹ Драган Суботић, (2003) Медији и спорт, Београд, стр. 15

них разлога, а пре свега нам се чинило да нису сви министри, објективно говорећи, у истом положају (са могућностима) по питању евроинтеграција. Међутим, и по питању евентуалног уласка Републике Србије у Европску унију анкетирани су у највећем проценту изнели став да је и о овом питању потребно расписати референдум како би сами грађани на демократски начин изнели свој став о потреби евроинтеграција.¹⁰ Ради се о односу демократских принципа и начела развоја и функционисања код нас.

Оно што би требало истражити, а овом приликом то из објективних разлога није било могуће јесте утицај тј. могућност утицања масмедиа на ставове младих и уопште на ставове грађана Републике Србије према интеграцијама у наднационалне савезе, али и утицаји на оцену рада демократских институција у Републици Србији као и на ставове према политичким странкама и њиховим лидерима и њиховом раду и доприносу интеграцијама. Стиче се утисак да су анкетирани на нека питања давали одговоре иако нису могли да кажу (наведу) неку од конкретних активности оних за кога су дали одређено мишљење (став). Управо из тих разлога ћемо у будућности спровести (поновити) анкету односно проверити ставове студената по додатним питањима. Ово и због изражених ставова о доприносу и улози локалне самоуправе у процесу интегрисања у наднационалне савезе, а које нису могли образложити (поткрепити) конкретним чињеницама. Дакле, очигледно је да анкетирани желе да изнесу своје ставове али нису довољно информисани о ономе о чему се изјашњавају.

Резиме

Очигледно је да највећу информисаност о политичким дешавањима у Републици Србији анкетирани студенти стичу преко медија. Међутим, иако дешавања на политичкој сцени у нашој земљи не прате редовно, нису необавештени о најзначајнијим проблемима и значајним догађањима. Оваква констатација о обавештености се односи и на политичка и друга дешавања не само код нас већ и у другим државама. Јасно изражавају свој став према интеграцијама, односно у значајним процентима имају јасно дефинисане своје ставове, а нарочито по питању улас-

¹⁰ Чињеница је да је већина нових чланица Европске уније одлуку о уласку у Европску унију препустила одлучивању својих грађана путем референдума, што је одлучено најчешће двотрећинском већином за улазак. Од 1995. године до 2007. године Европска унија је добила петнаест нових чланица. Само на Кипру, у Бугарској и Румунији нису организовани референдуми по питању уласка у Европску унију.

ка Србије у Европску унију и НАТО. Такође, јасно су профилисани у смислу сопствених ставова о капацитетима демократских институција у Србији. Тако се, захваљујући јасном процентуалном опредељењу, може јасно одредити став анкетираних према улози и доприносу појединих демократских институција према учлањењу наше земље у наднационалне организације или војне савезе, а нарочито у НАТО.

Такође, могуће је закључити на основу анализираних добијених резултата анкета, да се јасно уочава одређена проблематика везана за демократске институције код нас односно, за њихову улогу и допринос развоју демократије у Републици Србији. Многе проблеме остваривања бржег развоја Србије вежу управо за унутрашњу (политичку и привредну) проблематику у Србији тј. за проблеме везане управо за одређене институције у Републици Србији које су због тога и рангиране према утицајности од стране анкетираних. Као снаге у друштву које се највише залажу за улазак Србије у ЕУ и НАТО, анкетирани студенти на првом месту виде актуелну политичку и државну власт у земљи. Међутим, јасно се уочава да и сами себе виде у улози оних који могу знатно допринети развоју земље, али њихове могућности нису искоришћене. Као снаге које се противе евроинтеграцијама анкетирани препознају у појединим политичким партијама и Српску православну цркву. Међутим, овом приликом је нарочито индикативан став анкетираних о потреби расписивања референдума о питањима која су нарочито важна за будућност земље, а нарочито о питању учлањења Републике Србије у Европску унију и евентуалног чланства у НАТО. У извесном смислу могло би се по овим питањима говорити и са аспекта одступања појединих политичара па чак и неких државних институција од демократских принципа тј. изградњи Републике Србије на демократским принципима.

Ово недвосмислено указује да су ставови анкетираних студената по питању перцепције улоге демократских институција у земљи, политике и интереса земље итд. релативно јасно профилисана, како код анкетираних студената у Нишу тако и у Новом Саду. Управо ова чињеница у извесној мери добијене резултате анкете чини валидним и поткрепљује једну од наших теза о идентичним ставовима студената према политици и актуелним дешавањима код нас, без обзира у ком делу земље се налазе. Међутим, због очигледног утицаја значајнијих повремених догађања на њихове ставове, у мањој или већој мери анкетање ће бити поновљено након парламентарних избора у Србији 2012. године како би се добили одговори на још већи број питања, а истовремено како бисмо утврдили валидност већ добијених резултата са спроведене анкете.

Литература:

1. Vujević Miroslav, Uvođenje u znanstveni rad, Informator, Zagreb 1998. godina
2. Vukadinović Radovan, Međunarodni politički odnosi, Barbat, Zagreb, 1998. godina
3. Grizold Antun Tatalović Siniša Cvrtila Vlatko, Savremeni sistemi nacionalne sigurnosti, FPZG, Zagreb 1999. godina
4. Damjanović Mijat, Demokratija epizodna misterija, Megatrend, Izazovi 20. veka, Službeni glasnik, Beograd, 2011.godina
5. Đorđević Toma, Teorija masovnih komunikacija, Beograd, 1989.godina
6. Đurić Živojin Dragan Subotić, Mediji, javno mnjenje i politika, IPS, Beograd 2009.godina
7. Đurić Živojin Subotić Dragan, Menadžment političkim sukobima, IPS, Beograd, 2010.godina
8. Đurić Živojin Subotić Dragan, Reosmišljavanje javne politike, uprave i administracije u Srbiji,- knjiga 2, IPS, Beograd, 2009.godina
9. Indić Trivo, Uspon masa, IICSSO Srbije, Beograd, 1985. Godina
10. Kasapović Marijana, Demokratska tranzicija i političke stranke, FPZG, Zagreb 1996. godina
11. Malešić Marijan Nacionalna i međunarodna bezbednost, FDV, Ljubljana, 2000.godina
12. Nojman Franc, Demokratska i autoritarna država, Naprijed, Zagreb, 1974. Godina
13. Orlović Slaviša, Političke partije i moć, Agora, Beograd, 2002. godina
14. Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije,
15. Subotić Dragan, Mediji i sport, Beograd, 2003.godina
16. Turen Alen, Nova paradigma – za bolje razumevanje savremenog društva, , Izazovi 21. Veka, Službeni glasnik, Beograd, 2011. godina
17. Turen Alen, Nova paradigma- za bolje razumevanje savremenog društva, Izazovi 21. veka Službeni Glasnik, Beograd, 2011.godina

Perception of some democratic Republic of Serbian building

Summary: It is evident that most information on political developments in the Republic of surveyed students gain through the media. However, while developments in the political arena in our country do not follow a regular basis, are not ignorant of the most significant issues and important events. This statement of awareness also applies to political and other events not only here but in other states. Clearly express their attitude towards the integration, or in significant percentages have clearly defined their positions, especially on the issue of Serbia's entry into the European Union and NATO. Also, clearly profiled in terms of their own attitudes about the capacity of democratic institutions in Serbia. So, thanks to a clear commitment percentage, is

clearly identified respondent's attitude towards the role and contribution of the democratic institutions of our country's membership in supranational organizations or military alliances, especially NATO. It is also possible to conclude from the results analyzed surveys to clearly sees certain issues related to democratic institutions in our country and for their role and contribution to the development of democracy in Serbia. Many of the problems of achieving faster development of Serbia bind specifically to the internal (political and economic) problems in Serbia, ie. for problems related specifically to certain institutions in Serbia who are therefore ranked according to their impact and by the respondents. As the forces in society that are most committed to Serbia's EU and NATO, the students surveyed in the first place to see the current political and state power in the country. However, it is evident that both see themselves in the role of those who can significantly contribute to the development of the country, but their opportunities are not exploited. As the forces that oppose European integration surveyed recognize the individual political parties and the Serbian Orthodox church. However, this opportunity is especially indicative of the need to position respondents hold a referendum on issues that are particularly important for the future of the country, especially on the question of joining the Republic of Serbia into the European Union and possible membership in NATO. U a sense one could speak on these issues and deviations in terms of some politicians and even some state institutions from democratic principles, ie. Construction of the Republic of Serbia on democratic principles. This clearly indicates that the attitudes of students surveyed in terms of perception of the role of democratic institutions in the country, policies and interests of the country and so on. relatively clearly profiled, as the students surveyed in Nis and Novi Sad. It is this fact to some extent the results of the survey makes a valid and supported by one of our thesis students on identical attitudes towards politics and current events in our country, no matter which part of the country they are located. However, the apparent impact of significant events in their part-time positions, to a lesser or greater extent, surveys will be repeated after the parliamentary elections in Serbia, the 2011 - 2012.th years to get answers to even more questions, while in order to determine the validity of the results already obtained with the survey.

Key words: political institutions, integration, attitudes, capacity, security, democracy

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату C5 (16,2x22,9cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single.

Максимални обим ориги-налних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацама). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фудноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хопораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине
<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Београдска пословна школа, Краљице Марије 149. Београд.

ISSN 1820-4589

